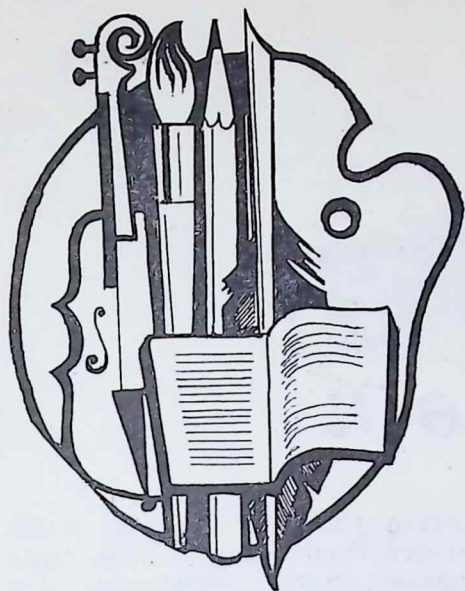

Apocart

1'91

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Әдәби-нәфис

Әдәби-нәфис журнал

1991 елда оешты

Редакция:

Азат ВЕРГАЗОВ —

баш мөхәррир.

Александр ФИЛИППОВ —

жаваплы сәркатип.

Вил ШӘРӘФЕТДИНОВ —

бизәүче мөхәррир.

Мәдинә ХАФИЗОВА —

техник мөхәррир.

Безнең адрес:

422520, Татарстан ССР, Зелено-
дольск шәһәре, Юбилейная урамы,
йорт № 5. кв. 10.

1.1991

Укучыларга тәкъдим итәбез:

ХӘЕРЛЕ КӨН!

2

ШИГЪРИ СӘХИФӘЛӘР

Госман САДӘ. Дулкыннар. Вәгъдә—иман. Торналар очып кайта

3

Сафуан МУЛЛАГАЛИЕВ. Имәнем. Теләмәдем... Таулар мина...
Чәчәк атар вакыт бар кебек. Бәхетемнен кояшы бул, ярым.
Иделгә кайту. Көмеш дөнья. Жуймаса акылларын.

4

ЧӘЧМӘ ӘСӘРЛӘР

Азат ВЕРГАЗОВ. Йөрәк жыр сорый. Повесть

5

«ФИРҮЗӘ» ӘДӘБИ БЕРЛӘШМӘСЕ

Равил СӘЙФЕТДИНОВ. Татарстан. Синең белән яшим.
Кош—синең кулда. Кораб.

33

Резеда КАМСКАЯ. Жилгә чәчмә. Бәйләм бәйлим.
Люция ШӘРӘФИЕВА. Кем син минем өчен? Өзек көз арада.
И. АБЗАЛОВ. Р...гә. Х. ГАРИПОВА-ЭКРАМОВА. Дәртле күбәлек
идем мин. Рәйхана ЗӘЙНУЛЛИНА. Кыланма син хәзер ак булып.

34

М И Р А С

Афзал Шамовка 90 яшь. Биографиямнен кайбер сәхифәләре

35

А. ӘХМӘТ. Уйламаганда.

39

А. ШАМОВ. Фатирда.

40

А. ШАМОВ. Суган.

43

Гәрәй РӘХИМ. Сәиф Саран мохиты.

46

С Ә Н Г А Т Ь

Гөлчәчәк ӘДНӘМОВА. Өметләренң яңасы канатланыр чак.

49

Х И К Ә Я Л Ә Р

Александр ФИЛИППОВ. Бомба. Тынычлык жыры. Эт эчәгесе. Билчән.
Дуслар. Кабырга. Тегермән ташы. Килчәккә карап.

50

Сәмигулла ХӘЙРЕТДИНОВ. Корыган яфрак. Рәхмәт, улым.

55

Рафис ГЫЙЗЗӘТУЛЛИН. Төнге яңгыр.

56

Искәндәр ЗИЧӘ. Вак-теяк хикәяләр.

58

ЕЛМАЕП-КӨЛЕП КЕНӘ

Фатих-Мәгъмүр КАРАТМӘНЛЕ. Хәйлә. Бүрек. Жырлап йөри,
мырлап йөри. Бер юлга калдырам. Әйбәт була. Тәнкыйть. Юк
иткәннәр. Әкәмәт. Имәнне аударганчы! Сабак. Әйттем исә
кайттым. Тапмаган.

59

О Ч Е Р К

И. ПАРАТСКИЙ. Төсләр.

62

Ә Д Ә П

Ян КАМЫЧЕК. Тыйнаклык көн дә кирәк. Танышу.

63

Хәерле көн

Әссәләмәгалейкем, кардәшләр!

Саумы, кордаш!

Исәнме, чордаш!

Хәерле көн сезгә, Ватандашлар!

Юлчы төнлә барыр кыйбласын югалтса нишли? Айга карый. Ә төн айсыз. Ул чагында юнәлешенә йолдызларга карап билгелисен. Ә төн болытлы. Күзенә китереп төртсәләр дә күрә алмастай дөм караңгы.

Син адаштың. Юлдан яздың. Нәкъ шул чакта янында васыйларың да калмаган, ә үзеңнең соңгы васыйфың да жимерелеп бара. Гүя сине куркыныч караңгылыгы белән дарелбага биләп алган. Өркүдәнме, өметсезлектәнме, маңгайга борчак-борчак салкын тир бәрәп чыккан. Шулчак еракта-еракта, офыкта һич көтмәгәндә ажаган арыш камчылый башлый. Аяк астындагы барыр юлын яктырып киткәндәй була. Талгын жил колак яфракларына кагылып уза. Борынны арышның балавызланып өлгереп килә торган вакытына гына хас хуш исе кытыклай. Аһ, ул мизгел! Аны бернигә дә — алтынга да, зиннәтле асылташларга да алыштырып булмый.

Бәй, бу бит син үзеңнең туган басу-кырларын буйлап барасың икән, ләбаса Ажаган арыш камчыламаган булса, кантарларга абына-сөртенә таң сызылганчы адашып йөрисе икәнсен. Син ажаган уйнаган тарафка юл тотасың. Ул — синең өмет чаткысы, яшәү билгесе. Ажаган еш уйнаган елны арыш башаклары саллы булып өлгерә. Димәк, ипи була. Кара икмәк! Арыш икмәге!

Юлчыга юлдаш кирәк. Яхшы, күнелгә якын, дустанә сүз катардай, каткан күңелләреңне эретердәй, адашканда гына түгел, сәфәр башында ук юл күрсәтердәй, егылганда тартып торгызырдай дус кирәк. Кардәшем һәм кордашым, яшәтешем һәм чордашым, якташым һәм илдәшем, бүген син кулыңа тоткан яңа «Ажаган» журналы синең нәкъ шундый дустанә булырга жыена. Киләчәк көннәребезгә кулга-кул тотынып, киңәш-табыш кылып, аерылмас дуслар булып, бергәләшеп барыйк.

«Ажаган» Татарстан ССР Нәшриятлар, матбугат һәм китап сәүдәсе буенча дәүләт комитетында яшьләр һәм өлкән класс укучылары өчен әдәби-нәфис журнал буларак теркәлдә. Шуна күрә ул үзенә сәхифәләрендә нигездә милләтебезнең шушы зур төркемгә җавап иткән һәм тормышына багышланган эсәрләр биреп барырга уйлый. Алар роман, повесть, хикәя дә, поэма, баллада, шигырь дә, драма, трагедия, комедия, скетч та, публицистика һәм эссе дә, сатира һәм юмор да, тәнкыйть һәм китап күзәтү дә булырга мөмкин.

«Ажаган» ижади яшьләрнең кыйбланамәсе булырга да уйлый. Аның битләрендә, ил-дөньяга танылган өлкән әдипләребез белән янәшә, яшь һәм башлап язучыларның да иң яхшы эсәрләре урын алачак. Без аның беренче санында ук инде «Идел ягы» (Зеленодольск) район газетасы редакциясе каршында эшләүче «Фирузә» әдәби берләшмәсе әгъзалары ижаты белән таныштырабыз.

«Ажаган» журналы әдәби һәм мәдәни мирасыбызга мөрәҗҗәгать итеп, моңа кадәр укучыларга билгесез яки аз таныш булган эсәрләренә, рухи кыйммәтләренә даими биреп баруны да үз өстенә алмакчы була. Аерым сәхифәләр халкыбызның бай тарихына багышланыр.

Бу кадәр эшне без үзебез генә башкарып чыга алырбызмы? Безнең бит әле хәзергә берничә энтузиастан торган язучы, журналист һәм рәссамнан тыш беркембез дә, хәтта редакция бүлмәбез дә юк. Аның каравы, безнең Татарстан ССР халык депутаты Әхтәм Хөсәен улы Яппаров җитәкли торган «Раифа» җәнлек совхозы кебек игелекле спонсорыбыз, ярдәмләшергә эзер торган Зеленодольск шәһәре матбагасы коллективы бар.

Бала дөньяга аваз салган икән, ул үсәргә, көч тупларга, үз тирәсенә надим һәм надимләрен җыярга тиеш. Шулай булмаганда туып торучы кемгә хажәт.

Иншалла, яңа оешкан журнал белән ижади җөмһүриячлек элементләре урнаштырырга теләүчеләр дә табылыр шәт.

Изге сәгәтьтә!

Хәерле көн, мөхтәрәм дуслар!

ШИГЪРИ сәхифәләр

Госман САДӘ

Шагыйрь Госман Садә тәфсилләп таныштырып торуга мохтаж түгел. Ул «Мәхәббәт елы», «Жиләкле тәрәзәләр», «Тайфун күзе» кебек китаплары, жөмһүриятебез газета һәм журналларында басылган күп санлы шигырьләре белән укучылар күңелен яулаган шәхес. Шагыйрь балалар һәм яшүсмерләр өчен нәшер ителә торган «Сабантуй» газетасында мөхәррир урынбасары хезмәтен башкара. СССР Язучылар берлеге әгъзасы.

Намус кошы саклап калыр
Абынудан. Вәгъдә-иман.

Юл чыкканда вәгъдә бирмә,
Каерылсаң юлларыңнан.
Гомер юлы ике килми,
Ике килми вәгъдә-иман.

1990.

* * *

Тулган ай яктысында
Карлар яуган төн иде.
Ае да, карлары да
Әкияти моң иде.

Кар кызыдай кайлардан
Очып килдең яныма?
Айдан алган моннарың
Күчте минем жаным.

Тулган ай яктысында
Кай илдән очып килдең?
Ләззәтле, әкиятле,
Син — минем айлы төнем.

1990.

Дулкыннар

Йөгәрә

кирегә

дулкыннар...

Кирегә —

дулкыннар агышы.

Шәүләдән өрөккән атлардай,

Кирегә аларның чабышы.

Кирегә —

давыллы чорларның

Жинүдән-жинүгә барышы.

Кирегә —

аларның гомуми

Муллыкка илтәсе ярышы...

Кирегә

йөгәрә

дулкыннар...

Кирегә—үткәнгә кайтышы.

Бастыра улкыннар каршына

Дуамал акыллар ялгышы.

Кирегә

йөгәргән

дулкынның

Кемнәргә бүгенге алкышы?

Жил исеп, жил кая борылса —

Шул якка дулкыннар балкышы.

Калдыра ярларны шәп-шәрә

Дулкынның кирегә тартышы.

Кирегә —

үткәнгә ишәрә:

Жил колы — дулкыннар язымышы.

1990.

Вәгъдә - иман

Үтәмәсәң — вәгъдә бирмә,

Ышандырма Иблис сыман.

Борынгыдан калган йола:

Егет өчен вәгъдә-иман.

«Сөям!» — диеп вәгъдә бирмә,

Ямь тапмасаң яратудан.

Ир йөрәге яратылган

Янар өчен. Вәгъдә-иман.

Икмәк тотып, вәгъдә бирмә,

Иез чөерсәң туфрагыңнан.

Ипи-туфрак — очар өчен

Ике канат, вәгъдә-иман.

Вәгъдә бирмә, сатар булсаң

Намусыңны Иблис сыман.

Торналар очып кайта

I

Торналар очып кайта...
Очышлары — өчпочмак.

Сыенган һәр канатка

Яз жылысы —

бер кочак.

Ил буйлап кочак-кочак

Яз жылысы таралыр.

Ояларда яна жыр —

Торна жыры яралыр.

II

Төркем-төркем торналар

Офыктан кереп килә.

Канатлары төрәндәй

һаваны сөрөп килә.

Ничек инде ул кошлар

Йөрәкне кузгатмасын?!

...Сызалар алар язның

Беренче буразнасын...

И м а н е м

Кемнәр генә күрәп сокланмаган
Идел ярындагы имәнне.
Яшәсә дә йөз ел, юк әле юк
Давылларга башын игәнә.
Күкрәп үстәң Идел ярларында,
Тамырларын синен тирәндә.
Яшь кызлар күк ак касеннар
жырлый,
Акчарлаклар оча тирәндә.
Күккә ашкан яшел гүзәллеген,
Күкне күтәрәсен, имәнәм,
Тукай кебек туган илнеке син,
Юк минеке генә дигәнәм.
Күп йөрөдем синнән еракларда,
Ачык йөзән күрдәм күпләрен.
Калалмадым анда —
Рухың белән
Тулы иде минем күкрәгем...
Мин яшәдем жирдә әлегәчә
Горурлыгым итеп имәнне.
Имәнән — имән, ныклык
алдым —
Көтмә, дошман, башны игәннә.

* * *

Теләмәдем кыяларга
Бер кош булып ояларга.
Жирнеке мин, илнеке мин —
Нәрсәм калган кыяларда?

Жил жимерә, яңгыр ишә
Кыяларның биеклеген.
Таудан төшәм, үзәклекнең
Күрәп яшел бөеклеген...

Үзәклегем үземнеке:
Хөрмәт итәм кешеләрне.
Үзем чәчәм, үзем урам,
Үзем өям көшәлләрне.

Уйнасыннар балаларым —
Бакчаларым жете яшел.
Һәр көн яңа эш башкарып,
Башым күккә тиеп яшим...

Юк, теләмим кыяларга
Мин кош булып ояларга.

* * *

Таулар миңа—серле биеклекләр,
Хыял төсле зәңгәр рәшәләр.
Ымсындырып ярсу күңелемне,
Үзләрсенә күптән дөшәләр...

Рухым канатларын киереп ачып,
Күтәреләм таулар өстенә.

Анда бары томан гына икән
Һәм мираж күк матур төс кенә.

Алданганмын.

Мин көн иткән жирем —

Болын-кырлар төшә исемә.

Рухыма тар, никтер сыя алмыйм

Бөркет сыйган таулар өстенә.

Чәчәк атар вакыт бар кебек

Алкаланып ага, бөтерелеп...
Карап ага кебек миңа да,
Белгем, мондый карашны мин
тагын

Берәр тойдым микән дөньяда?
Сулышыннан яз һавасы белән
Хуш ис бөркеп талгын жил исә,
Бөрчәк-бөрчәк зәңгәрсү күлмәге
Жилфердәгән кебек җиңелчә.
Жиргә ятып тыңлыйм Иделемне,
Хыял белән очам өстеннән.
Яр читендә нәфис яшел юкә —
Сулар сибеп, Идел үстәргән.
Идел юкәсе ул, яфраклары
Кызлар күңелдәй ягымлы.
Йөзләремә куям — сагынып ла
Кайттым бит мин туган ягымны.
...Алкаланып ага Идел суы,
Жанга жылы тора бөркелеп —
Әле кабат яшьлек бөреләнен,
Чәчәк атар вакыт бар кебек...

Бәхетемнең кояшы бул, ярым

Кешелеккә яз китергән таңның
Яктысында синен йөзгә күрәп,
Актарылып Идел ташыган күк,
Мәхәббәтем алды тулы ирек...

Яз китергән таңда, карлы тауда,
Упкыннарны үтеп, сиңа бардым.
Онытмыйча авыр юллар барын,
Бәхетемнең кояшы бул, ярым.

Каршылыклар тулы тирә-ягым,
Барыбер синен генә сөя, жаным.
Ни көтсә дә көтсен киләчәктә —
Беркемгә дә синен бирим, ярым.

Яз китергән таңда, карлы тауда,
Упкыннарны үтеп, сиңа бардым.
Онытмыйча авыр юллар барын,
Бәхетемнең кояшы бул, ярым.

Бу шигырьгә Рәшит Кәлимуллин
көй язган.

Иделгә кайту

Ераклардан,
Зәңгәр офык аша
Текәдем мин сиңа жан атып.
Бер кузгалгач инде сиңа таба
Буламын жанны туктатып...

Көн дә кояш, ай, йолдызлар
күктән
Төшәләр дә синен суыңа:

Юыналар, йөзеп коеналар...
Мин дә гомеремнең соңында
Суларыңа төшеп юынсам бер,
Колачларым белән үлчәсәм,
Ярларыңа, сиңа башым иеп,
Талчыбыгың булып үсәлсәм,
Тамырларым белән суларыңны
Ярларыңа ятып эчәлсәм —
Ямь бирәлсәм сиңа, әйтер идем:
«Мин дә яшәдем, — дип, —
ичмасам,
Мин дә яшәдем, — дип, —
ичмасам...»

Көмеш дөнья

Көмеш сызык булып сызылды
таң,
Көмеш шәлен япты талларга.
Көмеш яллы зәңгәр дулкыннар,
Офыклардан төшеп тауларга,
Тәгәрәде тигез болыннарда,
Көмешләде яшел чөтәрен.
Бу таң гүя үзә көмеш чишмә—
Һич үз итмәс төсле читләрен...
Өзеп сайрый талда сандугачлар,
Көмеш моңын күккә чыңлатып,
...Мин дә эрәмәдә көмеш жыеп,
Чык суында ирен чылатып,
Йөрм хисләремнең көмешенә
Сандугачның моңын эретеп.
Көмеш курай табарга. дип йөрм,
Һәм дөньяга уйнарга. дип йөрм,
Кайгы-сагышымны бер итеп...
...Көмеш юллар булып сызылды таң
Ямьле Ык елгасы буенда.
Уен көмеш,
Жирен көмеш булса,
Көмеш чыңлы — моңлы бу дөнья.

Жуймаса акылларын

Кеше тынмый —
Кеше уйлый,
Кеше туймый сөюдән —
Кеше кеше булып илем
Сөюенә сөенгән...

Чәчәкләр бергә сөенгән,
Бергә сөенгән үлән.
Кешенә янып сөясен
Табигать алдан белгән.

Алдан белгән... Шуңа чиртә
Күңеленә кылларын...
«Һәм шулай калачак
Кеше
Жуймаса акылларын...

Кеше күңелә — иркен ул,
Кеше күңелә — дала...
Иманын жуймаса кеше
Бәхетен таба ала...»

Чачма эсәрләр

Азат ВЕРГАЗОВ

Йөрәк жыр сорый

Язучы Азат Вергазов әдәбиятка мәктәп дөньясыннан килеп керде. Егерме биш еллап балалар белән эшләү дәве-

рендә ул күп сандагы шигырьләрен, хикәяләрен язды. Алар вакытлы матбугат битләрендә дә, аерым жыентыклар булып та басылып чыкты. Житмешенче еллар башында ул зур күләмле эсәрләр язуга күчте. 1976 елда аның һөнәр училищесы тормышыннан алып язган «Дулкыннар ни сөйлә», 1979 елда колхозлашу чорының драматик вакыйгаларын тасвирлаган «Ташу», 1984 елда яшүсмерләр арасында катлаулы мөнәсәбәтләрне чагылдырган «Уяну» повестьлары дөнья күрде.

Азат Вергазов гомеренең күпчелек өлешен авылда яшәде һәм эшләде. Авыл тормышы аңа ифрат та якын. Шундый нәтиҗәсе буларак, ул соңгы вакытта авылдагы социаль-эхлаки үзгәрешләрне калку итеп күрсәткән «Кайту» романын язды.

Казан телевидение студиясендә өлкән мөхәррир булып эшләгән чорда Азат «Авырткан башка тимер тарак», «Хыялый Хәяли» һәм башка сатирик повестьларын язган иде. Мәгълүм сәбәпләр аркасында, ул эсәрләр заманында басылмый калды. Бүген без укучыларыбызга авторның үз вакытында өлешчә генә дөнья күргән эсәрләреннән «Йөрәк жыр сорый» исемле повестен тәкъдим итәбез.

Повесть

Акыллы, эхлаклы һәм дәрес
яшәмичә, рәхәт яшәп булмый.

Эпикур

1

Йонлач кара мәче, йон оекбашлы аягын кара-ваттан салындырып утырган хатынның алъяпкыч очына тырнаклары белән шытырдатып ябышып, итәгенә үрмәләде һәм, йомгак төсле йомарланып, мырлый ук башлады. Очсыз-кырыйсыз уй дингезендә йөзгән тулырак гәүдәле бу хатын, капыл гына уянып киткәндәй булып, мәчәне ачу белән итәгеннән сыпырып төшерде. Аннары, караватны зыңгылдатып урыныннан торды да, кара-кучкыл киң маңгаен тәрәзә өлгесенә терәп, урам чатында куе яфрактарын салындырып оеп утырган карт юкәгә күз салды. Әмма ул юкәне дә, бәбкә үлән өстендә чыр-чу килүче бала-чаганы да күрмәде. Зарыгып көткәнә — бүтөн иде. Менә-менә чаттан ул килеп чыгар да озын сыйраклары белән олы-олы атлап каршысына ашыгыр күк. Киң маңгае өстендәге конгырт чәче жилдә жилфердәр, зур яшыкелт күзләре житди һәм монсу булып... Тик күз алында пәйда булган бу сурәт, хатынга якынлашканчы ук тонкылана барып, бөтенләй юкка чыга иде. Шунда хатын үзалдына авыр итеп көрсенеп куя:

— Кайларда йөрисең син, бала? Ниләр генә булды соң сиңа? Ни дип анаңа бер сүз әйтми көн дә, көн дә чыгып югаласың?

Улының ишектән чыгып барышлыгы капыл борылып буш, салкын карашы белән тиз генә аңа карап алуы күз алдына килде. Бу жан өшеткеч карашта ниндидер читләшү сизелә иде. Дөньяда иң якын кешеннән шул рәвешле бизү каян килгән? Ни житми ул малайга?..

Шундый газаплы уйлардан башы каткан Фатыйма апа стенадагы күкеле сәгать янына килде. Баш түбәсенә урап куйган чәчен рәтләгәндәй итте, озак кына сәгать телләренә карап торды. Тагы уфылдап куйды.

Улы Рәхимнән өйдән бизү сәбәпләренен бер ишесен Фатыйма апа сизенә, тик бу хактагы уйлардан качарга тырыша, сәбәпләренен бүтәнә эзли. Хәтта улы белән үзе арасындагы мөнәсәбәтләргә һич катнашы булмаган юк-бар хәлләрен дә тормышындагы күңелсезлекнең сәбәбе итеп күрә. Бүген дә, әле Рәхимнә ниндидер концертларга алып калган өчсн укучыларны битәрләде, әле аның янына килгәләп йөргән малайларның тетмәсен тетте...

Аннары, исенә төшеп, киез башмакларын кыштырдата-кыштырдата, почмак якка ашыкты. Плитәгә кастрюль белән бәрәңге куйган иде ләбәса. Тик Фатыйма апа плитә янына килеп житәргә өлгермәде, эрсез пәси, аның балтырларына сырпалана-сырпалана, әче итеп мияулы башлады.

Фатыйма апа, ак калай савытка пыяла банкандан сөт агызып, пешинең алдына куйды. Тик мәче сөтне иснәп кенә карады да тагы да шомлырак итеп мияулы башлады.

— Перес, шайтан кавеме! — дип аяк тибеп куйды Фатыйма апа. — Йортка бәла чакыруыңмы бу? — Аннары, кастрюльнен күбекләнеп ташый башлавын күреп, плитә янына ашыкты. Капкачны күтәргә, бокыр-бокыр кайнаган кастрюльдән аксыл пар бөркелеп чыкты, ярып пешергән бәрәңге иссе борыны кытыклады.

Фатыйма апа бәрәңгеләрен суын чиләккә агызды, эрс-эре бәрәңгеләрен почмак як өстәлдәге кечкенә табакка бушатып, өстәнә чуар тастымал ябып куйды: «Рәхимем кайтканчы ярмалана торсын...»

Ул яңадан түргә килеп, буявы купшырган тәрәзә бусагасына итләч учы белән таянганда, соры канатларын салындырып, жиргә гамьсез төн кунаклаган, күк йөзәнә аксыл йолдызлар сибелгән иде инде. Менә күк карангылыгын теләп бер йолдыз атылды. Шушы мизгелдә томанга эйләнеп юкка чыккан йолдыз язмышында Фатыйма апаның үзәнә кагылган монсу бер мәгънә бар сыман. Йолдыз атылганны күргән саен тиккә генә эче пошып, күңеле боегып калмый бит аны.

Салихжан... Әйе, аның Салихжаны да атылган йолдыз төсле бик тиз янды шул, янды. Салихжан исән булса, Рәхим болай үзгәрмәс тә иде...

Бу минутларда ул көчсез, ярдәмчәсез хатынын өч малай белән ялгызын калдырып киткәне өчен иренә рәнжәде. Тәрәзә яңагына йомры кулбашы белән сөялгән киеш, Салихжанның яң стенадагы саргая төшкән рәсемеңә нәүмизләнеп карап торды. Түгәрәк йөзә бозылып, күзләренә яшь тыгылды, үксеп елап жибәрмәс өчен үзен тыеп торудан иреннәре тәрәнде. Инде бите буйлап юеш эз сызып тәгәрәп төшөп барган яшь бөртөгән кулъяулык чите белән әкрән генә сөртеп алганда да иренен игътибар белән аңа текәлгән үтә үз, шул ук вакытта каядыр еракта калган карашыннан күзен алмады. Коңгырт күзләр барын да күрә, барын да аңлай төсле иде. Тик бездән шул зур ачылган күзләр кысыла төшөп, күе йөнтәс кашлар жыерылгандай булды. Фатыйма апа сиккәнеп китте: «Әллә ачуланамы миңа Салихжан? Малай өченме әллә?»

Ул, маңгаен янә тәрәзә пыяласына терәп, урам якка күз йөрөп алды. Урам чаты элеккечә буп-буш иде. Салихжан сүрәтенә кабат борылга, ире аңа бу юлы чая караш ташлагандай булды. Хәтта уң кашын сизелер-сизелмәс кенә сикертеп тә алды кебек. Фатыйма апаның исенә төште. Үләр алдыннан: «Мине искә алганда — елама, — дигән иде бит Салихжан, — бергә яшәгән матур көннәребезне хәтерләп юан», — дигән иде. «Зинһар, кичер миңе, Салихжан, менә терә шулай йомшарам кайчакларны... Хатын-кыз ич мин...»

Күр инде, соңгы айларны Салихжанның васыятен оныта язган икән ич. Күз яшен сөймәс иде шул мәрхүм.

Исән чакта уйна да көл,
Үкенечкә калмасын, —

дип жырларга яратыр иде. Үзе тальянда уйлар, үзе жырлар иде... Яшькелт төстәге тальянын кулына алыр иде дә, көрән кашын уң жылкәсенә шудырып күрүгән тартып жибәрер иде. Шул чакта рәхәтлектән, сөнечтән Салихжанның чем-кара күзләреннән көлчә очкыннар чәчеләп, киңчә битендәге эре шадраларыңда кояш биер, тезеләп торган ап-ак төшләрән күрсәттереп калын иреннәре жәеләп китәр иде. Тере истәкләр төркем-төркем болытлар кебек чабышып килделәр дә, Фатыйма апаның зинһенен тыгызлап тутырдылар. Ул алардан качарга тырышмады, киресенчә шул якты уйларны үзе чакырып китерде. Чөнки бу соңгылары белән калганда аңа жинелрәк, алар тубалга әйләнгән хәсрәтләр башын жиңеләйтеп, күз алдын яктыртып жибәрәләр.

Әйе, тальянга бик хырыс иде шул Салихжан. Ул аның иң зур куанычы иде. Егет гомерендә аның үз гармуны булмады. Бәбкә үлән төсендәге бу тальян Фатыйманың сугышқа китеп югалган әтисенекә иде. Тик жиз телле тальян егеткә бик еш тәтеми, Фатыйманың әнисе Сәрби апа иренен иң кадерле истәлегә булган бу гармуны кулынан бик ыкшындырырга теләми иде.

Авылга кунак кыз килсә, Сәрби апага хәсрәт. Кич житеме, өй түрәндә тыгыз кар шыгырды. Түр тәрәзә пыяласында бизәкләнеп каткан бозның уймак хәтле генә төше жебеп эри башлай. Ул да булмый, шул күгелдем уентыкта Салихжанның пыялага өрөп торган калын иреннәре пәйда була.

— Сәрби апагым жаным, — дип селкенә ялварулы иреннәр, — Корбыйларга кунак кыз килгән ие, зинһар дим гармуңны биреп турсана.

Сәрби апа үжәтләне:

— Булмый, Салихжан, сорама да, булмый.

Пыяла уентыгындагы калын иреннәр юкка чыга. Аның урынында чем-кара күзләр ялтырап күрәнә.

— Апагым жаным, билләһи, дип әйтәм, ни кушсаң шуны тыңлармын. Иртәгә үк көжәңә печән табып китерәм... Утының бетсә, Дөрсә ботыннан имән кисеп апкайтырмын...

Егет күпме ялынса да, Сәрби апа эреми:

— Булмый, Салихжан, теләңне әрәм итмә...

Салихжан мекенлеккә сабыша:

— И, бәхәтсез башкайларым, шушы тәрәз катында катып кына үлсәң иде...

Ничек итеп шушы ялкын жанлы егетне тәрәз катында катырып үтерәсен ди.

— Соңгы мәртәбә булсын, Салихжан...

Инде Салихжан өчен бер тиен әһәмияте булмаган шул күзләренә колак ишетәме? Бөтен жаны, бөтен агъзасы гармун телләрендә аның хәзер. Жиз телле гармун күрүгеннән әллә нихәтле сандугачларны бергә кушып шаулап чыккан илаһи моң ташкыны авыл урамнарына агылып керә.

Тора-бара Салихжан бөтенләй әрсезләнеп китте. Фатыймаларга иртәдән үк килә башлады. Капкадан керә-керешкә бик эшлекле кыяфәттә искерә төшкән йортны, бер якка кыйшай барган каралтыларны караган була.

— И, Сәрби апа, сарай ишегенә тупсасы төшкән ич...

Кая кадрак кына биримче...

Анары божырныкыдай жете күзе Сәрби апаның үзе ярырга көчә житүгән әллә ничәшәр ботаклы иләмсез утын

түмгәкләрән күрәп ала. Егетнең житез кулында елтыр балта уйный башлай. Қаны тулышкан таза беләкләрнең егәр-легенә чыдаша алмыйча, имән түмгәкләр шалтырап вак кисәкләргә теткәленә. Ярып бетергәч, утынны бик пөхтә итеп әрдәнгә өя, кызып китеп ишегалдындагы таудай карны көрәп ыргыта.

Сәрби апа түзми, яшькелт күзләрен хәйләкәр кысып, сорап куя:

— Кунак кызы кемнәргә килгән соң? Чибәрме үзе?

Салихжанның калын иреннәре жәелә:

— Қашыкка салып йотарлык, Сәрби апаем.

— Имансыз ук икәнсең...

Сәрби апа жиз телле гармуны сукрана-сукрана янә биреп чыгарырга мәжбүр:

— Бак соңгысы булсын...

Сугыш чорының қорылыклы жәендә тормышлар шактый тақы-тыкыланып киткәч, Сәрби апа шул жиз телле гармуны Түбән авылга илтеп сатарга булды. Акчасына әрдән тарттырган булса да арыш оны юнәтермен, бер очтан нарат сагызыдай әрсез Салихжаннан да котылырмын, дип уйлады ул. Кичтән үсмер яшенә кергән кызы Фатыйма белән дә бу хакта киңәшәп-сөйләшәп куйды. Ә Фатыйма шул ук кичне бу аяусыз хәбәрне түкми-чәчми жылы киеш Салихжанга житкерде. Бу мәрхәмәтсез төнне Салихжанның сагышланып калган күзенә йокы кермәде, төне-төн буена иясең шәрә урамда ялгызы борынғы жырлар жырлап моңаеп йөрде.

Сәрби апа шакмаклы юка шәлгә төрөп бәйләнгән жаннан кадерле гармуны кулына тоткан көе башына чәчәккә кызыл яулыгын ябып, кат-кат балитәклә күлмәкләрән жылфердәтеп капкадан чыкканда, Салихжан койма буендагы тар эскәмиядә чигүлө көлөпүшләр башын ике учына салып, тынгына утыра иде.

Шымчыдай яшерен караш белән бер-берсенә карашып алган Сәрби апа белән Фатыйманы күргәч, аның шомырт күзләрендә мекенлек чагылып китте.

— Кая юл тотуыгыз, Сәрби апа?

— Түбән авылга барып кайттым дигән идем.

— Гармуны сатарга булдыңмын, Сәрби апа? — Салихжанның озын кара керфекләренә яшь тамчысы асылынды. — Алтын бәясә бит бу гармун, кемдә шул тиклем акча табылыр дисең?

Сәрби апа Салихжанга түгел, каядыр бушылыкка карап:

— Ие, мең ярымнан кимгә бирим, аллаһы боерса, — дип куйды.

Сәрби апаның бу катгый сүзләре аңа каты күңел белән әйтелгән рәхимсез чынлык булып ишетелде.

Салихжанның егет көннәрен нурлы-моңлы иткән, инде жаны шунсыз яши алмаган бу матурлык дөньясын көтмәгәндә багырчәне суырып тартып алысинар әле!

«Сатмагыз, калдырыгыз минем иң якын, иң моңлы ду-сымны!» дип, Сәрби апаның аягына егылып алынасы-ялварасы килде аның. Ләкин шунда ук болай эшләсә, аның сүзләре елап-сыкраңып чыгачагын, үзенә алар алдында адәм көлкесенә калачагын сизеп алды. Уңжиде яшькә житек егет өчен килешкән эшмени бу. Тик ничек итеп гармуны саттырмый калдырасы? Мең ярымга бирәм, ди. Салихжанның мең ярым сумы түгел, мең ярым тиене дә юк ләбаса.

— Сәрби апа, — диде ул киңәт саңгырау тавыш белән, — мең ярым бик арзан бит. Шул акчага әрәм итәсеңме шуны?

Сәрби апа авылдан чыга торган тыкрыкка кереп барган жиреннән тукталып уйга калды:

— Арзан дисеңме?.. Күпмегә бирергә ярый икән соң аны, Салихжан?

Их, хәләннән килсә, тау хәтле алтынга да бирмәс иде бит бу гармуны Салихжан.

— Күпмегә дип... сизгә меңнән ким тормый инде ул, тәгәрәп китим менә!

Сәрби апаның яшькелт күзләре шакмакланып, сирәк кашлары маңгаена менде.

— Сизгә мең дисеңме? Булмаганны... сизгә меңгә кем алысын аны?

— Шуннан кимгә бирсәң жүләр булырсың, Сәрби апа.

— Кит инде...

— Тәгәрәп китим...

Сәрби апа үзе дә гармуны саттым дип атлыгып тор-мый иде, иренен истәлегә бик кадерле аңа.

Шәпи болынына житәрәк, Сәрби апа шакмаклы шәлъяу-лығын чишеп, тальянны сак кына кулына алды. Бер мәлгә генә Салихжанның күзләренә мөлдәрәп карап торды да әй-теп куйды:

— Мә, булмаса, Салихжан, болын буйлап уйнап бар гармуны.

Салихжан гармуның көрән төстәге кич кашын жыл-кәсенә шудырып, бермәлне авыр эштән сөялләнеп каткан

бармакларын шомарып беткөн агач телләрҙә биетеп алды. Аннары кырын салган кәләүш астыннан чөм-кара чәч учмасы тырпаеп торған башын берьякка ташлап, авыл көөн сызып жибәрде.

Сәрби апа яныннан тын гына атлаучы Фатыймага ургылып чыккан моңлы ғаваз тальян күрүгеннән чыкмый, ә бәлки бар табигаттән: күл буендагы сыгылмалы талларның яфрақ очларынан, кыйбла яктагы сорғылт әремле калкулыктар өчөннән саркыла сыман тоелды. Әйтсәң бар тараф шул иләс моңнан гына тора. Бу моңның исе дә, төсө дә, төмө дә бардыр төслө. Аның исе — болындагы чәчәк исе, төсө — Қаракул буендагы ямь-яшел кыяклардыр... Кыз күзләрен сәрсендереп Салихжан абыйсының йөзөнә күтәрелеп карады. Салихжанның утлы күмердай күзләре инде элеккечә көлөч очкыннар уйнатмый, пыскып кына яна. Калың иреннәре дә елмаюдан жәелмәгән, әре-әре шадраларында қояш та биәми, ә һәр уентысына күнелне әрнетерлек моңсулык көреп посқан.

Фатыймага Салихжан абыйсы белән янәшә бару шактый авыр иде: күнелә әллә нишли шунда — сыйысыны китерә. Шунда күрә ул берәз артқа калды. Болай итсәң, тетрәнеп чыккан тальян авазы жанынны ул чаклы ук таламай. Тагы да арттарак — моңсу өн отыры кими төшә. Ә иң артта... Фатыйма қапыл гына инде шактый еракта калған, гүя дингездәге кечкенә утрауыч булып күрүгән авыл ягына борылып карады. Һәм шунда аның йөрөгә убылып киткәндәй булды — эңпошыргыч, ямансу өнсезлек калдырып китеп бара икән ич алар анда.

Йөзәрләгән сандугач авазы булып ургылған сихри моң Салихжан кулындагы гармун белән бергә авылларын ташлап китеп бара ләбаса. Инде югары оч инеш буйларына күнелләренә жылкеткән «әлип»әләр булып кире кайтмаса, таң алдында сылу кызлар йокысына йөрәкләрен рәхәт суджылдагып килеп кермәскә дип китеп бара икән бу моң. Кинәт Фатыймага бик ямансу булып китте. Ул онытылып үз уена чумып барған әнисен барып қочаклады.

— И, әниәм, сатмыйк гармунны.

Жиз телле тальян гармун авылга кире әйләнеп кайтты. Әле аның сугышка китүче ирләрөн, сөйгән ярларын озата баручы хатын-кызларның лышык-лышык елавын, бер төркем ирләр авырлыгынан чыдаша алмыйча ыңгырашкан чана шыгырдавын басып озату жыры булып яңгырасы булды.

Ул көнне ярсый-ярсый уйнады гармунны Салихжан. Ирләрнең жыры тагы да ярсу, тағын да ашкынулы иде:

...Безнең башлар балык түгел
Куырып ашамаслар.
Дәрсін башында атларны туктатып сабуулаштылар.
— Безнең начарлык белән искә алмагыз.
— Исан-сау кайтырга язсын сезгә.
Салихжан үзен озата килгән Фатыйманың маңгаеннан үбеп:

— Мин кайтканчы житу кыз булып үскән бул, бак аны,— диде.

Аннары озын бишмәт чабуларын жылфердәтә-жылфердәтә жузгалып киткән атлар артынан йөгерде.

Ә ике елдан — сугыш бетеп нәкъ ай ярым үтүгә — Салихжан култык таякларына таянып, туган йортына кайтып керде. Бу вакытта Фатыйма чынлап та егетләр күзә төшәрлек, зифа кыз булып өлгереп житкән иде. Қаракучкыл йөз, сөрмәле соры күзләр, сызылып киткән нечкә кашлар...

Салихжан кайту белән тагы сандугачлы тальян телгә киңде, тагы аның таныш моңы югары очтан түбән очка күчеп йөрде. Фронттан кайтып төшкән ир-егетләр әле гимнастеркаларын да салмаган килеш урамны тутырып, моңарчы тын торған авылга жан кертеп, кабат-кабат жырлап үттеләр. Бу көннәренә хатын-кызның көтүдән зарыккан күз нурында бәры шулар булды.

Тальян, тальян... Шулар бит кече-кечедән Фатыйма белән Салихжанның йөрер сукмакларын очраштыра килде. Шулар кайыштырды да... Бу көннәренә Сәрби апа гына күрә алмады. Алар бергә кушылачак кышны ул гүр иясе булды. Ә аннары балалары дөньяга килде. Башта — Төлгәте, аның артынан Илдусы, соңыннан — Рәхиме... Гаиләләре зураеп, мәшәкатә артса да, Салихжан гармунын ташламады.

Әле дә күз алдында: парлана төшкән өй ишеге шыгырдап ачыла. Бусагада ындырдагы «движок»ны көнө бую гөр итеп эшлөтөп баштанаяк мазутка баткан ире күренә. Қара-кучкылланып елтыраган ынагы буйлап пычрак тир сызылган, маңгаенда аркылы кара сызыктар жөмелди. Менә ул майлы комбинезонның жөһәт көнә салып ыргыта да, ишегалдына чыгып, пошкыра-пошкыра юына. Иренең киң жылкәсенә чүмечлөп жылы су коеп тору — Фатыйма апа өчен үзе бер юангыч. Салихжан кулларын шапылдаткалап тыгыз төнен тыршышып ышкыганда, кулбашларындагы, беләклерендәге мускулларын уйный, муен тиресе кып-кызыл булып чыга. Аннары ул өйгә керә, хатыны әзерлөп куйган чиста күлмәген киел, юеш чәчләрен бер якка тарап куя. Ашыкмыйча гына яшыкка төстөгә тальянның кулына ала да, киң каешын уң жылкәсенә шудырып, күрөгән тартып жибәрә. Шулар чакта

рәхәтлектән, сөнөчтән кысыла төшкән күзләреннән шаян очкыннар чәчелсеп, киңчә битендәгә әре шадраларында қояш уйный, тезелеп торған ап-ак төшләрөн күрсәтеп, калың иреннәре жәелеп китә. Фатыйма апа, шөлтәле караш ташлап:

— Иң элек ашап алыр идең, — дисә ул:
— И, карчык, ашның бисмилласы бу, — дип куяр иде.
— Сонга таба Салихжан комбайнда эшләде. Кайвакыт ул эштән кәефсезләнеп кайта иде.
— Ни булды тагы? — дип сорый Фатыйма.
— Салихжан кулын гына селти:
— И, комбайн көйсезләнде лә...
Шунда Рәхим сорап куя:
— Нәрсә дигән сүз ул «көйсезләнде?»
Әтисе, малайның башыннан сыйпый-сыйпый, төшендерә башлай:

— Ул менә нәрсә дигән сүз, улым: комбайн да кеше төслө, яхшылап карасаң, вакытында майласаң, гөр-гөр итеп көйләп көнә тора. Қаты эшлөгәндә, дул-дул-дул дип, яңгыратып, бар тавышына жырлый. Арыса жә тиешенчә карамасалар, жырлаудан бөтенләй туктый, ягъни көйсез кала.

Бервакыт ул Рәхимне дә комбайн янына алып барды. Комбайнның күргәч, малай шаккаткан иде: үзе зур, әллә нинди сырлы-сырлы тиерләрә, ялтыравык чыбыклары бар. Дерелдәп-ярысып шундый қаты үкерә, бер-береннән сөйләгән дә аңлап булмый. Ә үзенә бөтен жире юп-юеш, жиргә тамчылар тама.

— Комбайн тирлөгән, — диде әтисе.
— Хәзер жырламыймыңи? — дип сорады Рәхим.
Әтисе кеткелдәп көлеп жибәрде:
— Ник жырламасың, ишетмисеңмени тавышы нинди қаты...

Рәхим ул чагында әтисенә уйчанланып қалған йөзөнә озак кына карап торған иде: «Әллә бу көйләренә дә гармунда уйный микән әти?»

Тора-бара әтиләре кулында сайраған тальян моңы балаларның да йөргәнен сенде. Аларга да гармун жөнә қағылды. Рәхим барысыннан да үздырды. Биш яшьлек чагында ул шактый оста уйный башлады ул гармунны. Салихжан, улының сәләтен күреп: «Болайда киткәч, абыйларыңны да үздырдың, улым!» — дип, қуанычын қая қуярга белмичә, бүлмә буйлап қызу-қызу йөреп иде. Берәз төшереп алған көнне: «Баян алып бирәм улыма!» — дип гайрәтләнеп тә куя иде. Юкка гайрәтләнмәгән икән әтиләре. Бер көнне чынлап та Рәхимгә баян алып кайтты ул. Баян да алып кайтты, шулар ук көнне урынга да егылды. Күкрөгәндәге тиер ярычы, урыныннан қузалып, тынсыз итте Салихжаны. Ярасы сызлап тәкәтәсез қалған минутларда һаман шулар гармунына ябышыр иде үзе. Әллә ничек чыраен сытып, ирененен бер читен чәйни-чәйни уйнар иде. Аннары гармунын қапыл гына үз янына қараватка алып куя да: «Их, шушы кулларым белән актартып қына чыгарыр идем шулар асқолка дигәннәрән, — дип үрселәнеп, яра жөе беленеп торған күкрөгән умырырга тотына, — ала алмыйлар бит шуны врачлар, йөрәкләре житми!»

Йөрәк алгысынуы булды микән, үләр алдынан Рәхимне янына дөшөп китерде дә, «Иске қарурман» көн уйнарга қушты. Үзе Рәхим уйнаганда қарашын қаяды түшмәгә төбөп уйланып ятты, аннары тирә-юньгә күз йөртеп алды... Аның эңкә батқан күзләреннән әйтеп бетергесіз моң ағыла иде. Берәздән бу моңсу қараш акрынлап сүнә-сүнелә башлады. Шулай итеп, аның ярсу жаны шулар көйгә ияреп дөньяны ташлап китте...

«Сәгатъ ничә икән соң инде?» — Фатыйма апа, тәрәзә қатыннан авыр гына қуып, оған аяқлары белән алпан-итпән атый-атый стена буена килде. Соры күзен қыса төшөп стена сәгатенә қараған иде, йөрөгә жу итеп китте: үнбер тулып үнбиш минут киткән бит инде! Фатыйма апа лып итеп қараватына утырды. Шуны гына көткән кебек, янына тагы йонлач песие сикереп менде. Мыштым гына итәгенә үрмәлөгән песинен шомлы мырлавы, бүлмәдәге тынлык белән қушылып, ялғызлык тойгысын тагы да көчәйтте, әч пошуын арттыра төште. «Кайда йөрү соң бу бала?.. Шулай озак итеп юньлөгә йөрмәс...» Фатыйма апа, торып, янадан тәрәзә буена килде. Урам буп-буш. Ник бер жан иясе күренсән...

«Менә сиңа мә, баянын жылкәсенә асты да, чыкты да югалды. Син теләсәң нишлә. Үзем гаепле шулар, үзем. Әтисенән қалған үнәр дин, үзем юл қуйдым. Вакытында чик қуя белмәдем. Ә ул төмам азынды: көн дә шулар, көн дә шулар. Дәрәсен дә юньлап әзерләми. Укытучылары да зарлана әнә... Нишлим икән соң? Әллә әзли чыгыймы? Ярый ла укый торған авылына китмәгән булса... Бу вакытта анда да нишләп йөрер икән?»

Фатыйма апаның башы қатнап авырта башлады. Улар әледән-әле учлары белән башын қысқалады...

Хәер аның бердәңбер уянычы — шул балалары бит инде. Икесе берәм-берәм читкә очты. Янында Рәхимне генә калды. Фатыйма апа өчөн Рәхим бала гына түгел, Салих-жаны үлгәннән соң жанында туган бушлыкны тутыручы прзаты да. Шуңа күрә улының читкә тартылуы аның өсін икеләтә авыр. Әнә шул авырлыкны күтәрә алмыйча, әле тәрәзгә, әле стена сәгатә янына килде Фатыйма апа. Үзе сәгаткә карамаска тырышты. Ләкин, үч иткәндәй, шул чак сәгатъ мангаеннан калай күке атылып чыкты: «Күк-кү, күк-кү, күк-кү...»

Фатыйма апа саный башлады: «Бер, ике, өч... Унике!»
Юк, ана йөрөгә бүтөн түзә алмый!

Фатыйма апа ашыга-кабалаңа киенә башлады. Жәһәннәм тишегенә барып олакса да табачак ул малаен, табачак!

...Электричка киткән иде инде. Юлга чыгып машина көтәргә генә калды.

Ерактагы машина фарасы яктырткан асфальт юл озын кара тасма сыман. Менә ул кыскара, кыскара... Машина, мангайга тия язып, выжт итеп узып китә. Тагы, тагы...

«Туктарга исәпләрендә дә юк. Жаным атлыгып чәбәлән-гәнне белмиләр шул алар...»

Менә Фатыйма апаның янында ук үзбушаткыч машина туктап калды. Кабина тәрәзәсенән урта яшьләрдәге кешенең түгәрәк йөзе күренде:

— Кузовка рәхим ит, апасы!

Үзбушаткычның тимер кузовына көч-хәл белән менеп урнашкан, Фатыйма апа машина эржәсенен кытыршы кырыена чытырдап ябышты.

...Төн. Урам тынып калган. Инде тәрәзәләрдә дә утлар сүнгән. Бары Рәхимнең класс житәкчесе Сәвияләр тәрәзәсенән генә тирә-юньгә яктылык сирпелә. «Ятмаган икән әле...»

...Әнә Фатыйма апа килеп керүгә, Сәвия нидер язып утырган жиреннән башын күтәрә, сагаеп калды. Аның аксыл йөзе житди, нечкә кара кашлары жыерыла төшкән иде.

— Исәнмесез! — диде Фатыйма апа, дулкынлануын басарга тырышып.

Сәвия, урыныннан кузгалып, аңа урындык тәкъдим итте:

— Рәхим итеп, утырыгыз!

Фатыйма апа моңарчы үзен бәйләп торган жайсыз киен-ренкелектән ычкынып киткәндәй булды:

— Кая ул утырып торулар! Малай кайтмады бит! Малай юк!

— Рәхимме? Ничек инде — кайтмады?

— Мин каян белим! Төн уртасына чаклы көттем-көттем дә, кайтмагач, йөрөгемә чыдаша алмыйча, чыгып йөгәрдем менә. Ул бит... — Фатыйма апа Рәхим хақында берсеннән-берсе күнелсезрәк сүзләр тезә башлады: ул соң да кайта, кайда йөргәннен дә әйтми, укуы да әнә...

Сәвия әле бүген кичкә таба гына биология кабинетына жипкәсәнә баян асып килеп кәргән Рәхим белән аның классташы Хәмидәне күз алдына китерде. Алар килеп кәргәндә, Сәвия бик мавыгып иртәгәгә дәрес өчен тәжрибә ясап маташа иде. Ул, ак халатының жиңнен терсәгенә кадәр сызганган да, саргылт сыекчаны бер колбадан икенчесенә сала-сала, авыз эченнән нидер сөйләнә, аннары аякдагы утыргычта яткан кәгазьгә тәжрибә мәгълүматларын язып куя иде... Яшьләргә Сәвия берәздән гына күрәп алды, эшеннән аерылмыйча гына:

— Нишләп йөрисез? — дип сорады. Укытучының йөзе житди, хәтта берәз ачулы да төсде иде.

Сәвия апаларының үтә эшлекле кыяфәтен күрәп, алар башта каушап калдылар. Бигрәк тә Рәхим үзен утлы табата басып торгандай хис итте бугай. Хәмидә генә:

— Сәвия апа, әнә Рәхим... ни... Сөзгә бер көй уйнап күрсәтмәкче була, — дип куйды.

— Нинди көй?

«Мин монда житди эш белән мәшгуль, тын алырга да вакытым юк, э сез жыен юк-бар белән мине бимазалап йөрисез», — диясе килде Сәвиянен.

Укытучының ни уялавын Рәхим аның йөзенә карап сизде, ахры. Тагы да каушый төште. Ул монда ник керүләренә үкенеп бетә алмый, үзен сөйләп диярлек бире китерүе өчен Хәмидәне эчтән генә шелтәли иде.

Хәмидә Рәхимнең тәмам коелып төшүен күрәп, аңа ярдәмгә ашыкты:

— Әйдә, уйнап күрсәт булмаса, Рәхим!

Рәхимнен инде дәртә сүнгән, сөмсәре коелган, шуңа бер урында таптана-таптана:

— Әй лә, нәрсәсен уйнап күрсәтсәң аның? — дип, ишеккә таба борыла башлады.

Хәмидә жәһәт кенә аның юлына аркылы төште:

— Рәхим!

Сәвия дә:

— Уйнап күрсәт соң, нинди көй ул? — дип сорады.

Рәхим, үжәтләнеп, башын боргалыды:

— Вакытыгыз да тыгыз...

— Әйе, эшем муеннан, — диде Сәвия, — эшем бик күп, ә шулай да, беләсезме, нәрсә әйтәм мин сезгә: көй, музыка гажәеп нәрсә бит ул, аның физик асылын белгәннәр, ә менә биология асылы... Көйне анализлау баш ми-сидә ни рәвешле бара, бу вакытта нинди химик-биологияк үзгәрешләр туа — анысын беркем белми...

Аннары ул, Рәхим белән Хәмидәне аңа күргәндәй, аларга сөрсенеп карап торды да:

— Иртәгә химиядән контроль эш була. Беренче дәрес-тә. Яхшылап әзерләнегез! — дип куйды.

— Ә көй? — дип сорады Хәмидә нәүмизләнеп. — Рәхим көй уйнап күрсәтмәкче иде бит сезгә...

Сәвия бермәл яшьләргә сынап карап торды, янәсе, ничек шулай бер уйсыз трай тибеп йөрисегез килә?

— Әйдә, шулай килешик, мондый җаваплы вакытта гар-мунны куеп торсан да зыян итмәс. Югыйсә мин соңгы вакытта Рәхимне гел шул гармуны белән күрә башладым. Ә дәресләр?.. Сөзгә төп эшегез уку бит, онытмагыз!

Шул чак Рәхимнең йөзендә кимсенү, гарьләнү чагылды. Ул капыл борылды да ишеккә бәрелә-сугыла кабинеттан чыгып китте...

«Димәк, шуннан соң өнә дә кайтмаган. Кая китәр икән соң ул?» — дип уйлады Сәвия.

Фатыйма апа Сәвиянең башын иеп сүзсез торуйннан тә-мам борчуга төшкән иде:

— Әллә... әллә берәр хәл булдымы Рәхимгә? Кайда Рә-хим?!

— Белмим, — диде Сәвия, Фатыйма апага җавап бирү-дән бигрәк, уйларын дәвам иткән сыман. Аннары шашар чиккә житкән хатынга карап әйтеп куйды:

— Мин аны кичкә таба классташы Хәмидә белән бергә күргән идем.

— Хәмидә белән?

— Әйе, бәлки, ул аның беләндер. Хәер, бик соң бит ин-де. Белмим, белмим, үзем дә аптырадым...

2

А ксыл ай яктысы, Айжан тавы өстендәгә юкәләрнең менләгән яфраклары аша үтеп, көмеш нурлары белән жирдә нәфис чөлтәр үрә. Жил исеп куйган саен бу гажәеп чөлтәр дерелдәп китә дә, жанлы әйбәр сыман бер яктан икенче якка шуыша, янә сикергәли, уйнаклай башлай. Шушы манзараның жанга якын үз мо-ңы, үз жыры бар. Бу жыр бүтән бер көйгә дә охшамаган: ягымлы, якты, тонык кына чыңлап тора...

Юкәләр арасындагы аланлык, ай яктысына күбрәк ман-чылгангамы, аксыл-зәңгәр төстә. Ерактагы өмет, хыял кебек. Гүя кемнеләр үзәнә дөшә ул...

Табиғатның бу чакыруын күпләр ишетмидер. Аның өчен үтә сизгер жанлы булу кирәк. Ә берәү ишетә. Ишетү генә түгел, жиргә эңгер кунаклап, юкәләр өстендә саргылт ай калку белән, шушы төбәккә ашыга. Бу — Рәхим. Тугызын-чы класста укучы үсмер егет. Аның бу төбәккә килүе — табиғатның хозур бер почмагына сокланып утыру өчен генә түгел. Аның дөньяга әйтсә үз сүзе, ишеттерсә үз моңы бар. Шуңа күрә, Айжан тавындагы аулак почмакка ашык-канда, кулында һәрвакыт баяны булып егетнен.

Әйләнә-тирәдәгә таулар, елгалар егет кулында ярып-ша-шынып сайраган баян моңын бер генә ишетмәде. Я ул йө-рәкләрне сагышка салырлык моңлы көйләрдән тын калып торды, я юкәләрнен, сәрби агачларның башларын чайкалды-ра-чайкалдыра ярысыды, шашынды, кыскасы, табиғатъ гам-сез түгел иде.

Бу төбәкнен шулай ярынуы — сизгер күнелнен таби-гәтәгә чагылышы түгел микән? Гомумән, нәрсә ул жа-нынның тирә-юнь мохитта кабатлануы? Кайсы монда бе-ренчел: күнел талпынуымы, әллә табиғатъ күп төрле әве-релешләре белән синен дөньяңны үзе пыран-заран китсә-ме?..

Рәхимнең күз алдына ни өчендер мәктәптәгә күнел ачу кичәсе килеп басты. Зал ап-ак яктылыкка чумган. Шул ак-лыкта зыр-зыр әйләнүче малайлар-кызлар...

Тукта, бу сафлык дөньясы хәтергә каян килеп керде соң әле? Моңың табиғатъ белән ни бәйләнеше бар? Хәер, яшь-лек табиғатның үзе кебек үк саф бит ул. Тик эш аңа гына түгел. Күнелендәгән тирә-юнь мохитта чагылышы турында уйлаган иде бит Рәхим... Теге кичәдә дә шул ха-ләт кабатланды түгелме? Рәхим кулындагы баяннан дулкын-нардай агылып чыккан моң, яшьтәшләренен күңеленә кү-чеп, аларда да шул ук моңы, шул ух хисне уяткан иде бит... Әйе, әйе, бар да күз алдында: бөтен зал хәрәкәткә-килә, төсләр тирбәлә. Рәхимнең жаны, үзәкне өзәрлек моң-га уралып, өөрмәдәй дулай. Шашкын чоңгыл уртасында ю-га зәңгәр күлмәккә, чандыр гәүдәле бер кыз. Зыр-зыр әйләнгәндә аның зәңгәр күлмәк итәге, кара чәчләре очы-нып-очынып китә. Йөзендә — елмаю, күзләрендә зәңгәр очкыннар... Дистәләгән кыз арасынан ни өчен шушы жыл-

дэй кызы гына күргөнөн Рәхим үзе дә белми. Белергә дә теләми. Аны гына күрә, аның өчен генә уйный. Житез бармаклар да сөяк төймәләр буйлап аның өчен генә чабыша. Көй агышы таныш эзеннән инде күптөн чыккан, ул зәңгәр күзлө чаа кызыл артыннан киткән. Аның житез хәрәкәтләренә буйсынып, зифа гәүдәсенә сыгылмалы талпынуудай жинел, нәфис булып...

Менә үзе шикелле үк жинел гәүдәлө кыз белән очынып биочө Хәмидә янына озын буйлы чандыр егет килдө һәм аны аерып алып бии башлады. Шунда дартле авазлар өөрмәсө бозылып куйды, гүзәл бизәкләр сүндө. Күңелләри иләстәктән моң канатында тирбәлүчө зал чайкалып алды, һәммәсә дә, ризасызлык белдереп, Рәхим ягына карадылар. Бары зәңгәр күзлө Хәмидә белән биочө Рәшит атлы малай гына борылып карамады, ул кызга жанланып нидер сөйлә башлады. Рәхимнөң күкрәгендә кайнар дулкын күтәрелдө. Тик ни өчен болай булганын ул аңламады. Рәхим Рәшитнөң Хәмидә белән ачылып-чәчелеп сөйләшүен теләми. Бары шул гына. Әнә бүтән кызлар белән кич бую сөйләшсен.

Ул башын күтәрәп караганда, бар да гажәпләнәп аңа карап тора иде. Кара, ул уйнаудан бөтенләй туктаган икән... Жилдәй очынып Хәмидә килеп житте:

— Рәхим, дим, уйна инде...

Зәңгәр күзләрдә никадәр жылылык, наз. Шул илаһи көч алдында жинелми калырга кирәк иде.

— Арыдым...

— И, егет кеше, имеш...

Әллә егет түгелме? Нинди генә егет әле!

Рәхим теттереп био көе уйный башлады. Түфли үкчәгез генә чыдасын, Рәхимнөң бармаклары түзәр!

Түфли үкчәсө ничаклы тыпырдасан да түзәр анысы. Ә йөрәк? Рәхимнөң йөрәгө өстенә басып бии мәллә бу Хәмидә? Шулай булмаса, күкрәк эчендә шул чаклы да талпынмас иде ул! Әле ярыл кулда баян бар: эчендәгө бөтен яну-ярсуну шунын күрегә аша тышка чыгарып була!

Бу ни бу? Әрсез Рәшит тагы Хәмидә каршына биергә чыкканмы? Ә Хәмидәсө ниләр генә кыланмый — өздөрә генә! «Юк, болай ярамый!» Йөрәк шулай ди. Алай гына да түгел, кулларга, бармакларга әмер бирә: «Тукта, тилә!»

Рәхим кинәт кенә жыр көенә күчте. Сизгер Хәмидә шуңа ук шып туктады. Ә Рәшит, тиз генә аңыша алмыйча, бер-ике секунд озын гәүдәсө белән чайкала-чайкала тыпырдап маташты. Бар да шаулашып көлештеләр. Рәшитнөң битендәгө сипкелләренә чаклы кызарып чыкты. Ә Хәмидә кызлар артына поскан жиреннән чаа көлемсерәп Рәхимгә йодрык күрсәтеп алды...

...Табигать ярсун күңел давыллануына тәңгәл килә дигәннән, Рәхим тагы әле бүген генә үзенә Хәмидә белән икәүләп укутучы янына баруын хәтеренә төшерде. Хәер, исеннән чыкканы да юк ич әле. Бигрәк жайсыз килеп чыкты шул. Үзе дә дуамал инде. Үпкәләгән, имеш. Житмәсә, кабинет ишегеннән чыккач, Хәмидәгә: «Йөрмә артымнан!» — дип кычкырды бит. Берәү булса... Хәмидә, кыз кеше булса да, акыллы шул.

— Рәхим, ник шулай тупас кыланасың? — дип кенә куйды.

Бер гаебө булмаган Хәмидәгә тупас дәшкәнө өчен Рәхим үзе дә үкенә башлаган иде. Шул тупаслыгы өчен кыздан гафу да үтенәсө итте. Тик булдыра гына алмады, дәшми калу белән чикләнде.

Хәмидәнөң үз сүзө сүз:

— Син жай белмисен, ашыгасын, — ди.

«Жай белмисен, имеш... Кемгә кирәк ул жай?.. Нигә кирәк?»

Шул чаклы Хәмидә Рәхим каршына чыгып басты:

— Тукта, кая чабасың?

Рәхим туктап калды. Бер сүз дәшмичә Хәмидәгә карап тора башлады. Күзләрендәгө ачу инде сүрелә төшкән, аның урынына килешергә теләү, ул гына да түгел, ялвару, үтенү чагыла иде. Ә Хәмидә әле тынычланмаган, еш-еш суый. Чабып килгәндәгөй өзек-өзек итеп сөйли:

— Син... син кабынып китмә әле, ярсума... тынычлан... Тынычлангач, ул көйне...

Рәхимнөң кашы жыерылды:

— Көй? Нинди көй чыгарыйм ди мин?! Бер юләрлек кенә ич ул!

Хәмидә көлеп жибәрде:

— Менә шул юләрлегеннө ташлама, дим. Юләр бул, яме!

Инде Рәхим дә көлө иде:

— Ярар, синеңчә булсын, юләр булырмын.

Хәмидә серле итеп карап куйды:

— Юк, кайчакта акыллы да бул син. Акыллы көйләр чыгар. Әйттик, безнең киләчәгебез, хыялларыбыз хақында...

Әйе, аның бүтән Хәмидә белән дөньяга әйтәсө уртак сүзе бар иде. Киләчәк турында, хыяллар турында әйтәсө...

Шул хисләр белән тилереп, Айжан-тау итәгенә ашыкканда, куаклар арасында аңа куе кара сакал-мыеклы бер

егет очрады. Моннан элегрәк тә бу егетне шушы төштә очраткалаганы бар иде аның. Нинди егет ул? Нишләп йөри, белмәссөң...

— Бире кил, — диде элегө егет боерулы тавыш белән.

— Нәрсәгә?

— Дөнья шәрә, жен-пәриләр йөри тирәмдә. Кил, баянның тартып жибәр. Эч пошулар басылсын. Ә мин монның белән. — Ул муенына аскан гитарасына ымлады.

— Ашыгам.

— Ашыккан ашка пешкән.

Рәхим чыраен сытып егеткә кул гына селтәдө дә үз юлында булды.

Һәркемнөң дөньяга ишеттерәсө үз сүзө була шул. Ул егетнөң дә бардыр. Ләкин Рәхим дөньяга ишеттерәчөк сүз бөтенләй башка. Ул монарчы кешө ишетмәгән сер булып, гүзәл һәм тылсымлы сер... Бу сернө ничегрәк әйтергә кирәгән дә белә Рәхим. Үзенә сагышын да, сөөненчө дә, ташып чыккан дөртөн дә баян телләренә салып әйтергә юкка гына өйрәнмәгән ич ул. Әйсө, ничек әйтергә кирәгән ул белә. Тик шуны баян теле белән әйтөп кенә бирә алмый...

Дөньяга бернәрсә дә газасыз гына тумыйдыр шул. Менә ул, сәрби куагы төбенә утырган да, ислә төшөп, баянның шул монны сыгып чыгармакчы. Юк, баянның түгел, үз йөрәгеннән, жаңының ич түреннән. Шуңа да бу мон белән үзе дә агып китәргә ашкынгандай, каядыр алга омтыла, теләгәнө ташып чыкмагангамы, ыңгырашып-ыңгырашып куя ул. Аннары, мангазна сибеләп төшкән чәчләрен икө кулы белән учлап, күңелендә тонык кына янгыраган, әлегә бер эзгә төшмәгән аһәңнө тыңлыи һәм шуны бик биреләп баян телләренә салып карый.

Таудан агучы гайрәтлө инеш үз юлын эзли-эзли алга чапкандай, бу аһәң дә аның дөньяга әйтергә тиешлө сүз ерганагы буйлап бара. Вакут-вакут читкә чыгып китсә, ул көйнөң үзәнекө түгел, ә чит кешенекө икәнөн абайлыи һәм үз юлына алып төшә. Егетнөң күңел дөньясында барган бу газаплы да, татлы да хөзмәт аның хәрәкәтләрендә чагыла. Чөнки егет дөньяга яңаны тудыру газыи кичерә, киеренкелектән жыерылган кин мангаен ышкып ала. Менә, ниһаят, баян телләре ышанычлырак тирбәлә. Юк, бу — баян телләре түгел, ә шул монлы инеш түгә кат үз ерганагыи ерып чыга — борылышларда көен үзгәртә-үзгәртә, чыңлап ага. Айжан-тау тыңлыи бу монны, сәрби куаклары, чәчәкләр тыңлыи, өнсөз калып, сайрар кошлар тыңлыи. Ләкин көй булып әйтеләсө сүз, сихри таудан, сәрби куакларының, чәчәкләрдән бигрәк, кешеләр өчен кирәк. Кешө тудырганнның күбесө — кешеләр өчен. Кешө сүзен кешө генә аңлыи. Анда да һәммәсө дә түгел. Бүтәннәр арасында синең күңеленнө бөтен мон-зары белән аңлаучы үтә сизгерө була.

3

Рәхим, йөгөреп килгәнгә сулуы кабудан еш-еш тын алып, тәрзәдән сибелгән сыек яктылык аша томырылып эчкә бакты: Хәмидә өйдә микән?

Рәхимнө бөтенләсө белән ул гына аңлыи ала бит. Ни хикмәттер, үзөң күз атып йөргән кешө барысын да аңлар шикелле. Ә инде аңламаса, бу бик сәер, хәтта котчык кебек.

Бүлмә эчө яп-якты. Чынаяк-чәшкәлө сервант, көзгө-трюмо, өстәл, диван — барысы да ап-ачык күренә. Тик, ни өчендер, өйдә беркем дә юк. Тып-тын... Кинәт Рәхимнөң өстенә кайнар су сипкәндәй булып китте. Әнә, сылу гәүдәсөн бик жинел йөртеп икенчө бүлмәдән Хәмидә чыгып килә. Зәңгәр күзө житди, мангаө берәз жыерылә төшкән. Шул йөз, мангай, кызын сыгылмалы жинел гәүдәсө изгедер, ул жир кызы түгел, күктән иңгән бер алиһадер сыман. Шуңа күрә аңа якын килү авыр, каушата.

Менә Хәмидә, сөрмәлө күзләрен зур ачып, тәрзәгә күтәреләп карады. Рәхим коелып төште: «Күрдө!» Ул тәрзә каймасыннан кулын ычкындырып, үз-үзөн белештерми, караңгыда агарып күрүгән тар сукмактан йөгөреп китте. Аннары үзәнә ачуы чыкты: «Бигрәк кыюсыз инде мин, жебегән...» Ахыр чиктә үзөн шулай битәрләвө йөгөргән жиреннән туктап калырга мәжбүр итте. «Барам, хәзәр үк кабат барам!» — дип үз-үзәнә сүз бирдө ул. Чөнки күңел түрендә бөялгән ул көйнө хәзәр үк иреккә чыгарасы, Хәмидәгә ишеттерәсө иде. Шунсыз бу мон төнө бую йокы бирмәячөк.

...Рәхим ашыккан унайга ишек төбөндә тукталып та тормады. Көрән дерматин белән тышланган ишекнө төбенә чаклы каерып ачты да, яшен ташыдай атылып өйгә кердө. Чуар корама ябылган диванда бик биреләп нәрсәдер укып утырган Хәмидә аптырап, сәерсенеп егеткә текәлдө.

— Чыкты! Чыкты! — дип кычкырды Рәхим дулкынланудан һәм сулуы кабудан тиз-тиз тын алып.

— Нәрсә чыкты? Нәрсә?

— Син теләгән көй чыкты! Менә, тыңла!

Рәхим, Хәмидәнөң зинен жыйганын да көтеп тормыйча, мангазна төшөп таралган конгырт чөчен бер яккә сыпырды да баянның тартып жибәрде.

Егетнең борын тишекларе киңсеп, янаклары алсуланып китте. Аннары, шул алсулыкны кыздан яшерергә теләгәндәй, башын тәрәзгә таба борды.

— Көй менә дигән бит! — дип, нечкә бармакларын нәзәктле генә тырпайтып кулын чәбәкләде Хәмидә.

Рәхим исә Хәмидәгә күз генә сирпеп алды да бер сүз дәшмичә уйнавын белде.

Әле билгелә бер эзгә төшмәгән, ниңә көннәр йөрәкне алгысыгып торган көй үзенен ярсу моңы белән бөтен өй эчен тутырды, дөньяның дүрт стена белән чикләнгән кисәгенә сыя алмыйча, урамга ташыды.

Хәмидәнең күзләрендә оялчан наз, самими соклану, ул гына да түгел, егеткә кыюсыз табыну сизелә иде...

Рәхим моңы күрмәде, чөнки ул әле генә үзе уйнаган көй белән яши: шул көй аның күзен сукурайткан, колагын ишетмәс иткән, кыскасы, бөтен жанын биләп алган иде.

— Инде чыкмас дигән идем. Өметемне өзгән идем. Менә яңа гына... Кинәт кенә... Шуннан, түзмәдем... Син ачуланма инде, Хәмидә!

Хәмидә, кечкенә борынын жыера төшөп, күзләрен елтыратты:

— Ачуланаммы инде?!

Рәхим Хәмидәнең энә шулай борынын жыера төшөп үзгәчә нечкәүрен ошата иде. Мондый чакта кызың зәңгәр күзләрендә, таянычсыз калган жанны назлап юатырга теләгәндәй, шафкатлелек балкый башлый. Егет, үзе дә сизмәстән, энә шул самими хискә иярде:

— Рәхмәт.

Кинәт Рәхимгә бүлмә эче әллә ниткән илаһи серлелек белән тулган сыман тоелып китте. Шушы сәер билгесезлек күңелне илсәндәрдә. Шуңа да ана бөтен барлыгы аңлашсыз жиңеллектән торадыр, аз гына талпындың исә каядыр очып китәрсен шикелле тоела иде. Мондый хәлдә сөйләнгән сүзләр дә гадәти түгел, алар синең үз ихтиярыңнан тыш ниндидер тылсымлы күтәренкелеккә төрәнәп агылалар...

— Хәмидә!

— Нәрсә, Рәхим?

— Син күпне беләсең, ләкин бер нәрсәне белми торганыңдыр...

— Нәрсәне?

— Үзгәчә дөньяда иң матур кыз икәннечә.

— Кит әле, булмаганны!

— Чынлап менә! Алай гына да түгел, син дөньяда иң акыллы кыз.

— Тиле...

— Миң тиле шул. Ә син акыллы...

— И-и...

— Беләсеңме, Хәмидә, тиздән, ну, күп булса, тагын ел ярымнан без аерылышабыз...

— Аерылышабыз? Ник?

— Мин... мин сине онытмам, Хәмидә. Синә багышлап көйләр язармын, яме? Иң яхшыларын. Үзгәчә шикелле иң яхшыларын язармын, яме Хәмидә! Син ул көйләргә жырларсыңмы, Хәмидә? Минә исә төшереп, истәлек итеп...

— Син... китәсеңмени, Рәхим?

— Унны бетергәч, миң дингез училищесына китәм, Хәмидә. Беләсеңме, минем дингез шавын тынлайсым килә. Дингез әллә ничек бик горур, буйсынамас... Нинди музыка булыр иде ул! Уйлап кына кара: океан төкелләреннән актарылып чыккан дулкыннар хоры...

Бүлмә эчендә гүя шул буйсынамас дулкыннар бөтерелә. Һәр икесенә карашы дулкыннарда. Хәмидә күңеленнән коточкыч көч белән өерелеп айкалган дулкыннарда карап тора да калтыранып китә. Өстендәге кофтасын биле турысыннан жырып кысып куя.

— Туңасыңмы, Хәмидә?

— Син шулай ерак-еракка киткәч, миңа күңелсез булыр. Син әллә кайда очсыз-кырыйсыз океан дулкыннары арасында югалып калырсың күк...

— Югалмам, Хәмидә. Беләсеңме, мин еракта-еракта калган туган жирдә син яшәгәнне гел тоеп торырмын. Беләсеңме, шул ераклык аша мин... мин... һаман синең йөзгәңне күрермен. Ә аннары күңелемә дингез жырлары жыеп синең яңга кайтырмын...

— Ай...

— Ни булды, Хәмидә?

— Башым әйләнеп китте...

— Арыгансыңдыр, Хәмидә, ял ит...

— Син... син әллә нинди бүген...

— Нинди соң?

— Әллә нинди...

Хәмидә күзләрен тутырып Рәхимгә карады. Алардан ниндидер эчке әрнү саркый иде. Ләкин бу әрнү назлы мөлаемлык белән өртәлгән, гүя кыз үз күңелен әрнеткән сәбәптән риза, алай гына да түгел, ул моңа сөнә кебек иде.

Тәрәзә рамнарын дерелдәтеп электричка узып китте. Бүлмә эчендә айкалган дулкыннар да, күңелләргә очындырган сикри жиңеллек тә юкка чыкты.

— Ай, соңгы электричка китте! — Хәмидәнең күзгә борчулы шәүлә кунды. — Ничек кайтырсың инде?

— Алтырама, Хәмидә. Мин жәяүләп кенә. Төн жылы бит.

— Юк, мин сине төн уртасында бер ялгызыңны жибәрмим. Әллә ни булуы бар...

— Мин курыкмыйм, Хәмидә. Ярый хуш!

Хәмидә тиз генә Рәхимнең юлына аркылы төште:

— Беркай да бармыйсың! Төн уртасында шул кадәр араны жәяүләп үтәргә... Юк, юк, менә диван, ят та йокла. Ә иртәгә синең яңа көңне барысы да ишетер...

— Минем көйне?

Рәхим бүлмә уртасына басып тын калды. Гүя ул жир шарынын кыл үзгәндә. Күңелендә әлегә көй. Ул агыла, ярсый. Гомумән, дөнья бары шул көйдән генә тора: һәр тавыш, һәр аһан шуның бер кисәге. Шулардан бербөтен серле моң хасил булган...

— Ә син ят, ят, мин сиңа карамыйм.

Яшыкелт пәрдәсә кайтарылган төнгә тәрәзә Хәмидәнең аксыл йөзгә чагылдырды.

Кинәт каты итеп ишек шақыдылар. Ни дә булса уйларга өлгергәнчә, ишек шаку тагы кабатланды. Хәмидә йөгереп барып ишекне ачуга, бүлмәгә кубарылып Рәхимнең әнисе килеп керде. Аның йөзгә агарынган, күзләре, нык борчылу-дан, шашкан кешенекә төсле иде.

— Менә кайда икән ул! — дип гасабиланып кычкырып жибәрде Фатыйма апа. — Мин аны уг йотып эзләп йөрм, ә ул... Бу ни эшен, ә?

Рәхим дәшмәде. Ә Хәмидә бу хәлдән тәмам югалып калган иде. Ул, ни әйтәргә дә белмичә, чак ишетелерлек тавыш белән:

— Соңгы электричка китте бит... Ни... Рәхим бездә кала. Сөз... сөз дә калыгыз, апа, — дип көчкә генә әйтә алды.

Берсеннән-берсә әчерәк сүзләр килде Фатыйма апаның теленә. Бер-берсенә ишектән үтәргә комачаулаган кешеләр шикелле, бу сүзләр дә әйтелмичә тоткарланып тордылар да ыккынып китеп, барысы бергә авызыннан чәчелделәр:

— Ничек оялмыйсың?.. Син кыз бала ләбәсә! Кара син аны! Төн уртасында, әнисе өйдә юктан файдаланып... Оятсыз! — Аннары ул, тавышын үзгәртә төшөп, әйтеп салды: — Хәер, синең әниң дә... — Тик әнисе нишләгәннен әйтмәде.

Бу сүзләргә әйтелгәнә дә аяктан егарлык иде. Үз гомәрендә алдашуның, бозыклыкның ни икәннен белмәгән шушы саф, сәдә кызың йөрәгенә хәзер алар дистәсә белән кадалды.

Хаксызга ясалган бу рәхимсез һөжүмнән Хәмидә тәмам мингерәүләнеп калды. Ә Рәхимгә тагын да авыррак иде. Ул, бер яктан, әнисе өчен оялса, икенче яктан, нахакка рәнжәтелгән Хәмидә кызганыч иде.

— Ничек теләң бара, әни? — диде ул тетрәнәп.

— Нәрсә дидең? Теләң бара?!

Бары хәзер генә Хәмидә, аңына килеп, үксеп елап жи-бәрде.

Рәхим аны юатмакчы булды:

— Хәмидә, кирәкми...

Кыз, яшенә буыла-буыла:

— Рәхим, кит! Бүтән килмә, кит! — дип үксәде.

— Син нәрсә, Хәмидә?!

— Бүтән килмә!

Рәхим урамга атылды. Фатыйма апа кабаланып аның артыннан чыкты. Үзгәчә янган утка салган, никадәр араны караңгы юлдан абына-сөртенә монда тиклө киләргә мәжбүр иткән малаена ачуы зур булса да, иң әче сүзләргә ул кыз исеменә яудырды:

— Кара син аны! Яп-яшь башы белән... Оят та, намус та юк икән. Кундырып та калдырырга исәбе! Ю-ук, болай калдырмыйм, мәктәбегезгә барам, директорыгызга әйтәм! Әзрәк акыл өйрәтсеннәр шул тотнаксызга!

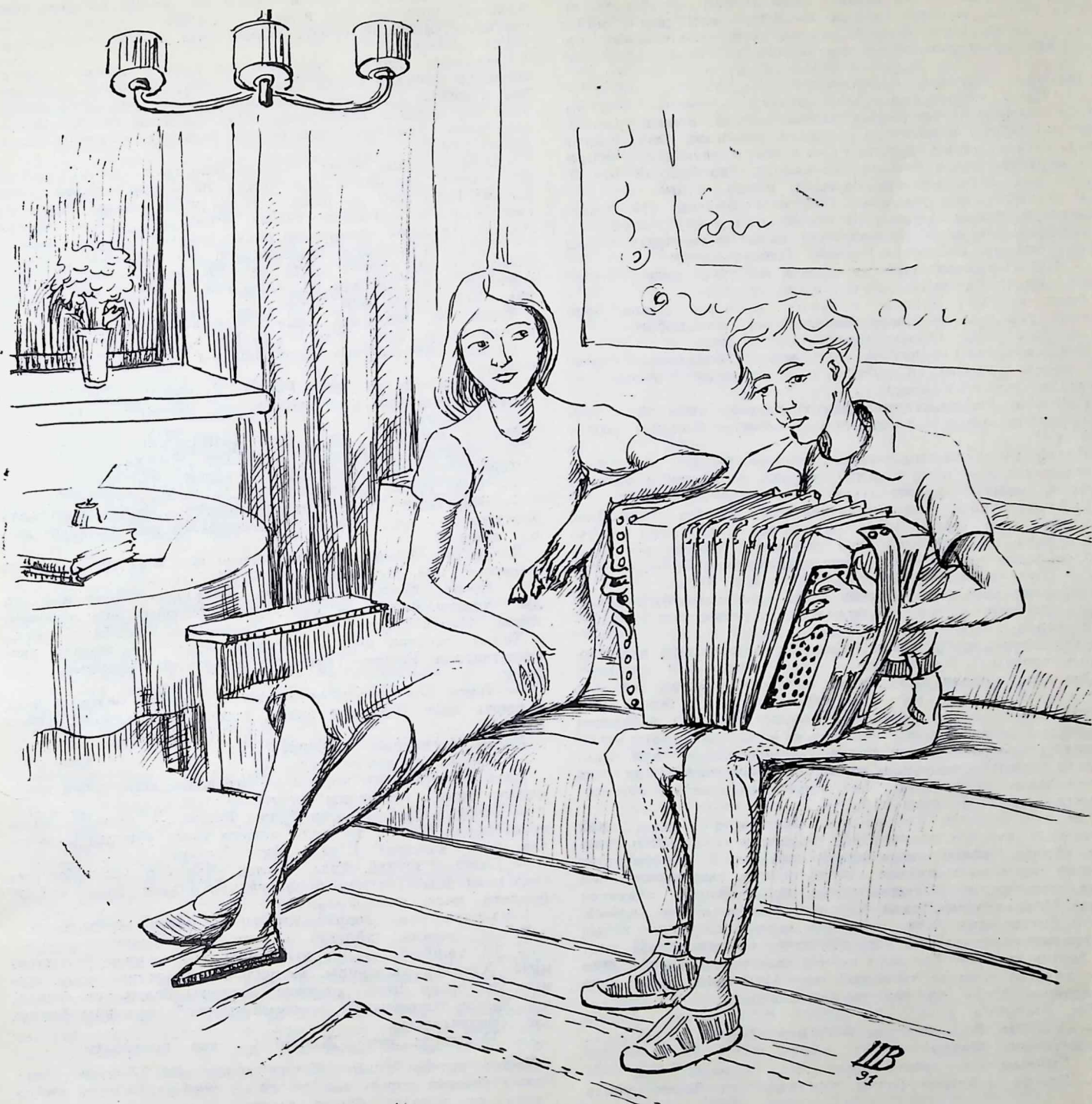
Рәхим, ыңгырашкандай итеп:

— Әни, житәр! — дип кычкырды. — Кеше күрә бит!..

Чынлап та, каршыдагы капка төбәндә ниндидер үсмер егетләр алар ягына ымлап көләшә-көләшә сөйләшөп торалар иде. Ә Фатыйма апаның ярсуы басылмаган, эчәндә жыйналган ачу ташкыны ташып бетмәгән, шул мәрхәмәтсез ташкынның үзе белән күңел борчуларын гына түгел, бәлки улының аңа карата булган ышанычын, ихтирамын да агызып алып китәчәген башына да китерми иде әле ул.

Урман юлы буйлап кайттылар. Күктә йолдызлар чекерәшсә дә, имәнлек арасына бар нәрсәне жиргә сөңдереп, ивөп тора торган куе караңгылык сыенган.

Рәхим озын сыйраклары белән түмгәкләргә абына-сөртенә алдан барды. Жаны өшөп, күзгә күрмәс булган иде аның. Артында әнисенәң бертуктаусыз сукранып кайтуы — бу тирәлек аръягындагы саңгырау аваз гына шикелле. Ул

Ничә көннәр йөрәкне алгысытып торган көй үзенең ярсу моңы белән өй эчен тутырды.

В. Шәрәфетдинов рәсеме.

зиһенгә килеп житми, аңлашылмый. Чөнки жанда әлеге сүзләрдән көчләрәк, үтемләрәк бүтән давыл котырына. Бу давыл өөрмәсендә Хәмидәнәң, үтә ачынып: «Рәхим, бүтән килмә!» — дигән сүзләре бөтерелә, кызның агарынган йөзе чагылып китә. Шул мөлаем йөз буйлап энжедәй күз яшьләре тәгәри. Күз алдындагы тәртипсез буталышта Рәхим бары шул риясыз йөзгә генә күрдә, ачынулы сүзләргә генә ишетте. Алардан качу мөмкин түгел, бу йөз, бу сүзләр аның миен, бөтөн барлыгын көйдәрә иде.

Кайтып житкәч тә Рәхим өйгә кермәде, инде берәз суынырга өлгөргән әнисенәң аны ашарга чакыруын да ишетәсе килмәде. Бу чакыру аның катып, оешып калган күңелен эретерлек түгел. Ул чакырудан әллә кая качасы килә. Ләкин кая? Бәлки чолангадыр. Анда караңгы, идәнәң печән жәелгән. Рәхим, печән өстендә чалкан яткан көе, шар ачык күзләрен караңгылыкка төбәде. Анда — һаман шул Хәмидәнәң күз яшьләренә чыланган аксыл йөзгә. Гүя ул Рәхимгә рәнжүлө карашын төбөгән дә: «Их, син, мин синең көң өчен сөендем, куанычымнан нишләргә белмәдем... Ә син... син нишләдең? Ни өчен мине шулай әниңнән мәс-

хәрә иттердең? Ник мине яклап тавыш күтәрмәдең? Дуслык шулай буламыни?..» — дип шелтәли сыман.

Рәхим, иренен тешләп, үзалдына: «Бар да бетте...» — дип пышылдады. Инде дәртләнеп уйнаган көй дә, икәүдәң-икәү калып сөйләнгән кайнар сүзләр дә юк.

Рәхимнәң жаны актарылды, суларга һава житми иде аңарга... Ул, печәнне шыштырматып, әле бер, әле икенче якка әйләнде, торып утырды, тагы ятты... Бу чаклы ук авыр булганы юк иде әле аңарга. Таң алдыннан гына берәз тынычлангандай булды Рәхим.

Иртән торганда, аның башы гүләп, йөрәгә эрнеп тора иде. Әнисе белән сүзсез генә очраштылар. Гүя ана белән бала арасында күзгә күренмәс койма калыккан, шуны атлап чыгып булмый иде. Фатыйма апаның күзләрендә ниндидер рәнжүлө сыкрану. Тик ана, күзләрен читкә алып, бу сыкрануны яшерергә тырыша, әйтсәң, авыр булса да, шул халәтә әле аңа кирәгрәк, шуның белән ана буларак өстәлеген саклап кала ала. Аннары, бу үз вөжданың алдында аклану да кебек.

Рәхимнәң исә әнисе белән күзгә-күз калып үзәң жазалатасы килми иде. Өстәвенә Гыйльметдин килеп житәр.

Рәхим йөзен чытып куйды: «Бәрәңге Гыйльметдине». Чәчен һәрвакыт пәке белән кырып йөри торган табак битле, кыска буйлы, юантык гәүдәле бу кеше көн саен диарлек аларга килеп йөри. Көн дә шул: керимме-керимме дип икеләнен бусагадан атлый да шунда ук ишек төбенә чүгәли.

Фатыйма апаның, кабаланып:

— Түргә узып утыр, Гыйльметдин, — диюсә, кая кергә белмиң, кызарынып башын чайкый, шушы урынымнан да мөхрүм итмәсеннәр дигәндәй, табанына олтан салган киез итекке аягын сузып, идәнгә сенең дигәндәй утыра. Үзе бервакытта да башлап сүз катмас, бар белгәнә Фатыйма апа сөйләгәннәргә жөлләп утыру булыч.

Ә Фатыйма апа еш кына Рәхимнән зарлана: сүз тычла-мавыннан, вакытлы-вакытсыз өйдән чыгып югалуыннан.

Шуннан соң инде ыгырашуга охшаган саңгырау тавыш белән тотына көйләргә Бәрәңге Гыйльметдине:

— Сүз тычламау, теге, ни, яраган эш түгел инде бер дә... Теге, ни, гәмәлгә сыйган нәстә түгел...

Аның коңгырт күзләре нидәндер рәнжегән сыман бушлыкка текәләр... Сүзләре эпшоштыгыч, битараф.

— Теге ни... Өйдән чыгып югалу да...

Күз кабаклары салынып тору өстенә, ризасызлык белдереп йөзен чытып та куйгач, күзә тарсызык эченнән аз гына желтерәп күренер.

Рәхимнең Гыйльметдиннән битәр әнисенә ачуы чыга: шушы бәндәгә өйдәгә хәбәрләргә ни дип тиктомалга өлшә әле ул?

Малай бу тойгысын ашыгып тышка чәчми. Тик яшькелт күзләрендә әлегә кешегә карата эчкәре үк яшеренгән нәфрәт, әнисенә карата үпкә, рәнжү пыскый.

Гыйльметдиннең күнелендә кешенә халәтен сиземләп чыңларга эер торган нечкә кыллар юк. Алай гына да түгел, тирә-юньдәгеләренә эчкә дөньясына колак та салмый ул, сөйләгән сүзләре дә хисләнүеннән тумый, өйрәнелгән гадәт буенча һаман бер уңайга агыла төслә.

Гыйльметдинне бер өйрәнәп алган кеше аның бу сөйләнүләрен ишетмәс тә иде, йә булмаса, ул сүзләр бер колагынан кереп, икенчесеннән чыгар иде.

Рәхим күнелен бу рәвеш биләп куя белми шул әле, һәр төрлө тышкы тәэсирләргә жаны шыр ачык анын...

Әнә шул шәрран ачык жанга мәгънәсез сыктанудан торган сүзләр ява да, ява. Битараф рәхимсезлек белән сугарылган бу сүзләргә Рәхимнең күнел кыллары чәбәләнеп каршылык күрсәтмәкче. Бу халәт малайның вакыт-вакыт ачынулы килешмәүчәнлек белән янган яшькелт күз карашында, кинәт урыныннан торып бер максатсыз ни дә булса эзләп маташуында. Һәм тагы кискен-кискен хәрәкәтләрендә чагылып китә.

Тик яшь кешенә әле ныгырга өлгөрмәгән жаны озақ каршылык күрсәтә аламы соң... Берәздән әле кайчан гына чая нуллар сирлеп янган күзләр тоныклана, хәрәкәтләр авырая, кыскасы малайның күнелә оешып, катып кала... Ул инде ризасызлык, килешмәүчәнлек белән төмәм туенган була. Моннан соңгыларын кабул итәргә урын да калмый. Әлегә битарафлык белән сөйләнгән сүзләр инде шул катып калган күнел дөньясына кагылып кына үтә, малайның аңына барып ирешми. Тик шул кагылу да аның оешып калган эчкә халәтен тагы да тыгызлай. авырайта төшә. Кинәт кенә урыныннан куба да гармунына ябыша.

Тик Фатыйма апа:

— Әнә бит, бар уйнаганы — жыен шайтан такмазасы, — дип сукуна башлый.

Ә Гыйльметдин анып торган утка керосин өсти:

— Элекке көйләргә белми торгандыр ул. Белсә, уйнар иде.

— Белми ди сина...

— Соң, уйнап күрсәт абыңа әтиң уйнаганның... — дип карый әнисе.

«Әтиң» дигәч, Рәхимнең күзләренә жылылык, сагыш бәрәп чыга. «Уйнап күрсәт абыңа», димәсә, ул һичшиксез, әтисе яратып уйный торган «Каруман»ны сузып жибәрер иде. Ләкин ни өчен әтисе яратканы шушы Гыйльметдингә уйнап күрсәтергә тиеш әле ул? Әтисе өчен ни кадерле нәрсә шул кешенә аяк астына салырга? Шуны сөендергәме? Бу — әтисе истәлеген мәххәрәләү булмасы соң? Юк, әтисе ядкәрен изге итеп саклаячак ул!

— Абың көтә бит...

— Ә, шулаймы?

Рәхим, иренен кыйшата да, Гыйльметдиннең колагына бөтенләй ят булган берәр чыт ил көе уйный башлый.

Гыйльметдин кысык күзләрен елтыратып Рәхимгә карап тора, йөзен жыерып, көйнәк эзенә төшәргә тырыша. Булдыра алмагач, йөзә яңадан элеккегә ваемсыз, битараф хәленә кайтып, күзләрендәгә кызыксыну чаткылары сүнә, тоныкланып кала.

Рәхимнең күзгә нәфрәт очкыннары бишә: «Шул бәндә белән яшьлегендә дуслашып йөргән бит әле әни тагы...»

...Тышта салкынча, төтен сыман вак яңгыр сибәләп тора. Алай да урамның ике аягында тезелешеп утырган, инде саргаеша башлаган өрәңгә яфрактарын, комлы жирне чылатырга өлгөргән.

Рәхимнең халәте үтә сәер: ул тәнне көйдәргә торган ниндидер кабыкка кереп утырган кебек. Әйтерсәң, бары шушы ятышсыз тышча хәрәкәтлә, ә ул үзе, шуңа буйсынып, бер чарасыз бара төслә. Шул кабыкны ташлап калдырып, әллә кайларга, үзен беркем белмәгән жирләргә качып китәсе килә...

«Хәмидә нишли икән? Читтән генә булса да күз саласы иде үзенә. Зәп-зәңгәр күзләрендә һаман мөлдәрәмә яшь микән? Йөзә әле дә рәнжү белән тулы микән? Жаен табып, күнелен юатырлык сүзләр әйтәсе иде...» — дип уйлады Рәхим. Аяклары үзләреннән-үзләре мәктәп аягына атлады.

...Мәктәптә дәресләр башланмаган иде әле. Классларында Хәмидә утыра торган парта да буш иде. Әмма, үзе булмаса да, шул партада аннан калган ниндидер бик үз, бик изге бер нәрсә бар кебек...

Тукта, бу партага шулай озақ карап торганны күреп калмасыннар тагы, тизрәк чыгып китәргә кирәк...

Баскыч төбендә аңа классташлары Рәшит белән Хәлим очрады.

— Тукта әле, — диде Рәшит, Рәхимнән алдына чыгып. Аның күзләрендә усал көлемсерәү чагылып китте.

— Нәрсәгә?

Рәшит мәгънәле генә итеп Хәлимгә күз кысты:

— Нәрсәгә туктаттың әле без Рәхимне?

Тегесе үтә жидди кыяфәткә кәргән булды:

— Без түгел, биотоклар ташкынының эшчәнлегә.

— Әйе, безнең телепатик сизгерлегез өр-яңа биотоклар эләктердә, — диде Рәшит, көлемсерәвен юка иреннәре эчкә яшереп.

Рәхим ачу белән аларның икесен ике якка тибәрәп узып китмәкче иде, тегеләр аны жибәрмәде.

— Өр-яңа биотоклар, — дип кабатлады Рәшит мыскыллы тавыш белән. — Әнә... Әнә, Фатыйма апа тавышы: имеш, Рәхим төнгә этәчләр тавышына гашыйк булган.

Хәлим, төбәнәк юантык гәүдәсе белән бер урында таптана-таптана, Рәшит тавышына охшатырга тырышып давам итте:

— Төнгә этәч тавышын ишеттеме, каядыр билгесез якка сыпырта икән Рәхим, ә анда... анда... гүзәллекнең нурын жыйган...

Рәхим кычкырып жибәрде:

— Нәрсә сөйләнәсез сез, ә?

Алар тирәсенә бер төркем укучы жыйналган, алар, авызларын ерып, тамашаны күзәтәләр иде.

— Гафу, гафу, — дигән булды Рәшит, — ялгыш сөйләнбәз икән. Чынлап та егет кешегә төнгә уникалә кычкырган этәч нәрсәгә? Шулай бит, Хәлим?

— Билгеле, шулай. Анда, аулак өйдә, бер бик чибәр кыз көтә икән аны! Үзе генә йокларга курка икән. Бәллү көйләп йоклата икән аны Рәхим!

Тирә-юньдәгеләр дәррәү кычкырып көлөп жибәрделәр.

Рәхим, эчендә кайнаган ачудан гажизләнеп:

— Ах, ташбаш! — дип кычкырды һәм, үз-үзен белештермичә, Хәлимгә ташланды. Секунд эчендә жиргә егып, миылдап торган сык гәүдәсен йодрыгы белән төя башлады. Хәлим тыпырчынды, мышный-мышный тормакчы булды, үзе бертуктаусыз:

— Нишлисәң син? Жибәр! — дип шыңшыды.

Рәшит арттан килеп дустан араламакчы булган иде, Рәхим кизәнеп торып аңа да суып жибәрде. Тегесе койма буена ук мәтәлеп барып төште.

Кызлар, чыр-чу килешеп, кайсы-кая таралышып бетте. Хәлим, шушы бугалыштан файдаланып жирдән күтәрелде, ком тугырган капчыктай гәүдәсе белән Рәхимнең мие-на асылынып, аны жиргә екты. Аннары алар Рәшит белән икәүлөп, аңа жирдән күтәрелергә ирек бирмичә, аяклары белән типкәли башладылар. Рәхим торырга азапланган иде да, Хәлим аның өстенә ятып өлгерде. Алардан котылырга Рәхимнең көче житмәде. Шунда аның миен: «Шушылай жирдә аунавымны Хәмидә күреп торса?» — дигән уй яндырып узды. Кинәт әллә каян гына көч инген төслә булды, Рәхим туралды да, ярып, шашынып, үзен жәберләучеләргә ташланды. Ә тегеләр, ачудан һәм канга буялган йөзенең шешенеп китүеннән коточкыч булып күрүгән Рәхимнән өркөп, бер-берсенә бәрелә-сугыла капкага таба йөгерделәр.

Кыйналган, мыскылланган Рәхим ишегалдында берүзе басып калды.

5

Рәхимнең иптәшләре белән сугышуын Сәвия дәрес башланар алдыннан ишетте. Класска килеп кәргәч, ул Рәхим белән Хәмидәнең партасы буш булуына игътибар итте. Тәрәзә кырында утыручы Рәшитнең

борыны кызарып чыккан, э Хәлименң сипкелле йөзөндә тырналган эзләр бар иде.

Класс тып-тын утырса да, укучыларның йөзләре гадәт-тәгедән үзгәрәк, битләре алсуланган, күзләре сәер елтырый.

Рәшит белән Хәлим, парта өстенә иелә төшөп, бер-берсенә карап алдылар. «Эзәрләнәп тор, хәзер укытучы ни булганын сөйләргә кушачак», — дигәнне белдерә иде бу караш.

Ләкин Сәвия аларны бастырып тормады. Берни дә булмагандай, дәресе башлап жибәрде. Чөнки хәзер барысын тикшерә-нитә башласаң, кадерле вакыт эрәм булачак, үтәсе материал үтелми калачак. Дәрес беткәнне белдереп кыңгырау шалтырагач кына Рәшит белән Хәлимгә класста калырга кушты ул.

Рәшит шешенгән борынын кая яшерергә белми: әле тәрзәгә карый, әле шкафлар ягыңа башын бора. Хәлименң алай бик исе китми. Күзләрен челт-челт йомып, укытучыга төбәлгән дә тик утыра. Аның күз каршында аптырау, ризасызлык чагыла. Янәсе, безне эңә ничек кыйнадылар, рәнжеттеләр, э жавапны барыбер безгә бирәсе...

— Я, сөйләгез, ни булды? — диде Сәвия.

Тегеләр дашмаде.

— Сездән сорыйм түгелме?

Хәлим чырасен сытты:

— Күрәсез ич, кыйнады.

— Икегезне берүземә?

— Берүзе... — Хәлим безаз тынып торды да өстәп куйды: — Котырган ич ул, нишләгәнән белми башлаган. — Аның күзләре ризасызлык һәм ачу белдереп елтырашып алды. — Күрмәгәнән күрсәтә идек инде, ярый, бәхете...

— Ник күрсәтмәдегез соң?

— Аннары үзегез бит сүгәчәкsez.

— Бәлки, хәзер дә рәхмәт әйтмәм мин сезгә.

— Ни өчен?

— Ни өчөмә? — Сәвия безаз уйланып торды. — Тиктомалга Рәхим шулай кызып китмәс. Әйтәгез әле, нинди өшәкелек эшләдегез сез аңа? Ник ул дәрестән дә киткән?

— Каян белик без? Курыккандыр.

— Нәрсәдән? Я, я, әйтәгез, ник яшерәсез?

Малайлар бер-берсенә карашып алдылар, тик берни дә дашмаделәр.

Сәвия аларның каршысына ук килде.

— Мин кетәм бит. Я? Рәшит, ник син авызыңа су каптын әле?

Рәшитнең чырае да борыны төсле кып-кызыл булды.

— Я?

Ниһаять, Рәшит һаман шулай читкә караган килеш:

— Мин гаепле, — диде. — Рәхимне үчәкләдем...

— Нигә?

Рәшит беренче тапкыр укытучының күзенә карады:

— Мин гаепле, дидем бит инде. Жезага тартыгыз. Бүтән берни әйтмим. Үзегез ишетерсез әле.

— Алай... Ярый соң, ишетербез.

Сәвия малайлардан жавап ала алмаса да, Рәхимнең генә түгел, Хәмидәнең дә дәрестә булмавыннан әлеге вакыйганың алар арасындагы мөнәсәбәткә бәйләнеше барын сизенә иде. Ләкин Фатыйма апа әйткән хәбәр аны аптырашкан төшерде. Ышанырғамы ул хәбәргә, юкмы? Яшьлекләре яна гына бөреләнәп килгән егет белән кыз шул эшкә барырма? Сәвия үзенә үсмер кыз чагын хәтерләде. Ул кара чәчле, кара тутлы бер егетне яратып йөргән иде. Ләкин аннан уттан курыккандай курка, ояла иде бит ул.

Әле дә исендә: бервакыт химия дәресе өчен пыяла колбалар тотып кабинеттан чыгып килә иде. Башын күтәреп караса, конгырт күзләрен аңа текәп, теге егет басып тора. Сәвиянең йөрәге убылып киткәндәй булды. Колбасы кулынан ычкынып идәнгә төште дә чәлпәрәмә килде. Егет бермәл аптырап торды, аннары каушый-каушый ватык колба кисәкчәләрен жыеп ятучы кызга булыша башлады. Шул чакта Сәвия үзен әллә нинди бик рәхәт һәм кайнар томан эчендә йөзгәндәй тойган иде. Бите алсуланып, маңгаена ибөрчек-бөрчек тир бәрәп чыкты. Әллә ни искитәрлек хәл дә булмады инде, тик шул кечкенә генә вакыйга гомер онытылмас хатирә булып күңелендә уелып калды...

Егет тә анарга битараф түгел иде шикелле. Тик ул бу жакта Сәвиягә беркайчан да әйтмәде. Беренче мәхәббәт куржак була, диләр шул. Әллә ул элек кенә шулай булганмы? Хәзерге яшьләр артык кыю, артык ашкынучанмы әллә? Жоридорга чыккан, ул тагы шуны аңлады: укучыларның күбесе бу хәлләр турында Сәвиядән күбрәк белә иде. Эңә бөрничә кыз жыелышып бик житди төстә пышын-пышын нидер сөйләшә. Үзләре вакыт-вакыт астан гына Сәвия ягына карап алалар. Малайлар артык исләре китмәгән булып кылана: көлешкән дә булалар, төртөшәп тә алалар...

Сәвия укучыларның һәркайсына берәм-берәм күз йөртеп чыкты: төрле күзләр, төрле карашлар. Ни сөйли алар?

Һәркайсының күнел түренә үтү мөмкинме? Әгәр укучы үзенә уй-борчуларын яшерсә, моны белеп буламы? Әлеге сораулар күптәннен тынгы бирми Сәвиягә...

Кешеләрдә яштың үк билгеле бер һөнәргә сәләтлелек чаткылары була. Сабый гына түгел, инде үсмерлек чорына аяк баскан кеше үзе дә моны белмәскә мөмкин. Мәнә ничек шуны ачарга? Әйе, баланы өйрәнергә дибез, әңгәмәләр үткәрергә, төрле түгәрәкләргә тартырга... Ә бит бу күзгә йомып качышлы уйнау кебек. Кеше мие биотоклар эшләп чыгара, кешенең холкына карап алар төрле зурлыкта, төрле характерда була. Әйе, фән әле моны тиешенчә өйрәнәп житмәгән. Кешеләрдәге яшеренәп яткан талант чаткыларын эңә шул биотокларның характерына карап сизергә була торгандыр бит. Әйтик, рәссам, музыкантның баш мие эшчәнлеге, биотоклар йөреше бер-берсеннән аерылырга тиеш. Хәзерге приборлар гаять катлаулы булса да, эңә шул сорауларга жавап алырлык сизгер түгел. Күрәсәң, аларга жавап табар өчен фән үзе дә бик күп катлаулы мәсьәләләрне хәл итәргә, бу өлкәдә армый-талмый эшләргә тиештер.

Шундый олы проблемалар каршында Сәвиянең үз лабораториясендә алып барган тәҗрибәләре анарга көлке дәрәжәсендә вак, әһәмиятсез күренә. Нәрсә генә эшли ала соң ул? Тәҗрибә өчен асраган жәнлекләр нинди файда китерә ала? Бу жәнлекләрнең үз-үзләрен тотышын күзәтү, әллә нигә бер район шифаханәсендә тиешле прибор ярдәмендә аларның биотокларын үлчәп чагыштырып караулар ни генә бирә?

Әйе, бу тәҗрибәләргә Сәвиянең шактый күп вакыты китә. Анализлар ясы, кичләр бусе тиле кеше кебек үз-үзе белән бәхәсләшәп йөри. Аны яза, моны сыза, исәпли. Аннары уйга чумып утыра. Ә нәтижә нәрсә? Әлеге коры мавыгулар...

Шулай үзәлдинә уйланып торганда, Сәвияне мәктәп директоры Юныс Гыйрфановичка даштеләр. Ул директор кабинетына килеп кәргәндә, Юныс Гыйрфанович ниндидер кәгазьләр укып утыра иде. Кара-кучкыл йөзле, илле яшьләр тирәсендәге какча гәүдәле бу кеше, Сәвия керүгә күзлеген салып куйды да, конгырт күзләрен кызга текәп:

— Ни булды сезнең анда, Сәвия Кәримовна? — дип сорады.

Сәвия директор тәкъдим иткән урындыкка килеп утырды.

— Үзем дә аңламыйм, Юныс Гыйрфанович. Сонгы вакытта әллә нишләде ул Рәхим. Дәрәскә эзәрләнми килгәли. Үз эченә бикләнгән дисәм дә инде... Кайвакыт хәтта үзенә дашкәнне дә ишетми кала. Мәнә бүген...

— Мәктәпкә килмәгән?

— Килүен килгән ул. Тик иртүк малайлар белән сугышкан да кайтып киткән.

— Тагы кем килмәгән дәрәскә?

— Хәмидә. Анысы өчен борчылмыйм мин. Килер. Я авырып киткәндер...

— Тәк, тәк. Рәхимнең ник сугышканын белмәдегезме? Бәлки... кызлар өчендер, э? — Юныс Гыйрфанович күзләрен кыса төшәп көлемсерәп куйды.

— Минем үземдә дә шик бар. Хәмидә белән нәрсәдер бар бугай араларында.

— Мин дә шулай дим шул.

Сәвия безаз уйланып торды. Аннары үзәлдинә сөйләнгәндәй итеп әйтәп куйды.

— Әллә миңа гына шулай тоела инде, белмим. Хәзерге балалар әллә нинди шунда, бөтенләй безнең заман яшьләренә охшамаган.

— Ниндиләр соң?

— Әллә нинди мәнә. Аңлап булмый.

— Аларны аңлау безнең бурыч инде. Сәвия Кәримовна.

— Кызык бит шуларны аңлыйбыз, эчкә дөньяларына үтәп керәбез дип, күпме көч түгәбез, күпме вакыт югалтабыз. Укытучыларыннан үз дөньяларын шулай яшерү нигә кирәктер инде аларга?

Юныс Гыйрфанович көлеп куйды:

— Кирәк, Сәвия Кәримовна, кирәк. Әгәр аларның эчкә дөньясы бөтен кеше өчен шар ачык булса, һәркем анда кереп үз тәртибен урнаштырып йөрер иде. Берсенә болай, икенчесенә тегеләй ярамас иде. Безнең заман кешеләре яшьләренә ул дөньясын нәкъ үзләренекәдәй итеп корырга тырышыр иде. Ә алар, Сәвия Кәримовна, үз дөньяларын үзләренчә коралар. Бу шулай булырга тиеш тә. Һәр заман кешесенә электеләренекенә охшамаган үз дөньясы булырга тиеш. Әр-яңа, оригиналь дөнья. Шул дөньяны корганда алар үзләрен теләсә кемгә ачмыйлар.

Сәвия үпкәле тавыш белән:

— Сез әллә мине дә шул теләсә кемнәр исәбенә кертәсезме, Юныс Гыйрфанович? — дип сорады.

— Алай димәдем бит. Шулай да искәртәргә тиешмен: без, яшүсмерләренә эчкә дөньясына үтәп, аны таптап йөрергә, анда башбаштаклык кылырга ирек куймаска тиеш. Безнең

бурыч — булган айбат үсентеләрне шифалы су сибеп үстерү һәм чүп үләнән юк итәргә булышу. — Яра, — диде Юныс Гыйрфанович, — мин сезне, Сәвия Кәримовна, фәлсәфә тыңларга чакырмадым. — Ул көлемсерәп куйды, аннары сүзен давам итте: — Без Рәхимне күздән ычкындырдык бугай. Аның мавыгулары турында житди итеп уйланмадык...

— Ничек инде уйланмадык? Ул безнең бер генә концерттан да калмый...

— Бу гына житми, Сәвия Кәримовна, житми...

— Нишлим сон, Юныс Гыйрфанович, — диде Сәвия ачынып, — мин аны үземнең биологик тәжрибәләрем белән кызыксындыра алмадым...

— Ярый, Сәвия Кәримовна, — диде директор, әңгәмәне түгәрәкләргә чамалап. — Болай итик: сөз Рәхимнең әнисе янына барып, жайлап кына сөйләшегез, аңлашыгыз. Малайның үзен дә очратырга тырышыгыз. Кыскасы, Рәхимгә мөмкин кадәр ярдам итәргә кирәк.

6

Мәктәп капкасына житүгә, Рәхим туктап калды: «Бәлки, мәктәп ишегалдында Хәмида очар...»

Рәхим ишегалдының караңгы почмагына басты да көтә башлады. Ләкин никтер электр баганасындагы лампочка белән яктыртылган мәктәп агында бернинди тавыштын ишетелми. Әллә бүген Хәмида йери торган яшь натуралистлар түгәрәге булмый микән? Ә бәлки, таралганнардыр инде? Ишегалдының аргы башында кемдер йери, ахрысы. Юк, бу егет кеше, кулында гитарасы да бармы шунда? Теге көнне очраган егет микән әллә? Күренмәскә кирәк үзенә.

Рәхим мәктәп интернатының почмагына барып сыенды. Ләкин теге егет аны күрәп алган иде инде:

— Әй, кем ул анда? Бире кил әле!

Рәхим урамга чыгып китмәкче иде, ләкин теге әрсез егет кызу-кызу ана якынлаша башлады. Рәхим туктап калды:

— Нәрсә бар?

Чәчә жылкәсенә төшөп торган, сакал-мыккы егет ана кулын сузды:

— Исәнме, брат! Син нәрсә, каберлектә адашкан дәрвиш сыман йөрисең?

— Болай гына...

— Дөнъя шәрә,

Ә мин япа-ялгыз,

Жен-пәриләр йери тирәмдә...

Ләкин шаярасың. Монда кызлар торагы бар бугай. Шунда исәнәргә килгәнсеңдер әле. Анда шәп экземплярлар булырга тиеш. Шулаймы?

— Бардыр.

Егет Рәхимгә караганда кечерәк буйлы, بازیграк иде. Ул Рәхимгә гажәпләнәп карады:

— Син что-то не то. Нәрсә булды, бушат!

— Берни булмады.

— Шаярма! Күзләреңнән күрәм. Туктап тор, исемен ничек әле синен?

Рәхимнең бу бәйләнчек егеткә ачуы чыкты:

— Шаярма, туктап тор... Нәрсәгә сезгә минем исем?

— Ну, брат, болай ярамый. Этләр дә бер-берсен очраткач исынәшә.

— Я, исемем Шомбай, хакым өч алтын.

— Шулаймыни? Күрәм, эшен шәптән түгел икән.

Рәхим ярсды:

— Нигә дип бәйләндегез әле сез миңа? Бәлки, үземне дә күрәсем килмәгән чагымдыр...

— Жаным минем дауыл эзли, шул дауылдан тынлык тапкандай... Не то сөйлим. Ярый, югалдым... — Ул, гитарасын чиртә-чиртә, китә башлады. Ләкин, кинәт туктап, Рәхим янына килде:

— Жаным минем дауыл эзли!.. Анлыйсыңмы шуны?

Менә монда актарыла, нидер житми!

Сон, Рәхимгә дә нидер житми бит. Аның эчендә дә нидер ярсый, нидер актарыла. Ачуы чыгып, егеткә түпәс жавап бирүе дә шуннан ич...

— Яле, абый, гитараны тотып карыймчы.

— То-то, күптән шулай диләр аны.

Егет, гитараны муеныңнан салып, Рәхимгә тоттырды.

Рәхим, ватылмасын дигәндәй, гитараны сак кына тотып, башта кылларын чиртеп карады. Аннары кашыңнан муенына киеп алды да «Умырзая» көен уйный башлады. Безз тыңлап торгач, егет:

— Үткәзеп чиртәсен! — дип куйды.

Рәхим, уйнавыннан туктап, гитараны сыйпаштырды:

— Шәп гитара. Абый кеше, кайдан табарга була шундый гитараны? Эч пошуын басар идем бер.

— Исемем белән әйт: Фаикъ. Бу дөнъяда барын да табарга була, брат. Дуслар яшәсен! Табып биримме, кем... ни... исеменне дә белмим бит әле, шайтан алгыры!

— Рәхим.

— Ә этиеннен исеме?

— Этием юк.

— Әнисеңке?

— Фатыйма.

Фаикъ кош тоткандай куанып кычкырып жибәрде:

— Фатыйма? Ах, Фатыйма апа малаеми син? Ничек белмәскә? Сездә еш була идем мин, брат.

— Таныган кешемә охшагансыз шул.

— А как же! Хәтерлимсең, ат-ат булып... тр-р-р-р...?

— Ат-ат булып?.. — Рәхим безз исең жыеп торгач:

— Ә-ә, хәтерлим, хәтерлим, на-на!.. Бервакыт егылып төшөп калдым да борыным канады, — дип куйды.

— Елак идең син... Хәзер ничәнчедә укыйсың?

— Быел тугызга күчкән идем... — Рәхим башын түбән иде.

— Ничек — идең? Ә-ә, аңлашыла. Мин дә, брат, сизгәдән үк ычкындым.

— Ни өчен?

— Булды инде. Бер укытучы белән конфликтка кердем. Физика укытучысы белән.

— Ни.

— Менә, брат, шул хәрәф чәйнәүче дә безнең туганны аң-белемгә өйрәтте. Ом законнары, Кулон законнары, — ул шаркылдап көлеп жибәрде, — формулалар. Әгәр дә син практикада чөп-чи надан икәнсең, пычагымамы алар? Мин радио ясарга ярата идем. Ә ул, ярдәм итү урынына, миңа шундый сюрприз оештырды, акылыңнан язарсың. Булды инде хәлләр, брат. Мәктәптән китәргә туры килде. Но үкенмим. А то — идеал, бөек максат... Бары да чөпүхә! Алар бер төрле сөйли, икенче төрле эшли. Ник сөйләмәскә, шуның өчен акча түлеләр бит аларга. Ә мин ничек сөйләсәм, шулай эшлим дә. Сүз белән эшнән тулы бердәмлегә. Ну, ни әйтәрсен?

— Белмим, башым эшләми әле.

— Ә син борыныңны салыңдырма! Төкер дөнъясына би-ек агач башыннан! Ә гитараны мин сиңа табып бирермен. Фатыйма апа малае бит син!

Рәхим, Фаикъның сөйләгәннәренә колак салгалап, гитарада бер көй чиртә башлады. Фаикъ та игътибарын шуңа юнәлткән иде.

— Ниндидер таныш түгел мотив, — диде ул, безз тыңлап торганнан сон. — Ишеткәнем юк. Ә болай ару гына. Яле, мин чиртеп карыйм. Ул, гитараны Рәхимнән алып, үз муенына асты. — Ә син безз шыншы.

— Икенче өлешә алай түгел, — диде Рәхим, Фаикъның гитара чирткәнән безз тыңлап торгач. — Менә болайрак... — Ул акрын гына авыз эченнән жырлый башлады Фаикъ та ана кушылгандай итте.

— У, сольный дуэт! Барып чыга бит, ә! — Фаикъ гитарасын дыңгырлатып алды. — Хәзер сиңа үзем бер жыр шыңшып күрсәтәм:

Ирекле кешеләр без, әйт шуны!

Вәт шуңа көчлеләр без, әйт шуны!

Каршы жылләре ни безгә,

Ятлар сөйләве ни безгә—

вәт чыны!

Йөгәнсез буйдаклар без, әйт шуны!

Бу жирдә кунаклар без, әйт шуны!

Гомер дигән кыска юлдан

Үтәбез без уйнап кына —

вәт чыны!

— Я. ничек?

— Начар.

— Ну?

— Күчел кайтаргыч.

Фаикъ Рәхимгә астан сөзөп карады:

— Вообщее син ноктасына чәнчеден, парин. Примитив көй.— Аннары ул дәртләнәп китте: — Их, брат, без йөгәнсезләрне тиләстөрлек жылләрек мотив булсын иде шул сүзләргә!

— Менә болайракмы?

Ирекле кешеләр без, әйт шуны!

Вәт шуңа көчлеләр без, әйт шуны!..

Фаикъ, гажәпләнүен белдереп, әйтеп куйды:

— Син талант, брат!

— Юк ла.

— Шаярма, мин күрәм бит. Брат, әллә теге көйне дә үзен чыгардыңмы? Синен этиен дә гармунда сыздыра иде бит.

— Әйе, эти сыздыра иде... Сездә магнитофон юкмы?

— Бар, ләкин монда түгел. Ә нигә?

— Болай гына.

— Әһә, аңлашыла, табарбыз.

— Безнең мәктәптә дә бар магнитофон. Шунда минем көйләр язылган. Ләкин көйләрне анда калдырмыйсы иде.

— Их, брат, андый бит мин. Көйләрне ниндидер складта аунатып яткырырга ярамы!

— Склад түгел, физика кабинеты.

— Барыбер лә... Брат, нишләп монда торабыз әле. Киттек минем сөңелләргә. Мин шуларда тукталдым бит. Ә аннан безгә — Казанга сыйпыртырбыз, ә! О, минем анда... Үзек күрерсен. Киттекме?

— Барырга да булып иде, тик...

— Соң, эш нәрсәдә? Киттек, брат!

Күктән иңгәндәй пәйда булган бу егет нәрсәсә беләндер Рәхимгә ошады. Кайсыдыр ягы әтисен дә хәтерләтә иде аның: бик тиз тәсирләнеп китүемә, берәз дуамаллыгым? Карангыда йөзән ачык төсмерләмәсә дә, битләрендә әтисенеке төслә эре шадралары бардыр, елмайды исә һәр уен-тысында келәч нурлар балкыр сыман тоелды ана.

— Ә бу гитараны, — диде Фанкь, — ал, брат, сиңа булсын.

Рәхим Фанкьның бу юмартлыгына ике куллап каршы төште:

— Юк, юк, сез нәрсә?

Фанкь ана авыз ачарга да ирск бирмәде:

— Ал, ал, Илдус ахирәтнең энесе өчен жәл түгел Ә мин тагы табам шундыйны, шикләмә бер дә! Атладыкмы?

— Туктагыз әле... Кирәкми...

Рәхимнең өенә дә кайтасы килми, мәктәп белән да аралар суынган шикелле. Билгеле, ул хәзер Фанкьның бу авылдагы сөңелләренә генә барып килә алыр иде. Ә барысын да ташлап авылдан чыгып китү... Бу уеннан ул хәтта тетрәнеп куйды. Булып үткән хәлләр дә бүтәнрәк мәгънә алды. Фанкь тәкъдим иткән адымны атлауга караганда алар кечерәк, ул чаклы баш бетәрлек түгел. Тора-бара, бәлки, узып та китәр әле. Хәзер әнисенә ничаклы жаны катса да, әлегә уйдан соң ана карата да күңел түрендә ниндидер бер жылы хис уянып куйды. Әле бит тагын Хәмида бар...

Фанкь үзенекен белде:

— Озак уйлыйсың, брат, озак... Егет кеше тәвәккәл була.

— Ни... эшләрем бар иде шул, — дигән булды Рәхим. — Гаеп итмәгез инде, хушыгыз әлегә. Очрашырбыз әле.

— Тукта! — диде Фанкь. — Минем Казандагы координатларны хәтеренә ал. — Ул адресын әйтте. — Казанга килсән, керми калма!

— Яра, — диде Рәхим.

Ул Фанкька кул бирде дә артына әйләнеп тә карамыйча тиз-тиз генә китеп барды.

Фанкька: «Эшләрем бар» — диюенә хикмәтә — һаман шул Хәмидаңа күрәсе килеп ашкыну иде. Барысынан да якын, барысынан да сизгер бит ул. Рәхим тагын шуны аңлады: ул үзе дә бу минутта Хәмидагә таяныч булырга тиеш. Хәмидалар өе янына килеп житкәч, Рәхим берәвык ни эшләргә белми торды. Чынлап та, анда ничек кермәк кирәк? Хәзер әнисе өйдәдер, Рәхимне күрү, дөнья куптары. Берәсеннән чакыртып чыгарсан? Агач өйләр тезелешеп киткән урам шактый караңгы, тирә-юньдә беркем күрүенми. Ул, иелә төшөп, койма ярыгынан ишегалдына күз атты һәм өйгә керә торган баскыч төбенә күлмәкчән генә утырган Хәмидаңа күрдә. Ян тәрәздән төшкән актылыкта ап-ачык төсмерләнә: Хәмида, куе кара чәчләрен алга төшереп, кулындагы чыбык белән жиргә нидер сызгалый. Юкарып калган сылу иңнәре дерелдәп-дерелдәп куя. Их, хәзер Хәмидагә жиңел булсын өчен нинди генә юату сүзләре әйтмәс иде Рәхим! Шул юка иңнәреннән кирәкмәгән авыр йөкне алып ташлар өчен үзе нинди генә газаларга түзмәс иде!

Рәхим, йөрәгенә ашкынуын чак тыеп, капка келәсенә сак кына басты. Шыгырдатмаска тырышып, капканы акрын гына ачты да, пеш шикелле йомшак кына баса-баса, Хәмидагә якынлашты. Хәмида үз уйларына шул тикле бирелгән иде, Рәхимнең үзе янына килеп басканын искәрми дә калды. Рәхим иңнәренә кыр-кыймас кына кагылга, бөтен гәүдәсә белән тетрәнеп китте:

— Әр... Син?..

— Нихәлләрең бар, Хәмида?

— Нихәлләрең бар? — дип кабатлады кыз еламсыраган тавыш белән. — Нигә килдең син монда?

— Мин бит, Хәмида... — Рәхим тәрәздән төшкән актылыкта битендәгә жәрәхәтләрне Хәмидаңа күрү ихтималын чамалап, күлгәле төшкәрәк тайпылды. — Теге, ни...

Кыз, кулларын йомарлап, нәни йодрыклары белән ярсый-ярсый тезләрен төйде:

— Тавышланма инде, хәзер эни чыга бит!

— Чыксаң...

— Сиңа яхшы, — диде Хәмида ярсулы пышылдап, — баян кулда, бары юлдан чыккан кыз котырткаңга гына башыңны югалтып йөрсен... — Ул тагы йодрыгы белән тез башын төйде: — Юлдан чыккан кыз котырткаңга!..

Хәмидаңаң жылкәләре янә тетрәнеп китте, һәм ул тавышсыз-тынсыз гына үксі башлады.

— Хәмида, ни сөйләсәң син? Ул бит...

— Әнә, бүген дә әниң, монда килеп, әйтмәгән калдырмады. Һаман шул: син азгын, син бозык... Малаен да мин аздырып ятам, имеш. Әни алдында бит! Хәзер ничек кеше күзәнә күреним инде мин?!

Шул вакыт өй эчендә нидер дөбөрдәгәндәй булды. Хәмида, үз-үзен белештерми, утырган жиреннән сикереп торды:

— Әни чыга! Кит!

Рәхим, сабуллашырга да онытып, капкага йөгәрдә. Үзе еш-еш сулый, аңа һава житми, бугазына нидер тыгыла сыман иде...

Рәхим үз ишегалларына тәмам алжып, әлсәрән килеп керде. Керде дә кипкән печән өстенә ауды. Уйлары умарта күчедәй тузгый, чәбәләнә иде. Берәз тынычлангач, күзләре яп-якты булып балкып торган ян тәрәздә төште. Тәрәздән Сәвия апасын танып, эсселе-суыклы булып китте. Печән өстеннән торып, лапас ягына атлады. Йөрәгә ярыскаңа чыдый алмыйча, аннан да бик тиз чыкты. Тәрәзә яңагына сөялөп, тыңлый башлады. Әнисе кычкырып елай-елый укучыга нидер сөйләй иде. Рәхимнең колагына «Хәмида» дигәнә чагылып китте. Тагы Хәмида? Рәхимнең күз алды томаланды, колагы ишетмәс булды. Түзмәде, баскан урыныннан кубарылып, урамга атылды.

7

Берничә көннән Фатыйма апаны авыл Советына җибәртеләр. Болай да эче пошып, уг йотып йөри иде, хәзер бөтенләй коелып төште. «Тагы ниләр майтарды икән инде?» — дип тәкәрарлый-тәкәрарлый, өстенә йон кофтасын киеп, аягына тирән галошын гына элдә дә абына-сөргәнә юзәры очка ашыкты.

Көн бүген аязып, жылытып жибәргән, урамда пәрәвезләр оҗа, кибе, саргаеп баручы чирәмлектә йомры казлар кангылдаша, тирә-юньдә бала-чага чыр-чу килә. Житмәсә, кибең ягы борылышындагы күләр янына картлар жыйланган, көзгә саран кояш нурында сөякләрен жылыталар.

...Авыл Советы зур гына агач йортка урнашкан. Йортның бер башында — китапхана, икенче ягында — председатель бүлмәсе. Ә урталыкта секретарь кыз утыра.

Фатыйма апа шактый биек баскычтан уфылдап менеп, туп-туры председатель ягына атлады. Председатель Галәви, шомат итеп артка таралган сирәк чәчле башын кыңгыр салып, нәрсәдер язып утыра иде. Ул, язучы унаена, бик кызык итеп юка иреннәрен бөгеп-бөгеп ала, шул чакны ыңгырашуга охшап сөер тавыш чыгарып куя. Берәвык язучынан туктап, үз эшенә читтән сокланып карап тора. Аннары, озынча йөзәнә канәгатьлек билгесе чыгарып, тагы яза башлый. Язып бетергәч, печән чабып туктагандагыдай уфылдап, киң мангаена бәрәп чыккан борчак-борчак тирән кул аркасы белән сөртөп куйды. Шунда гына Фатыйма апаны күрү алды ул:

— Ә, Фатыйма апа... Килеп житкәнме?

— Килми нишлисәң, чакыргач...

— Алай, алай, — дип сузды Галәви, алга чыгып торган очлы ияген учлап.

Фатыйма апаның йөрәгә ныграк тарсылдарга тотынды. «Ниләр генә булды икән инде?»

— Всеобщны бозасың икән, Фатыйма апа, — диде Галәви, күзләрен челт-челт йомгалап. — Малаенны укырга жибәрмисең икән...

«Аллага шөкер икән, болай гына булгаң...»

— Нәрсә дидең?

— Йөрсен, мин тотмыйм аны, дим.

Галәви урынынан торды:

— Вәт, понимаешь: «мин тотмыйм аны»... Алайса ник йөрми соң ул мәктәпкә?

Күр, болай коры, тупас сөйләшми торган иде ләбаса Галәви Фатыйма белән, нихәлләрен бар, дип кенә тора иде. Ә хәзер, әйтерсәң, Фатыйма апасы бөтенләй чит, ят кеше... Галәвиниң шулай тупас кылануы Фатыйма апаның күңелен рәнжетте.

— Я, ник дәмисең?

— Кара, ник дип... ни бит...

Галәви, кулын артка куеп, идән тактасын шыгырдата-шыгырдата, өстәл тирәли йөрәп китте.

— Ык-мык килмә син, Фатыйма апа. Баланы мәктәпкә йөртү — ата-ананың бурчы. Вәт син шул бурчыны үтәмисең. Шулай итеп всеобщны срывать итәсең.

Фатыйма апа калтыранган куллары белән аляпкыч кесәсеннән куляулыгын алып, мөлдәрәп тулган күз яшьләрен сөртте:

— Нишләтим, мине тыңламый бит ул...

Галәви йөзән жырды:

— Сүз түгел бу, Фатыйма апа. Ничек итеп үз баласы анасын тыңламасың ди? Юк сүз сөйләсәң. Менә штраф салып куйсак, бик әйбәт тыңлый башлар.

16

дыр төңгө музыка килеп керэ. Жиңел, бөтөн жанны ял иттерэ торган музыка. Рэхим башын күтэрэ төшөп, шул көйнө тыңлый башлады: «Авыл ягынан ишетелэме соң?» Алай да түгөл.

Эллэ... эллэ Айжан жырлый микэн?.. Төңгө сэгаты уныккандан соң жырлый ди бит Айжан. «Ул жыр адашканны юлга чыгарыр, күчелэ тарны...»

Рэхим Айжан батыр хақында этисе сөйлөгөннөрнө хөтөрлөдө:

— Ул чагында Айжан эле унбиш-уналты яшьлөрдө генэ булгандыр. Эмма жырлавы... Шушы тауга берүзе менэ икэн дэ моңлы итеп сузып жырлап жибөрө икэн:

Кара да гына урман, караңгы төн,
Яхшы атлар ла кирэк үтөргө-э-э...

Ул елларда бу тауныц анау башыннан чылап та калын урман сузылып киткэн булган. Юлчы адашырлык икэн ул урман...

Гражданнар сугышы башлангач, Айжан кызыллар ягында торып сугышкан. Бик батыр булган, дилер аны. Гел рэзвиткэдэ генэ жөргөн. Эллэ ничэ мөртөбэ ядрэ элөгөп, яраланып та алган. Соңгы мөртөбөсөндэ эснэрэт Айжанның сул кулын өзөп үк киткэн. Шуннан ул яадаң бу якларга эйлөнөп кайткан... Яшь булса да, күнпө күргөн бу жегетне авыл Советы раисэ итеп куйганнар. Уттай янып чабып жөргөн жегет. Ярлы халык өчөн үтэ зур яхшылыклар эшлөгөн. А байлар үлөп тэ яратмаган үзөн. Зерэ дэ үчлө булганнар. Берзаман халык каравыл өө буена жыйналып гөп сугып ята икэн. Яннарына байларның куштаны Мөөмин атлы мөөзин килгэн дэ:

— Мөселманнар, бу ни эш: урманнан кайтып килгэндэ Айжан башкисэр айгырны талап алып китэ язды, атны камчылап чак качып котылдым, — дип дөнья күтөргөн.

Бай-түрөлөргө житэ калган бу.

— Мөселман изгелеренэ кул ягалар, ни карап торабыз, жәмөгаты?! — дип сөрөн салганнар. Шуннан соң котырып киткэн бит ангыра халык. Кайсы күсөк, кайсы сөнөк алган да, давай Айжанны эзлөргө!

Ничек тапканнар дисезме? Элеге дэ баягы, жыру эзеннөн. Как рас Айжан тауга менгөн булган. Аның үзөклөргө үтөрлөк моңлы тавышы эллэ кайларга яңгырап ишетелеп тора икэн:

Кара да гына урман, караңгы төн,
Яхшы атлар ла кирэк үтөргө-э-э...

Шашынган халык төркеме, жыр килгэн якка таба барып, как рас Айжанның өстенэ үк килеп чыккан...

— Менэ ул залам! — дип кычкырган бер куштаны.

— Сөнөк белән чөнчөп эчөн айкап чыгарырга кирэк мөртөтнөн!

— Жөрмөсөн дөнья бутап!

Айжанның бил каешында наганы да булган-булуын. Бер шартлатып атып жибөрсө, кая керергэ тишөк тапмыйча качып бетөрлөр иде үзе! Эмма лөкин Айжан алданган халыкка каршы корал күтөргөргэ телэмгөн!

— Жәмөгаты, ник тавышланасыз? — дип кычкырган ул үзөнөң куөтлө тавышы белән шау-шуны басып.

— Ни дип син мөчөт кешелеренэ кул ягасын?

— Кемгэ? — дип гажөплөнөп сораган Айжан.

— Мөөзиннең атын талаганын.

Бу сүзлөрнө ишетеп, Айжан үзөнэ ягылган нахак бөлөнөң оятсызлыгынан төмөм гажиз булган: бер агарган, бер күтөргөн.

— Кайда ул мөөзинегез? — дип сораган ул, ярсуыннан буылып.

Эмма лөкин мөөзин монда юк икэн. Шуннан эй кызып киткэн Айжан, эй кызып киткэн!

— Сөзгө алдаган ул. Чөнки байлар белән бер сүздэ бит мөөзинегез. Э байларның миңа, ягъни Совет властена ник үчлө икөнлөгөн үзөгөз белөсөз. Жэ, эйтегез, кайсыгызга начарлык эшлөдөм мин? Жэ, кайсыгызга? Сиңа-мы, агай, эллэ сиңа-мы?..

Агайлар оятларынан башларын түбөн игәннөр, хэтта бер-берсенэ күтөрөлөп тэ карый алмаганнар.

Шул чак элеге төркемгө ияртеп монда килгөн Хэйбүш атлы куштан алга чыккан:

— Син ата-бабадан килгөн гореф-гадәтлөрөбезне бозасың. Рамазан аенда авыз күтөреп урманда жырлап жөри-сең. Шулай булгач, мөөзиннең атын талавың да хак булырга охшый. Имансыз авыздан чыккан сүзгө ничек ышанмак кирөк! Син кыяфенө моңарчы жир улмыйча түзгөн икэн, без түзөп тормабыз! — Ул күз ачып йомганчы куенынан обреза тартып чыгарган.

Агайлар аһ иткэн:

— Кирөкми, эй, кем...

Шунда обреза Хэйбүш кулынан тартып кына аласы кана! Эмма ул гамсөзлөр авызларын ачып, колакларын шөппөрөйтөп тик басып торалар икэн...

Салихжан чукмардай йодрыгын навада айкап, каты итеп әйтөп куйды:

— Вөт, гамсөзлөрдөн куркырга кирөк! Дошманнан да куркынычрак алар!

Салихжан читкө карады, аның коңгырт күзлөрө ачудан ут булып яна, ирөңнөрө тыелгысыз дерелди иде. Берэз сүрелэ төшкөч, ул алты яшьлек Рэхимнең шамакланып киткэн күзлөрөнэ, өчө нәрсе калкандай чытылган йөзөнэ тиз генэ карап алды да күзөн жиргэ төбөдө.

— Шуннан бирлө ул тауны Айжан тавы дип жөртөлөр инде. Төңлө белөң Айжан тавына менгөн кешелөр эле дэ моңлы озын жыр ишетеп төшөлөр, ди. Имеш, бу жыр хак юлда йөрөп адашканны туры юлга чыгара, э күчелэ тарны төмөм миңгерәйткөнчө дүрт каен арасында буталдырып йөртө, ди...

Рэхим ул чакта, этисе сөйлөгөннөрдөн өнсөзлөнөп, жиргэ жөөлгөн киндер жөймөгэ ябышкандай утырган иде. Кайтырга чыккач та, артына борылып, тауның йомры булып биегәйгән төшөннөн күзөн алмыйча озак карап торды. Йомры биеклек кеше башына, э яшькелт куяклар белән капланып ике якка аерылып киткэн сыртлар пөһлеванының киң жылкәсенэ һәм таза белөклөрөнэ охшаган иде. Малайга бу тау Айжан батыр үзөдөр, ул тау-һөйкөл булып катып калгандыр кебек тоелды. Алай гыңа да түгөл, Айжан аларны күрөп торадыр, менэ-менэ ике якка жөөлгөн бик дэу кулларын баш очына күтөрөп дэ: «Хушыгыз!» — дип күк күкрөтөп аваз салыр, я булмаса бар тарафын яңгыратып моңлы жыр сузып жибөрөп күк иде. Тау битлөрөндө кызарып тулышкан жир жылгөгэ эзлөп йөргөндө дэ кинөт ул малайларга: «Шауламагыз, Айжан жырлый бугай», — дип куя иде. Шунда малайлар колакларын куллары белән учлап, тын да алмый тыңлый башлайлар. Сагышлы жыр эле юкка чыгып, эле көчсөз генэ булып күчөлгө килеп керэ иде.

...Рэхим урман карангылыгына колак салды. Жыр һаман ишетелэ иде: очкындай жинел дэ, үкенечлө дэ жыр. Үзе тонык, каяндыр таулар эчөннөн саркып чыккан сымак...

Рэхим, коры саламны кыштырдатып урыныннан торды да, шалаштан чыкты. Айжан-тауның төңгө күк карангылыгынан чак кына аерылып торган йомры башына күтөрөлөп карады. Жыр энэ шул яктан килэ төслө. Аңарда гасырлар моңы, бабайлар васыяте... Айжан батыр гүя Камай авылына карап баскан да төңгө йокыга талган кешеләрнөң милөрөнэ жыр итеп энэ шул васыятне сөндөрө.

Рэхим авыл ягына борылып карады. Авыл моннан шактый түбөндө, сирөк-мирөк йолдызлар белән бизәлгән капкара табактай күрөнэ. Айжан-тау инде ничэ дистэ еллар бую урыныннан кузгалмыйча шул авылга карап тора, төн-нөрөн кешеләрнө жыр жырлап йоклата, көндөзлөрөн керфек какмый язмашларын күзэтэ, гүя ул анда кайнаган тормышның: гадәллекнең, гадәлсезлекнең, намусылыкның — хыянәтнең, хәсрәтнең — сөнөчнөң олы шаһиты. Алай гына да түгөл, ул аның бөөк хөкөмдары. Бу изгө хөкөмнен нидән торганын белөсөң килсэ, төңгө уникадэ кил дэ Айжан жырын тыңла...

Тау астындагы авылда жемелдөгөн утлардан төтөн сымаң шөүлэ сузыла. Бу эңгәрсу шөүлэ кеше язмашларының чагылышыдыр сыман. Язмашлар төрлө булган күк, озынча шөүлөлөр дэ күп төрлө. Сыеклары бар, куераклары. Бу — шатлык белән кайгы чиратлашуынан. Шатлык күбрөк булса, яктылык та куөтлөрөк. Энэ, табакның караңгы өс-легендөгө йолдыз шөүлөсө алар йортынан төшкөн. Борчулы, сагышлы... Чаттагы юкөдөн төшкөн күлгө белән тармакланганга шулайдыр ул. Шөүлэ, иелгән саен, тагын да куера, караңгылана төшө. «Эни дэ шулай бөкрөеп утыра булыр...» Тик бу борчулы уйда элегэ явызлык тантана итэ. Ул, өчө көлөмсөрөп, ирөннөрөн бөрөштердө: «Үзе гаеплө...»

Карашлар бер йолдыздан икөнчөсөнө сикерэ. Э еракта — Хәмидөлөр авылы. Хәмидэ йолдызы... Аннан сузылган шөүлэ — күчөлгө ин якыны, кадерлесе. Шулай ук ин рәнжетелгөнө дэ. Чөнки нечкэ күчөллө кеше тизрөк рәнжи торган була.

Эле генэ күчөлгэ килеп кергән жыр артында энэ нинди хисләр, нинди уйлар ята икэн. Эллэ... егетнең уйларын тыңлап, шуны жыр итеп дөңгөгө көйлимө Айжан?

Рэхим колакларын кулы белән томалап карады. Музыка барыбер ишетелэ иде. Күр, бу көй Рэхимнен үз күчөлөндө яңгырый икэн бит. Ул аны билгелә бер тәртипкэ китерергэ тырышты. «Матур гына көй бит үзе, — диде Рэхим сөенеп, — моңлы да, куанычлы да...» Лөкин шунда ук егетнең шатлыгы сүнөп тэ куйды. «Кемгэ кирөк соң ул көй? Кем тыңлый аны?» Хәмидөнөң елап шөшенеп беткән рәнжүлө йөзө күз алдына килдө. Әнисенен аларны хурлап әйткән сүзлөрө яңгырап китте. Сөвия апасы: «Минем эшем муеннан, э сез трай тибөсөз!» — диде. Юк, алай ук димәдө бугай... Э теге Хәлим белән Рәшит... «Төңгө этөч кычкырганын тыңлый икэн Рэхим... Төңгө этөч кычкырганын». Тагы Хәмидэ: «Кирөкми, бүтөн килмэ, Рэхим, килмэ!» Э хәзәр шул Сөвия апасына ярагга тырышып йөри. Юма-кайлана. Их! Шул көйләрнө язмаган булсам!..

Лөкин ул көй һаман ишетелэ иде. Хәзәр бүтөнчөрөк инде! куанычлы ноталар югалган. «Кирөкми, кирөкми!»

Рәхим шалашка кереп саламга йөзтүбән капланды. Колакларын томалап, башы белән саламга күмелмәкче булды. Гүя шул рәвешле әрсез, бәйләнчек көйдән качып котылмакчы иде. Ләкин ул көй һаман яңгырый, күнелне телгәләп, астын-өскә китереп яңгырый! Жаның тудырганны жаның үтерә алмый икән!

Рәхим, саламны кыштырдытып, чалкан әйләнеп ятты. Тынып калды. «Әйдә, ишетелсен, яңгырасын, телгәли бирсен күнелне!»

Ул инде бу әрсез һәм бәйләнчек көйгә каршылык күрсәтми, бөтен жаны-тәне белән аңа буйсынып ята бирде. Үзеннән башка барыбер беркем ишетми бит аны. Тугланыр, тугланыр да, күнелне туйганчы жәрәхәтләнеп бетергәч, бер туктар. Аннары барысы да тынып калыр... Тик ни өчен кемгәдер ишеттерәсе килә шул көйне. Йөрәгеннән өзәләнеп төшкәнне музыка телендә кемгәдер өзәләнеп ишеттерәсе килә. Ләкин кемгә? Кем ул аның жанын бернинди астыртын һәм мәкерле уйларсыз тыңлый алыр кеше? Хәзерге авыр хәләннән йолыр кеше кем?

Шалашның ачык уентыгындагы төн караңгылыгы өстендә сыск болытлар чабыша. Үтә сыгайган төшеннән урак-ай карап ала. Рәхим, кулларын югары күтәрә баш астына тиккән да, ята бирә. Селкенми дә. Әллә ябышкак уйлар жәфалавыннан, әллә суыктан аркасы өши, тәне калтырана анын. Кемгә барып эчендә жыелган аң-зарын түгәргә? Кем аның сере сыяр кеше? Болытларның сыгайган төшеннән тагы ай балкыды. Рәхимнең күнелен ажагандай уй яктыртып куйды: «Фәһимә апа!.. Минем көйләр язумыны иң беренче сизеп алып, тырыша-тырыша музыка грамотасы өйрәтүче Фәһимә апа! Менә кемгә барып барысын да сөйләргә, киңеш-ярдәм сорарга була!» Бу уяңнан сөенеп, Рәхим капыл торып утырды. Хәтта безз жылынып та киткәндәй булды. Калтыравы басыла төште.

«Хәзер Фәһимә апаны РОНОда инспектор булып эшли, диләр. Әгәр шунда барсан? — дип уй йөртте Рәхим. — Минем күргәч ничек сөенер иде! Һәрвакыттагыча чөм-кара күзләрендә нур балкытып елмаеп каршы алып иде. Тик электрчка китәргә тагын дүрт-биш сәгать бар бит эле. Аңарчы шулай калтыранып утырырмын? Юк, монда ярты сәгатькә дә калырга ярамай. Жәяү китәргә кирәк. Юлда йөгәрә-йөгәрә жылынырмын да...» Рәхим шалашыннан чыкты. Тирә-юньгә күз ташлады. Ничек кенә сәер тоелмасын, төнгә караңгылыкта әкияттәге убырлы карчык йортыдай караеп күренгән алама шалашын, инде бөтенләй үз булып беткән алаңлыкны ташлап китү аңа кызганчы иде. Ул монда ни теләсә шуны эшли ала: сузылып ята, торып утыра, таудан-тауга үрмәләп менә. Сөенеч килсә, жырылап жибәрә, сикереп бии башлый, кайгы башны жиргә исә, шыңшып, сулыгып елый, бәргәләнә — монда аңа беркем дә кома-чауламый. Әйе, ул монда хужа. Менә хәзер төн уртасында шул төбәкне ташлап китчәк. Аны беркем дә туктатмас, берни дә юлына аркылы төшмәс...

Шулай да караңгылык эсчәнә чумып тынып калган урман ниндидер хәвәфле билгесезлек саклый. Нич көтмәгәндә куаклар арасынан ниндидер куркыныч нәрсе атылып чыгар сыман. Шалаш эчендә ятканда алай тоелмый эле. Төртсән авып китәрлек шалаш үзенә күрә бер калкан сыман...

Бәлки... бәлки, әллә ни куркыныч та юктыр эле... Айжан-тауның кара-кучлык төстөгә йомры башы артында ач чүккы ут койрыгын атылдырып алтынсу төлкә уйныйдыр... Юк, төн бит инде, тынып калгандыр... Кызгылт калач булып агач төбәндә йомарланган ятадыр...

Рәхим шулай уйланып озап кына Айжан-тауга карап торды. Аның тәне суыктан тәмам бөрешеп, жыерылып килдә, телләре тешкә бәрелә башлады. Юк, болай торырга ярамай. Ул, гәүдәсен бәйләп торган бауны көчләнеп өзәргә теләгәндәй, киңәт кенә талпынды да, бөтен тәннен өшетеп торган юеш киёмнәрен кыштыр-кыштыр китереп, сукмак буйлап таудан түбәнгә томырды.

Төн карасы шактый сыгаеп соры төскә кәргән. Караңгылык чигенә-чигенә үзе яшергән эчкәргә сукмакларны, чокыр-чакырларны, куакларны ача бара. Һәр нәрсе аныграк төсмерләнә, контурлары ачыклана төшә. Әйтерсен, күзгә күренми торган рәссам рәсем ясый. Бу — яна туган таң шулай үзенең гүзәл нәкыштен төгәлли. Табигать ясаган шушы рәсем өстенә аның садаи баласы килен кәрә. Ул йолкыш кыяфәттә: өс-башы пычранып беткән, тамагы ач, үзе озын-ябык.

Шул килешен белән кая барасың син, табигать баласы? Бу сүзләренә кемдер читтән пышылдады күк Рәхимгә. Ул үзенең өс киёмнәренә күз төшерде. Чынлап та аларга карарлык түгел.

«Пычрак киёмнәрем белән ничек итеп Фәһимә апага күреним мин? — диде ул үз-үзенә. РОНОга кертмәсләр дә. Нинди йолкыш килгән, дип куып ук чыгарырлар».

Ул өметсезлектә бирелеп, куак төбенә барып елышты. Аның буйыннары таралып киткәндәй, тәне хәлсезләнеп калган иде. Авызына бер тәгам ризык капмаганга эче умыртка сыяган ябышкандай, күңелә болгана. Инде ул кадәр өзә-

леп ашыысы да килми күк. Бары бер туйганчы су эчсәң иде. Рәхим көч-хәл белән аягына басып, үзәклек буйлап су эзләп китте. Барышлый аңа куак итәгендә ниндидер можжиза белән сакланып калган сап-сары чикләвек кушанкылары очрады. Ул аларны аралап, теше белән ватып, комсызлана-комсызлана ашы башлады. Әләнә торгач, тагын биш-алты кушанкы тапты. Сазламык төштә кан тамчысыдай мүк жиләкләрә жемелдәп китте. Башта берәм-сәрем. Аннары оясы белән. Рәхимнең күңелә күтәрелеп китте: урман үз баласын ач итми икән.

Нияятте, ул сазламыкның аргы башында жыелып торган суга тап булды. Су кылымса, төбеннән яшел сүүсемнәр күренеп тора. Рәхим чиста жиреннән учы белән чумырып су эчте. Тамагы ялангандай булгап, ул янәшәдәге юкә төбенә утырып торды. Аның белән тәне гамьсез талгынлыкка бирелгән, башы оеп-оеп аска төшөп китә иде.

...Ул күзен ачканда кояш юкәләр өстенә үк күтәрелгән, көн жылытып жибәргән иде. Ләкин аның баш очындагы озын-озын ят юкә агачлары, каршысындагы су жыелып торган пычтырдык сазламык, гомумән, тирә-юньдәге бу чит күренеш өнәндә түгел, төшәндә генәдер, башыннан кичкән аянычлы хәлләр, хәзергә мөшкел хәл аңа белән кабул итеп була алмаслык, дөреслектә һич туры килми торган шул саташулы төшнән бер кисәгедер сымак тоелды. Ул шуңа ышанарга теләде, күзен яңадан йомып тирә-юньдәге чынбарлыкны, хәтта үз-үзен күрмәскә, ниндидер можжиза белән аларның барысын каядыр алып ташларга, гомереннән сызып атарга һәм моннан бер ай гына элек булган гамьсез һәм тыныч тормышка кире кайтырга хыялланды.

Күзен яңадан ачып шул ук ят күренешне, үзенең таныш булмаган юкә төбәндә ауавын абайлагач, боларның барысының төш булмавына ышанды. Аның күңелә сызлап, бугазына авырттыра торган йомры төен жыйнала башлады, жиргә йөзтүбән ятып, үксеп-үксеп елышы килде аның. Ләкин никадәр шыңшып ятса да шул төенне эртерлек итеп сулыгып елый алмады.

Аннары бүгенге тынгысыз сәфәрнең максаты күнеленә әйләнеп кайтты.

Фәһимә апа. Мөлаем йөзлә, нурлы карашлы Фәһимә апа. Аның күз алдындагы көләч кыяфәт Рәхимнән үз йөзәндә дә елмая тудырды. Шулай сөенгән, елмайган хәлдә ул хыялындагы шул илаһи йөзгә карап торды. «Фәһимә апа, — дип пышылдады ул бугазындагы каты төшеннән йомшарганын тоеп, — Фәһимә апа». Аның күзләренә яшь килде.

«Ничек булса да күрәргә кирәк Фәһимә апаны. Аны күрсәм... Әйе, Фәһимә апасын күрсә, барсы да жайга салыначак, бар да әйбәт булачак күк тоелды аңа. Шул өмәт белән сикереп торды да, су анына барып пычрак курткасын тазарта башлады. Балонья куртканы югач, чынлап та чип-чиста булып китте. Менә чалбарны нишләтергә? Ул дженсы чалбарын салып башта кипшәнгән балчыкларын уып-кырып төшерде. Аннары аны да суда юды. Һәр икесен юкә агачына кибәргә элдә.

...Менә ул кибеп житәргә дә өлгөрмәгән курткасы белән дженсы чалбарын кигән дә юл буйлап атлый. Авыз эченнән ниндидер жинел көй көйләп бии-бии бара.

Ул да булмый, үзе чыгарган көйләреннән берсен бөтен кырыны яңгыратып жырылап жибәрә. Аны монда беркем ишетми. Шуңа кычкырып жырып. Ә үзе сикерә-сикерә ике кулы белән үз-үзенә дирижерлык итеп бара. Барып кына житсен, Фәһимә апасына да жырылап күрсәтәчкә эле бу көйләренә! Нәкъ хәзергә кебек кычкырып жырылап күрсәтәчкә. Ә Фәһимә апасы куанычынан матур сөрмәле күзләреннән нурлар чәчеп, безз калыңрак алсу иреннәрә белән елмаеп торыр. Ә аннары... Аннары Фәһимә апасының ни эшләчәген Рәхим белми. Тик шуны белә: бары да бик яхшы, яхшы булыр...

...Район үзәгенә килеп житкәндә инде кояш баш очына күтәрелгән иде. Сораша торгач, РОНО инспекторлары утыра торган бүлмәне дә эзләп тапты Рәхим. Икенче катта икән. Ишеге пыялалы. Тик аскы өлешен көрән төскә буяганнар. Аяк очына басмасаң, берни күрүп булмый. Хәер, Рәхимнең бусе белән әллә ни үрелеп торасы да юк.

Рәхим ишеккә бара башлады. Тик ишектән кызу гына чыгып барган күзлекләр берәүне күрүп, артка чигенде.

Аның бөтен тәннен чиксез киеренкелек биләп алган иде. Аз гына саксыз хәрәкәт ясаң, шартлап сынарың кебек. Ә йөрәк? Бар куәтенә чапкан тулпармыни...

Хәер аңа ишек артындагылар бик зур, үтә кодрәтле кешеләр булып тоела иде. Алар бит Рәхим укыган кебек дистәләгән мәктәп белән житекчелек итәләр. Укытучылар үзләре, хәтта директор, берәр нәрсе булса, «Инспекторлар килә, карагызы аны!» — дип, укучыларны кискәтә. Бөтен укытучыларны өркетеп торган инспекторлар бүлмәсенә ничек кермәкче була соң эле Рәхим?

Ләкин Фәһимә апа андый түгелдер. Рәхим аны усал инспектор кыяфәтендә һич кенә дә күз алдына китерә алмады. Ул элеккечә әйбәттер, кешелекледер кебек. Рәхим сак

кына атлап яңадан ишек янына якыялашты. Аяк очына басып, ишектен өскө пияласыннан бүлмә эченә күз салды. Кайда соң, Фәһимә апа? Шуң түрдәгесе дисән? Ул күзлекле. Фәһимә апа күзлек кими торган иде бит. Аннары кыя-фәте дә ниндидер коры, усал. Кискен хәрәкәтләр белән ниндидер журнал актарып утыра. Менә ул, күзлеген салып, Рәхим күзәтпә торган ишектә борылып карады. «Шул, шуң үзе, Фәһимә апа!» Фәһимә апаның күзләре элеккечә елмая иде. Тик Рәхимгә бу елмаю артында астыртын явызлык, мәкер яшеренгәндер күк тоелды. Әгәр тәрәзә өлгесеннән инспектор тикле инспекторны күзәтпә торган алама кыяфәтле малайны күрәп алса? Шуң уеннан ул өшөп, калтыранып китте һәм, үз-үзен белештерми, ишектән артка чигенде.

— Ни эшләп йөрсен монда, малай? Кинәт дөшкәнәгә сикереп китте Рәхим. Баягы күзлекле кеше үтәли тишәрәй булып Рәхимгә карап тора иде. Рәхим кырын-кырын читкә тайпылды.

Теге кеше, инде агымлырак итеп:

— Нигә курыктың, кил әле бире, бәлки йомышың бардыр? — диде.

Ләкин Рәхим аны тыңламады, авыз эченнән нидер мыгырданды да, үзенең акыл ирешмәс дөһшәтле серлегеге белән бөтен жанын оеткан бу йортны калдырып, абына-сөргенә урамга чыгып китте.

«Нәрсә дип килдем соң мин монда? Фәһимә апаны күргән булсам да, инспектор башы белән минем арттан йөрер дисемени аны?»

Тәүлек буге ашамаган-эчмәгән килеш жәяү кайта алмый иде Рәхим. Электричка белән кайтырга акча юк.

Ул, нишләргә дә белмичә аптырап, озак кына урамда кагап торды.

Соры агач йортлар. Жил исеп торганга, жир кибең, инде тузаң да оча башлаган.

Нишләргә белмәүдән аптыраганнан гына Рәхим урыныннан кузгалып, эленке-салыкы адымнар белән станциягә таба атлады.

Поезд тукталышында мәш килүче кешеләр арасында йөрәп карады. Берәр танышы очрамамы икән? Ник кенә бер күргән-белгән кеше күзгә чалынсын!

Әнә, электричка да килә! «Әгәр билетсыз гына утырсам? Бәлки, тикшереп-нитеп тормаclar әле?»

Гүелдәп яшыкелт электричка килеп житте. Шылт итеп ишекләре ачылуға, төенчек-чемоданнарын тоткан кешеләр вагоннарга керә дә башлады, ә Рәхим баскан урынында ябышкандай тора бирде.

Менә электричка китәргә сигнал булды. Ишекләр акрын гына шуышып ябыла башлады.

Шул чакны Рәхим, атылып килеп, ябылып китә язган ишекләр арасына ике кулын тыкты, аны көчләп ачып эчкә үтте. «Ни булса шуң. Беткән баш беткән». Ул тәрәзә кырына утырды. Салмак кына тирбәлеп барудан башы оеп, аска төшөп-төшөп китә иде. Баш өчен терәк кирәк икән. Ул стенага төртелде. Берәздән вагон эчендә үзәра сөйләшеп барган ирләр, хатын-кызлар куе томан эчендә эреп юкка чыкты... Кояшлы, чөчәклә тугайлык икән. Үләнне ера-ера зәңгәр күлмәклә, яланаяклы кыз йөгәрә. Күзләре дә күлмәгә төслә зәп-зәңгәр. Чөчүмасы маңгаена сибелеп төшкән. Үзе тирә-юньне чыңлатып көлө.

— Ник көләсен? — дип сорый Рәхим.

— Көлмим, елавым шундый минем, — ди кыз.

Чыңлап та елый икән ич ул. Күзләреннән тып-тып яше тама. Хәмидә бит бу!

— Хәмидә, Хәмидә! — ди Рәхим. — Елама, Хәмидә!

— Ник еламаска? — ди Хәмидә. Күрмисеңмени, мине куып киләләр!

Ничек күрми калгандыр Рәхим, тиргәнә-тиргәнә, уклау тотып әнисе — Фатыйма апа Хәмидәне куа.

Рәхим үз-үзен белештерми сикереп тора, анысына каршы китә. Хәмидәгә генә сукмасын уклау белән!

— Ә-ә, син әле аны яклайсыңмыни?! — ди әнисе карлыккан тавыш белән һәм ике куллап Рәхимнең күлмәгенә ябыша.

— Жибәр күлмәкне! — дип кычкыра Рәхим. Һәм үз тавышына үзе уянып китә. Күтәрелеп бакса, кара форма кигән күзлекле кеше аны жиңеннән тотып селки-селки уятып маташа икән:

— Билетыгыз?

...Казанга житкәч, Рәхимне станциядәге милиция бүлмәсенә алып керделәр. Ләкин монда аны күп тотмадылар, нидер язып куйдылар да чыгарып жибәрделәр.

Тышта жиләс иде. Рәхим, күлмәк изүен ычкындырып, эсәләгән күкрәгән асфальт тузанын туздырып искән жил иркәнә куйды. Ә жил көчәйгәннән-көчәй бара иде. Тузан өермәсе, бөтерелеп йөзгә килеп барелеп, күзләргә эчәттерә. Кешеләр жилгә аркан борылып, киём якаларын күтәрә төшөп атлылар. Рәхимгә күз төшөрүче юк. Һәркем үз көенә, үз борчуы белән. Рәхимгә аларның борчуы бер төрләртер, бер-берсенә охшагандыр кебек. Аныкы гына үзгә.

Ыгы-зыгы килгән кешеләр дөһясыннан бөтенләй аерым. Чөнки ул кешеләрнең барыр жире билгеле, максаты аныктыр. Рәхим менә хәзер кая юл тотасын, нишләсен белми. Авылга кайтырга акчасы да юк, бик атлыгып та тормый. Шәһәрдәге туганнарына да барасы килми. Алар барысы да ишеткәннәрдер. Сорашып үзегенә үтәрләр, үгетләр, акыл өйрәтәргә тотынырлар. Ә Рәхим шуң акыл өйрәтүчеләрдән, анычча әйткәндә, «мораль укудан» тусп беткән.

Тик кая барырга соң? Тукта, теге вакытта очраган Фатыйма шәһәрдә тора бит. Адресы, әйе, адресы да исендә Рәхимнен.

Гитара уйнап торган сакал-мыеклы әлегә егет ап-ачык булып Рәхимнен күз алдына килеп басты. Сөйләгән сүзләре жанланды, күнелендә ягырап китте: «И, брат, кил безгә, минем дөһяны күрүп китәрсең... Ә минем анда...»

...Фатыйма Рәхимне кочагын жәеп каршы алды:

— У, брат! Әйдүк, әйдүк! Түргә үз! Утырып жибәр!

Рәхим бүлмәдәге айберләргә, сырлап эшләнгән эстел-комодларга, алар өстендәге радиоалгыч, радиотапшыргычларга исе китеп карап торды.

— Фатыйма Рәхимнен шардай ачылган күзләреннән моны күрүп алды:

— Минем дөһя. Бөтен дөһя белән сөйләшәм. Уйнама, туган, минем дуслар бөтен жир шарында: Лос-Анджелос, Нью-Йорк, Париж, Леон... Безнең шәһәрләргә әйткән дә юк.

— Кы-зы-ык.

Фатыйма ашыгып морзегә ябышты:

— Телисеңме, сине дә сөйләштерәм. Тик син морзены белмисең. Үзем тапшырмын: «Таныш булыгыз, бик әйбәт егет Рәхим...» һәм башкалар, һәм башкалар. Телисеңме?

Ул, шулай бер айбердән икенчесенә ташланып, мавыгып, жанланып Рәхимне кызыктыргыч сыхри дөһягә дөһә иде.

9

Бәла бер килә килә бит ул: кичә Казаннан штраф кәгазе килеп төште. Кәгазьне алгач, Фатыйма апа, йөрәгенә чыдаша алмыйча, каратты таныш-таныш урыныннан торды. Аның йөзгә коточкыч иде. Күз төбе кап-кара көйгән, шешенеп киткән күз кабаклары дерелди. Ул, хәлсез гәүдәсен көчкә сөйрәп, ахылдый-ухылдый ишектә барды, калтыранган куллары белән ишек тоткасына тотынып шактый вакыт чайкалып торды, тик ишектә ачмады. Абына-сөргенә килеп, яңадан ятагына лап итеп утырды. Әлегә шәфкатсез язуну кулына алып, озак кына имәнәп карап торды. Йөрәк эрнеткәч ачыклык белән ул шуны тойды — малае кулдан ычкына, ераклаша. Аны кире кайтарырга, яңадан үзенекә итәргә көч дә, исәнлегә дә житми әни кешенен. Ләкин шуңа ничек битараф булсын. ана жаны, малаенң югала баруына күз йомып ничек тыныч кына урын өстендә ауный алсын?!

Барам, эзләп барам! — дип үзалдына сөйләнде ул. Аннары көч-хәл белән киенде дә урамга чыкты. Тышта салкынча. Туң жир өстенә әйләнгәләп ябалак кар төшә дә эри бара. Кинәт һавага чыкканга, Фатыйма апаның башы әйләнәп китте, йөрәгә тарсылдап тибәргә тотынды. Капка баганасына сөялөп берәз хәл жыйгандай итте. Капка баганасыннан аерылып киткәч, гүя бердәнбер тотыныр жиреннән аерылган күк тоелды ана. Шуннан ары ниндидер шыр бушлык. Ул бушлыкны ватылмый-чөчелми узу көченнән килмәс кебек. Шундый сәер хистән ул үзен тагын да киеренкерәк тойды. Капчы калгандай тоелган куллары белән гәүдәсен бил турысыннан кысып бара башлады. Әйтерсең, шулай итсәң гәүдәң таралып китми. Ләкин кулларның хәле бөтә. Куллар гына түгел, аяклар да автобус тукталышына тикле алып барырга вәгдә итми.

Фатыйма апа бара-бара тирләп-пешеп чыкты. Күзгә күрмәс булды. Йөрәгә тигезле-тигезсез тибә башлады. Аякларының тотнагы беткәннән, кара жиргә таянырга теләде. тик урамдагы кешеләрдән яхшысынмады. Ул, абына-сөргенә, янәшәдәге йортның мүкләнә башлаган иске коймасына барып сөяде. Шуң чакны колак төбөндә генә: «Фатыйма!» — дип дөшкәннән ишеткәндәй булды. Башын күтәрәп караган иде, тирә-юньдә куе томаннан гайре берни күрмәде.

— Нигә бу чаклы томан соң әле? — дип сукранды ул үзалдына.

Ләкин шунда каяндыр томан артыннан тагы: «Фатыйма!» дигән саңгырау аваз ишетелде. «Гыйльметдин тавышы димме?»

— Ие, мин — Гыйльметдин, күрмисең мәллә?

Фатыйма апа күзләрен уып изаланса да, томан таралмады, бары берәз сыгайгандай гына булды. Шуң сык томан эчендә әле якынаеп, әле ерагаеп базык кына бер гәүдә тирбәлә иде.

— Ни булды, Фатыйма? Әллә авырып киткәнме?
«Шул, шул, Гыйльметдин. Тик нигә күрмим соң мин аны?»

— Кая дип кузгалдың соң син?

Фатыйма апа күз алдындагы томанны селтәп ташларга омтылган сыман итте.

— Бирерәк килер идең, ишетмим бит.

Гыйльметдин, алпан-тиллән атлап, коймага якыная төште.

— Кая барышың, дим?

Гыйльметдин инде Фатыйма апаның алдында ук басып тора иде. Томан пәрдәсә йөзән ачык күрергә комачауласа да, гәүдәсен, кулларын ачык абайлады Фатыйма апа. Хәтта Гыйльметдиннән жылкысы артынан калкып торган ау мылтыгының кара көпшәсен дә төсмерләде. Шулай икәнә мылтык асып таң тишгәннән басу-кырларны әйләнәп керү Гыйльметдиннән гадәтенә кергән иде. Тик аның кайчан булса да жәңлек яки кош-корт атып кайтканын берәү дә хәтерләми. Шуңа күрә Фатыйма апа моңа гажәпләнмәде. Бары тик:

— Кая барасың, дисеңме? — дип, хәлсез тавыш белән аның сорауын гына кабатлады. — Кая дип... чыккан идем лә... Ә, ие... Малай янына...

— Кит аннан! Шушы килешен беләнме? Булмаганны. Бар, кайт, савык башта, аннары тәвәккәлләрсең... — Гыйльметдин Фатыйма апаның беләкләренә килеп тотынды. — Әйдә, кайт, кайт, жөрмә, булмаганны!

— Нәрсә?!

Фатыйма апаның ачудан кашы маңгаена менде, йөзә зәһәрләнеп кыйшайды. Беләген Гыйльметдиннән ычкындырырга дип йолыкканда чак кына егылып китмәде.

— Минне тагы тотып калмакчысыңмы?

— Ничек—тагы?—дип сорады аптырап Гыйльметдин.

— Оныттың мәллә?.. Бүреләргә оныттың мәллә, дим?..

Фатыйма апаның шул бәйләнешсез, буталчык сүзләреннән дә Гыйльметдин аның ни әйтсә теләгәннән яхшы аңлады. Шуңа да кулын хатынның беләгеннән электр тогы суккан шикелле күз ачып-йомганчы ычкындырды ул. Гыйльметдиннән котылгач, Фатыйма апа, үз хәлсез мөшкеллеген дә онытып, исерек кеше төсле абына-сөртенә юлга таба китте. Үзе бертуктамый:

— Тотып кала, имеш,—дип сөйләнде.—Малай янына жиберми. Бу килешен белән, янаса. Ай-һай, игелекле бәндә!.. — Ул, барган жиреннән капал борылып, йодрыгын баш өстендә селкә-селкә. Гыйльметдингә:

— Кара аны, йортыма бүтән аяк басасы булма! — дип кычкырды.

Фатыйма апаның кинәт шулай кабынып китүенә үзә күрә сәбәбе бар иде. Яшылегендә дуслашып йөргән бу кешедән аны биздергән, жанында каты төен төйнәп калдырган бер күңелсез вакыйга булган иде. Гыйльметдиннән менә хәзер аны малае янына жибермәскә азаплануы һич уйламаганда күңел төбеннән шул вакыйганы казып чыгарды.

Бу хәл сугыш елларында булды. Кышкы зәһәрләр салкыннар иде. Фатыйма почмак яктагы агач ятагында тирән йокыга талган. Төн урталары булгандырмы, кинәт күңелен шомландырып, эт чынаган аваз колагына килеп керде. Ул кайдадыр якында гына ишетелә, үзе шундый кызганыч-ялварулы — йөрәк багырларенә үтеп керерлек иде.

«Бүреләр!.. Сарбайны!..»

Фатыйма караватыннан ничек атылып төшкәннән дә сизми калды. Аягына әнисенен киез катасын эләктереп дә, өс-башына киеп тә тормыйча, урамга йөгереп чыкты. Ачы салкын юка күлмәгә аша тәнен өтеп алды. Тик ул моны сизмәде. Бөтен игътибарын туплап, тирә-юньгә колак салды. Этнеч чинау авазы инде йорт атындагы тирән ярдан ишетелә иде. Нишләргә? Коры кул белән бүреләр артынан чабып барыргамы? Шул чак үзе белән очрашкалап йөргән Гыйльметдиннән янәшәдәге каравыл өендә ашык амбарлары саклап төн үткәргәнә кылт итеп исенә килеп төште. Ул каравыл өенә атылып керде. Гыйльметдин, яшыкелт төстәге сырмасын өстенә ябынып, түрдәге агач сәкедә мышный-мышный йоклап ята иде.

— Гыйльметдин! — дип кычкырды Фатыйма, еш-еш тын алып. — Тиз бул!.. Сарбайны... бүреләр!..

Гыйльметдин, күзән ярым ачкан килеш, берни аңламыйча ята бирде. Нәрсә соң бу, янаса. Алдында чәче-башы тузгынган, йөзә агарынган Фатыйма басып тора. Шундый да чибәр. Сөрмәле күзләре тагын да зурая төшкән.

Ә Фатыйма, тәкатъ тоталмый, Гыйльметдинне барып йолкый ук башлады:

— Тиз бул инде!.. Мылтыгыңны ая!

Гыйльметдин ашыкмады... Көч-хәл белән торып утырды. Күзләрен уып маташты:

— Нинди бүреләр? Кайчан?

Фатыйманың түземе төкәнде.

— Их син, бозау! — диде ул ачу белән һәм, ишек тө-

бөнә сөяп куелган мылтыкны эләктереп, урамга ташланды.

Үз-үзен белештерми, карга бати-чума, амбарлар артындагы ярга таба йөгереде. Хәтта бер киез катасының тирән кар эчендә төшөп калганын да, яланаягының туңып эргенгәннән дә сизмәде. Аның тыны бетте, тамагына ниндидер каты нәрсә тыгылды. Әнә, әнә, тулган ай яктысында бар да үч төбәндәгәдәй күренә: соры төстөгә арык бер бүре бичара этнеч бугазыннан эләктергән дә, талпынып-талпынып тирән кардан сөйри. Бары гырылдаган тавыш кына ишетелә. Әллә эт гырылдый, әллә бүре...

Фатыйма, тез тиңентен карга баткан килеш, тәненең калтыравын жиңә алмыйча, мылтыкны бүрегә төбәде, чакмага басты. Ләкин «черт» иткән тавыш кына чыкты. Мылтык атылмады. Фатыйма «Их!» дип өметсезләнеп, мылтыкны карга бәрде. Инде нишләргә? Шул вакыт ниндидер мөгжиза белән эт, бер мизгелгә бүредән ычкынып, бу якка таба шуыша башламасынмы! Ә артынан канлы эз сузылып бара...

— Сарбай! — дип кычкырды Фатыйма еламсырап. — Сарбай!

Бүре бер мәлгә аптырап калды, ләкин качып китмәде. Менә эт ыңгыраша-ыңгыраша тау битенә якынлашты. Фатыйма инде аның моңсу күзләренә тикләне күрә:

— Сарбай!

Фатыйма, үз-үзен белештерми, ярдан түбән төшә башлады.

Ерткыч ерткыч инде, табышын ычкындырамы соң ул! Кинәт бүре, яман ырылдап, янә Сарбайга ташланды. Этнеч сыртынан эләктереп, үзә таба тартты.

Әй тырмашты бичара эт, әй тырмашты! Үзе шыңшый-шыңшый Фатыйма ягына таба мөддәрәп карый иде. «Коткар инде!» — ди сыман иде ул. Шул чак Фатыйма түзмәде, карга үзе бәргән мылтыкны алды да ярдан түбән ташланды. Ниһаять монда килеп житкән Гыйльметдин генә аны беләгеннән тотып калды:

— Жүләрләнмә, Фатыйма!

— Жибер! — дип кычкырды Фатыйма, жан ачысы белән йолкынып.

— Жибермим!

Әле генә мөддәрәгән күзләре белән өметләнеп, ялварып үзәгә баккан кадерле этен коткарырга юл куймаган бу таш багырьле кешегә жаны катып, үрселәнеп, аның кулыннан ычкындырга талпынды Фатыйма. Тупас һәм мәрхәмәтсез көчкә ия бу кеше шул бүре белән бер иштер кебек тоелды ана. Көчә житсә, ерткыч урынына аны селтәп ыргытыр иде ул...

Алар шулай тарткалашкан арада бүре, кинәт бөтен гәүдәсә белән йолкынып, үзе хәтле этне сыртына салды да, авыр талпына-талпына тауга таба чапты.

Фатыйма беркавым өнсез булып торды. Аннары, тирән карга йөзтүбән ятып, үкси-үкси елап жиберде. Гыйльметдиннән үгетләүләрен дә, ялынуларын да ишетмәде ул. Карда аунап елады да елады. Төмәм шешенеп бетте. Елап туйгач, акрын гына торды, күлмәгенә ябышкан карны кагып та тормыйча, өенә таба атлады. Гыйльметдингә әйләнеп тә бакмады.

Шул көннән башлап Фатыйма Гыйльметдин белән очрашудан туктады, төмәм бу дөньядан үткәндәй булып калды. Фронттан кайтып төшкән Салихжан гына аны бу йокысыннан уятты, йөргәгә дәрт бирде. Ире гүр яса булга, әллә ничек кенә тагы бу йортка ияләшәп китте бит Гыйльметдин. Фатыйма апаны Гыйльметдиннән биздергән сәбәп кайдадыр хәтер төбәндә күмелеп торган, күрәсен. Менә ул тагы өскә калкып чыкты.

...Авыл башына автобус килеп туктаган икән. Ашыкмасан, китте тә барыр. Фатыйма апа тиз-тиз атларга тырышты. Ләкин аның аяклары хәлсезләнгән, кыеш-мыеш атлый, әледән-әле абына иде. Күз алдында тагы томан барлыкка килде. Аның аша илле метрдагы автобусны да күрүп булмый башлады. «Аз гына калды бит инде... аз гына...» Ләкин тирә-юньдәге томан кинәт куерып китте, аяклар камырга әйләнеп, сыгылып төште. Янында гына кайсыдыр кычкырды да бугай, тик ул аның ни әйткәннән аңламады...

Аңына килгәндә, ул янадан үз караватында стенага карап ята иде. Урамда булган хәлне төштереп дип уйлады.

— Эчәсегез киләмә? — дигән хатын-кыз тавышына борылып караган иде, карават янында утырган ак халатлы авыл фельдшеры Розаны күрде һәм бөтенессен аңлады...

Яшыкелт одеял ябылган агач караватка каракаршы утырганнар да Рәхим белән Фаикъ әңгәмә куерталар.

— Син безгә эшкә кил, туган, — диде Фаикъ. — Акча — во! булыр. Әллә син мине андагы эш хакына ябышып ята дип беләсеңме? Аның белән генә яшәп булмый, туган. Дөньяда мул итеп, рәхәтләнеп яшәргә кирәк. Менә моннан булсын! — Ул кулы белән ияк турысын күрсәтте. — Ә

мондын рәте бар. Безнең ательеда чират, беләсен, күпме? Кимендә ике-өч ай көтәргә кирәк, ә чиратсыз теләсен икән, рәхим ит әйгә. Хәзер оештырып бирәбез: телевизорын да, магнитофонын да. Бары акчаңны гына кызганма... Ә акча—дөнъяның тоткасы. Кая барсаң та башта шул тоткага то-тынырга туры килә. Ә аннан барысы да ачыла: гастрономы да, рестораны да, хәтта матур кызларның йөрәкләре дә.

— Һе, моңысына ышанмыйм, — дип куйды Рәхим. Ул аны болай гына әйтте. Үзенең мәстәкыйллеген күр-сәтер өчен генә. Салага дип уйламасын әле Фаикъ абый-сы. Аның да бу дөнъяга карата үз фикере бар. Дөрөс, Фа-икъ сөйләгәннәрен күбесенә каршы килми Рәхим. Кыю-лыгы житмиме шунда... Әллә кара сакал-мөккәл йөзәнә бик килешеп торган зур коңгырт күзләре тылсымлымы? Тавышы да нинди бит: күңеленә чөмәрдәп үтәп керә торган тавыш. Һәр сүзен сөндөргән әйтә. Шунның белән сине их-тиярсыз итә, теләңне бәйли.

Рәхимнең, «ышанмыйм», дияң өшеткәч, Фаикъ үз йө-зәнә шундый да ихлас гажәпләнү билгесе чыгарды, тегесе ник әйттем көнәңә төште.

— Ышанмыйсың? Син дөнъяга алсу күзлектән карый-сың әле, туган. Ә мин ул дөнъяны күбрәк күргән. Радиодан бөтен дөнъя сүзен тыңлап беләм. Гыйбрәтле сүзләр күп була. Аннан, күп укыйм, туган. Мәнә Онопере де Бальзак дан белән байлыкка зур эһәмият биргән...

Шул чак ишеккә кыңгырау шалтырады. Фаикъ кара-ватны шыгырдатып урыныннан торышлы, сүз арасында әйткәндәй генә:

— Һарун килде, — диде.
— Кем ул Һарун?
— Күрерсән.

Ишекне ачуга, алдан алсу төстөгә кыска күлмәк кигән, авызын-күзен буяган бөдрә чәчле бер кыз, аның артынан керпә энәләредәй тырпаеп торган кыска чәчле, тупас йомры башлы олы яшьләрдәге бер егет керде. Өстендә шакмак-лы соры костюм иде.

— Сәлам бирдек егетләренң асылларына! — диде әлегә кыз яңгыравыклы тавыш белән.

— Алдык, кесәгә салдык. — Фаикъ икесе белән дә кул биреп күреште. — Үзегыз, уз. Таныш булыгыз, минем яңа дустым. — Рәхим.

Кыз, Рәхимгә йомшак кулының бармак очларын гына сузып:

— Бик әйбәт, миңем исемем Наилә, — дип куйды. Фаикъ, гафу үтенгән тон белән:
— Мин хәзер кабарга берәр әйбер эмәллим. Ә сез кар-та белән юана торыгыз, — диде.

Наилә, нечкә билән бик килешле боргалап, өстәл янына барып утырды:

— Була ул.
— Мин уйнамайым, — диде Рәхим.

Аңа ни өчендер Фаикъның бу кунаклары ошап бетми иде.

— Уйнамайсың икән, кил монда, — диде Фаикъ. — Ме-нә — колбаса, менә — газ. Берәр нәрсә эмәллә. — Үзе Һаруннар янына килде. — Нәрсә, сез акча беләнмени?
— Акчасыз уйнау — вобла урыңына резин чәйнәү белән бер, — диде Һарун.

Рәхим, кухня якта эңгәр төтен чыгара-чыгара чыжлатып колбаса кыздырганда да, табынга чуар бизәклә савыт-са-балар күтәреп кәргәндә дә, үзен бу төркемгә килеп кәргән чит, артык кеше дип хис итте. Шуңа күрә сүзгә катнашмый, тартыныбрак йөрде. Бу кешеләренң үз-үзләрен тотышындагы бәйсезлек аны беркадәр кызыктырса да, ул аларны аңлап бетерми, кайбер кыланшыларын бөтенләй өнәми иде.

Ниһаять, өстәл янына утырыштылар. Рәхимнең урыны Фаикъ белән Наилә арасына туры килде.

Мәнә Фаикъ кулына эчемлек тулы рюмка тотып торып басты. Бер мизгел, татлы елмаеп, рюмкада чайкалып тор-ган үтә күрәнмәле эчемлеккә карап торды. Аннары сөйләп китте:

— Сүз миңа бирелә, жәмәгать. Барыбыз да күрәп тора: безнең ата-аналарыбыз бик күңелсез яши: план, бурыч, ки-нәшмә... Кыскасы, элек эш үгезләре шулай эшләгән. Без эш үгезе булырга теләмбез. Без кысанлык камытын өзеп, яңа фикер, яңа сәнгать өчен тырышабыз.

Наилә, төрсәген өстәлгә куйган көе, кызыл тырнак-лы бармакларын килешле генә тырпайтып, кечкенә йомшак кул-ларын чәбәкләде:

— Браво!
Фаикъ, коңгырт күзләрен кыса төшеп, дәвам итте:

— Ягын интеллектуальлекнең югары баскычы булган ирек-леш шәхес һәм шунның ише нәрсәләр... Ни әйтсәң дә, Көнбатыш цивилизациясе бер-ике гасырга алданрак ту-ган.

Рәхим Фаикъ сөйләгәннәргә аңлап та бетерми, тик шундый купшы сүзләр сөйләп торган Фаикъ аның өчен зур авторитет, бүтәннәр арасында ул аны бер башка өстен итеп саный, шул кешенең үзен дусты дип тәкъдим итүе бе-

лән эчтән генә горурлана да. Ләкин мондый компаниягә булыр-булмас гомерендә беренче мәртәбә эләккәнә күрә, аңа бик уңайсыз, алар янында ул малай гына бит әле. Бу кешеләр дә шулай уйлылардыр. Ни дип табынга килеп эләккән бу яшел нәрсә дип, үзләренчә хөкөм ясап утыра-лардыр, ләкин әдәп йөзәннән, моңы әлегә кычкырып кына әйтмиләрдер. Шуңа күрә Рәхимнең нечкә билә яшел рюм-касы кулы белән бергә калтырады, ул аны өстәлгә куеп та карады, тик, бүтәннәрдән яхшысынмыйча, янадан күтәр-де һәм күңелне әллә ничек бер суытып, бер кайнарландырып жибәрә торган бу гаять тә жайсыз церемониянең тизрәк бе-түен түземсезлек белән көттә.

Фаикъның сөйләнүеннән кунаклар да туйган икән. Һарун әйтә куйды:

— Кыскарак итеп әйткәндә, ничек була инде, кадерлем?

— Кыска гына итеп әйткәндә, — диде Фаикъ һәм үзе дә кара сакал-мөккәл арасынан үтә ак булып күрәнгән эре тешләрен балкытып, елмаеп куйды. — Ирек-леш шәхес өчен бушатып рюмкаларны, жәмәгать!

Барысы да бик эшлекле кыяфәттә гөлт-гөлт эчеп куй-дылар. Аннары чырайларын сытып, ашыга-ашыга чөчәкчеләре белән Рәхим кыздырган колбасага үрелделәр.

Рәхим боларның барысын да күзәтеп, алар житди булганда житди төскә кереп, чырай сытканда чыраен бозып тик утыра бирде.

— Син ник эчмәдң? — диде Фаикъ Рәхимгә, авызына капканын тырышып чәйни-чәйни. — Әллә минем фикергә бойкот ясыясыңмы?

Наилә, эчеп бетермәгән рюмканы тырпаеп торган нечкә бармакларына элктәрәп:

— Әйдә икәү эчәбез, Рәхим, — диде һәм йомшак, кай-нар тезләре белән рәхәт кагылып, аңа елышты.

Фаикъ, алга иелә төшеп, өстәл артынан күтәрелде:

— Мәнә нәрсә, жәмәгать, гаеп миндә, ин эһәмиятле мо-мент онытылган: бүген Рәхимнең тарихи көне. Беренчедән, ул безнең дөнъяга аяк атлады. Моңысы шайтанга олаксын. Кая булса да атларга кирәк бит. Иң эһәмиятлесе, Рәхим— талант!

— Талант?!

— Әйе, Рәхим — талант! Рәхим көй язган!

— Мәнә бу сюрприз! — диде Наилә Рәхимгә бик тә үз һәм дустанә елмаеп, — инде эчми кала алмыйсың, Рә-хим, кала алмыйсың. Бу вакыйганы юмый калдыру гөһәһ булыр. Әйдәгез, дөнъяга талант туу хөрмәтенә!

Фаикъ, ак тешләрен балкытып елма-елмая, үз рюмканы Рәхим рюмкасы белән чөкештереп алды:

— Әйдә, дускай!

Рәхим кыюсыз гына тирә-юненә күз салды: үтә үз итеп, дустанә елмайган йөзләр. Аның белән исләшкән, аны олылаган бу кешеләренң ничек кәефен жибәрәсен ди!

Ул рюмкасына сузылды. Ләкин каушавыннан аны төртеп аударды. Үтә күрәнмәле сыеклык, өстәлдәге ашъяулыкка жөелеп, аннан үзенең чалбарына, Наиләнең күлмәгенә агып төште.

Рәхим кып-кызыл булды, иреннәре ниндидер аңлаешсыз сүзләр пышылдады.

— Зарар юк, — диде Наилә. — Бәхеткә булсын. — Ул, өстәл өстеннән салфетка алып, нәзакәтле генә итеп Рәхим-нең чалбарын сөртте.

Әллә ни ара Рәхимгә тагы эчемлек салып куйганнар, берни булмагандай, аның рюмканы күтәрүен көтәләр икән.

— Сез инде бигрәк, — диде Рәхим. — Миңа хәтта уңайсыз. — Ул, рюмканы өстәлдән алып, тиз генә төбенә хәтле эчеп куйды. Эчемлек тамагын көйдәргә алды. Рәхим тончыкты, йөткеренде...

— Тегесе штрафной иде, моңысы чират белән...

— Мин талантлар белән эчәргә яратам. Бик яратам... «Нәрсә ди? Талантлар белән диме? Мәнә ичмасам болар сине аңлый. Кемнең кем икәннән танып, бәйләп белә».

— Гармун бармы?

— Гармун? Табабыз аны!

Тубал чаклы гармун Рәхим итәгенә килеп тә кунакла-ды.

— Үзәң чыгарганны уйна, үзәң чыгарганны!..

Рәхим, авыраеп киткән башын гармунның салкынча планкасына салып, сыздырып уйнап жибәрде.

Тәмәке төтенә аша чак төсмерләнгән шакмактай күзләр кызыксынып аңа төбәлдә. Фаикъ түзмәде, гитарасын кү-тәрәп, Рәхим янына ук килеп утырды. Башта, кап-кара са-калын уйчан бөтерә-бөтерә, Рәхимнең уйнаганын тыңла-ды.

— Шәп! Шәп, рәхмәт төшкерә! — Фаикъ, дустанә елма-еп, Рәхимне кочаклап алды.

Ә Һарунның күзләреннән: «Фаикъның уенымы бу, әллә эчкерсезлегеме? Эчкерсезлеге — ни пычагыма! Ә уены булса?» дигән сорауны укырга була иде.

— Мәнә моңысың тыңлагыз, — диде Рәхим, икенче көй-гә күчеп.

Файкъ, яртылаш өстөл өстенә ятып, әлегә көйне кызыксынып тыңлап тора башлады:

— Нинди күй соң бу?

Рәхим үзе уйнаган көйгә кушылып жырлап жибәрде:

Иреккә кешеләр без, әйт шуны,
Вәт шуңа көчлеләр без, әйт шуны!
Каршы жылләрә ни безгә,
Ятлар сөйләве ни безгә —
вәт чыны!

Файкъ шатланып кычкырып жибәрде:

— Чыгарып та өлгердечме? Менә бу здорово! Молодец!

Күңелләренә аздыра торган бу кыргый һәм йөгәнсез жырны барысы да тәрәзә паялалары зыңгылдарлык итеп кычкырып жырлый башлады:

Йөгәнсез буйдаклар без, әйт шуны,
Бу жирдә кунаклар без, әйт шуны!
Гомер дигән кыска юлдан
Үтәбез без уйнап кына —
вәт чыны

— Молодец! Талант! — дип кычкырдылар барысы да. Аннары бию башланды.

Ишеккә чынлаган звонокны тиз генә ишетмәделәр. Биегән жиреннән беренче булып Наилә туктап калды:

— Кемдер бар...

— Утны сүндергез!

Бүлмә эче дәм-карангы булып калды. Звонок тагы, тагы чынлады.

Файкъ ишекне барып ачарга мәжбүр булды:

— Рәхим итеgez!

Ишектә хатын-кыз гәүдәсе күренде:

— Нигә караңгыда утырасыз?

Рәхим Сәвия апасының тавышын танып алды. Кая барып бәрелергә белмичә аптырап арлы-бирле йөргәннән соң, тәрәзә буендагы почмакка барып кысылды.

— Ник караңгыда утырабызмы? — дип кабатлап сорады Файкъ. — У, без ай яктысын кулайрак күрәбез, туташ. Нигә ул ут? Сезнең чөм-кара күзләрегезне болай да яхшы күрәм... — Аннары, опера жырчысына охшатырга тырышып, сузып жибәрде: — Кайдан килеп чыктыгыз сез, очи черные, очи жгучне?..

— Утны кабызгыз! — диде Сәвия таләпчән тавыш белән. — Миңа Рәхим кирәк!

— Туташ, алай кырт кисеп сөйләшү сезгә килешми. Хәер, безгә болай күбрәк ошый. Очи черные, очи жгучне... Кара күзләрегезнең чаткылануы — искитәрлек! Ничек дигән әле шагыйрь?

Синең күзләр серләр яшерер өчен
Төн карасы кебек булганнар...

— Утны яндырыгыз дим!

Һарун белән Наилә тыслыбрак көлеп куйдылар.

Рәхим бу вакытта, почмакка кысылган килеш, бик зур киеренкелек белән әлегә тамашаны күзәтә иде. Ул чыгып та китә алмый, яна кәргән хатын-кызың үз укытучысы икәннән дә әйтә алмый иде.

Файкъ шактый тупас уеның дәвам итте:

— Нигә ашыгасыз, туташ? Бәлки, мин сезне...

Пәри кызы, ник чыктың да юлларыма,
Үткән хәнжәр тотып нечкә кулларыңа...

Ул тиз генә Сәвиянең беләгеннән тотып алды. Сәвия, ачу-дан буылып, ярып кулын тартып алмакчы булды.

— Кагылмагыз мина, кем дип белдегез мине?!

Ләкин Файкъ аның кулын ычкындырмады:

Хәнжәрәңне йөрәгемә кададың да...

Файкъ Сәвиянең кулын кискен генә үзенә таба тартты, икенче кулы белән аның биленә үрелде...

Шул вакыт ярсуы чигеннән чыккан Сәвия, үз-үзен белештермичә, Файкының янагына сугып жибәрде. Тегесе, янагын тотып, «да-да», дип куйды. Акрын гына барып утны яндырды һәм... Сәвиягә күзен текәп, авызын ачып, аптырап калды. Бер минут чамасы ул шулай бер сүз дә әйтә алмыйча торды. Аннары, дулкынланудан бик нык үзгәргән тавыш белән:

— Сәвия?! — дип пышылдады.

Сәвия, бик жентекләп караса да, башта аны танымады:

— Кем син?

— Гафу ит, белмәдем... — диде Файкъ калтыранган тавыш белән.

Сәвия, хәтерләргә тырышып, Файкка төбәлде.

Бер секунд эчендә үткәндәге истәлекләр дөньясыннан, йөрәкне парә-парә телгәләп, бик таныш йөз калкыты.

— Файкъ? Сине танырлык та түгел.

— Менә таныштык бит...

Наилә кычкырып көлеп жибәрде:

— Шәп танышу! Хи-хи-хи... — Ул, чытлыккланып, Сәвиягә кул бирде: — Сезнен килүегезгә шатмын.

Сәвия Наиләгә карамыйча да диярлек аның кулын кысты да, Файкка борылып, дулкынланудан калтыранган тавыш белән сүзен дәвам итте.

— Ай-һай, үзгәргәнсең син...

Ул һаман аңына килә алмый иде әле. Рәхим Казандагы шул йортта тора, дип ишеткәч тә, ул монда килеп Файкыны очратырмын дип һич кенә дә уйламаган иде. Бик купшы киенгән, сакал-мыек житкәргән егет чынлап та ничә еллар күңелендә илаһи зат булып яшәгән Файкымы соң? Әллә бу бер төш кенәме?

— Дөнья шулай үзгәртә, Сәвия, дөнья...

Наилә, Сәвия янына килеп, аны култыклап алды:

— Ярар, түргә узыгыз, туташ. Очрашу хакына берәз гына...

— Ул өстәл астыннан бер шешә эчемлек чыгарды. — Сөйләшеп утырыбыз...

Тылсымлы төш күрү өзелде.

— Сез нәрсә? Минем Рәхим белән сөйләшәсем генә бар.

— Ул, күзен кыса төшөп, үтә житди кыяфәتكә керде: — Рәхим, ни эшәң бу, ә?

Рәхим түр почмакта стенага карап баскан килеш тора иде.

— Мин нишләгән? — диде ул кымшанмыйча да.

Сәвиянең кашы-күзе жимерелде:

— Ничек оялмыйсың? Син монда...

Рәхимнең яңа дуслары аны үзләре белән тин күрәп сөйләштеләр, көйләрен мактап, «талант», диделәр, күккә генә чөймәделәр. Хәзер менә шул кешеләр каршында укытучы аны, кечкенә малайны читкә бастырып ачулангандай, оялтып маташа. Аңа, укытучыдан бигрәк, дуслары каршында оят иде. Шуңа күрә Рәхим:

— Әйе, мин монда... — диде, киреләнеп. Аның хәтта тавышы да калынаеп, ныгып киткән иде.

Тик Сәвия егет булып килгән кешенен бу халәтен аңламады, Рәхимнең кирле-мырлы жавабы аны санга сукмау булып тоелды.

— Ничек сөйләшәсең син? — диде ул ачулы тавыш белән.

Рәхим, йөзен бозып, мыскыллы елмайгандай итте:

— Гафу итеgez, гөнаһлы бәндәмен...

— Менә ничек? Син исерек!

— Исерек? Исерек түгел мин...

Сәвия кыен хәлдә калды. Бердән, көтелмәгәндәге очрашу, бу очрашуның әлегәчә хыялында яшәгән якты өмет белән тәңгәл килмәве аңарда һич кире кайтара алмаслык югалту тойгысы тудырган, бу авыр тойгы бөтен күңелен биләгән, аны көчсезләндереп калдырган төсле иде. Шуңа күрә Сәвиянең хәзер моннан чыгып кына китәсе килде.

Файкка бу күңелсез әңгәмәне туктатырга кирәк иде.

— Ярый, Сәвия, — диде ул килештерергә теләгән тавыш белән. — Соңыннан аңлашырсыз. Рәхим акылсыз егет түгел. Ә хәзер барысын да онытыйк. Һәммәсе дә үз урынында. Утырыштык.

Нервләр киеренкелегеннән Сәвиянең күңеле генә түгел, бөтен тәне, йөзе катып калгандай иде. Аның кара кашлары жыерылган, һәрвакыт нур чәчеп торган зур кара күзләрен томан каплаган сыман иде.

— Мин бер нәрсәне аңламыйм, — диде ул, — ни өчен жыедлыгыз сез монда?

— Ничек аңламаска ди, Сәвия? Рәхим көйләр язган, Рәхим — талант!

Сәвия аптырап калды:

— Көйләр?! Нинди көйләр?

— Яле, Рәхим, уйнап күрсәт әле апана, — Файкъ утыргычтан гармунны алып, Рәхим янына күтәреп килде.

Рәхим, нишләргә дә белмичә, әле капыл гына үзгәреп, юашланып киткән Сәвиягә, әле аның уйнавын көтеп гармун күтәреп торган Файкка карады.

— Уйнап күрсәт! — дип кабатлады Файкъ.

Рәхим теләмичә генә гармунны Файкъ кулыннан алды да баскан килеш күреген тартып жибәрде.

Егет көйнең беренче аккордларын алуға ук, Файкъ кулын гармун планкасына куйды:

— Моңы түгел, безнең көйне.

Рәхим Сәвиягә куркып карап куйды. Апасы моңсуланып аңа карап тора иде. Шул көйне уйнаса, нәрсә әйтер ул?..

Файкъ тагы башын селкеп куйды. Әйдә, башла, янасе.

Рәхим авыр гына көрсенде, ләкин Файкка буйсынмый булдыра алмады.

Әлегә көй яңгырый башлауга, Файкъ бер кулы белән Рәхимнең ишенә таянып, икенчесе белән дирижерлык итә-итә, Сәвиягә күз ташлап, жыр башлады:

Иреккә кешеләр без, әйт шуны,

Вәт шуңа көчлеләр без, әйт шуны!..

Сәвия әллә нинди каршылыклы тойгылар чонгылына кереп батты. Бүген аңа барысы берьюлы ябырылды: көтмә-

гәндәге котсыз очрашу: укытучы башы белән Рәхимнән эчкә дөньясын белми йөрүе... Ә болар сизгәннәр, белгәннәр... Тукта, нинди котсыз көй уйный соң әле Рәхим?

Менә көзгегә карап чәчен рәтләп маташкан Наилә янына һарун килде, тупас кына тартып аны уртага чыгарды. Рәхим уйнаган көй унаена салмак кына селкенә башлады.

Наилә, һарунның тупаслыгына хәтерә калуын күрсәтмәскә тырышып, биегән уңайга, Сәвиягә ачы елмаеп куйды:

— Гомер бер килә, туташ, дөньяда яшәп калырга кирәк.

— Яшәүмени бу! Ялган болар бөтенесе дә, ялган! Матурлык та түгел!

— Ник матурлык булмасын, — диде Фанкь, — күрәсәңме, ничек шәп биеләр?

Сәвия Фанкьның йөзәндәге иронияне, мыскыллы көлемсәрәүне күрми калды.

— Ялган матурлык!

Наиләнең дә түземлеге төкәнде. Ул, һарунны калдырып, Сәвия каршына килде:

— Ялган дисез? Ялган матурлык? Ә нәрсә соң ул чын матурлык? Әйттегез, нәрсә? Мин дә эзләдем аны. Табармын күк иде. Бер егетне сөйгән идем. Семья корып жибәрәп, матур итеп яшәргә хыялландым. Ә нәрсә килеп чыкты? Ул эчә башлады. Эчеп кайта да мине кыйный. Тормыш минем өчен жәһәннәмгә әйләнде. Шулы чын матурлык, ә? Шулым? Әйе, киттем... Инде дүрт ягым кыйбла. Ләкин жанымда бушлык. Зәңгәлдә торган бушлык! Нәрсә белән тутыймын аны? Тимә син безгә, туташ, тимә!

Сәвия йомшара төште:

— Әйе, син, бәлки, яхшы хатындыр, ләкин...

— Юк, әшәкә хатын мин. Һәр нәрсәне үз исеме белән атарга кирәк. Ә минем яхшы чакларым да бар иде. Төкерделәр минем яхшылыгыма!

Сәвия, үзалдына сөйләгәндәй итеп:

— Кеше үз язмышын үзе ясай,—диде.

Фанкь, башын түбән иеп, сүрән тавыш белән әйтеп куйды:

— Безнең бакчаны чүп баскан, дисең инде...

Кайчандыр бөтен барлыгы дөртле омтылыш белән тулы булган, дөньяга чиксез сөеп караган, бәлки шуның өчен дә ул вакытта эле тормыш кыенлыктарын төшенергә өлгөрмәгән яшь-яш кызын, ягъни үзен әсир иткән бу кешенең хәзер шулай мекенләнгән, жебеп төшүе Сәвиянең ачуын кузгатты.

— Их, сез! — диде ул ачынып. — Кешеләр Табигатьне саклау жәмгыяте төзөгәннәр. Һәр агачны, һәр жәнлекне кеше яклау астына алган. Ә сез, табигатьнең иң бөек казанышы булган кеше миен ничек кенә жәфаламыйсыз! Кеше акылына, хисенә ничек кенә һөжүм итмисез! Исерткеч белән дә, кыргый тупаслык белән дә... «Тукта, нигә аларга тел әрәм итеп сөйләп торам соң әле? Чыгып китәргә кирәк моннан, Рәхимне дә калдырмаска...» дип уйлап алды кинәт Сәвия.

— Киттек, Рәхим!

Фанкь аның юлына аркылы төште. Карашы ялварулы иде:

— Китмә, Сәвия!

— Нишлим мин монда?

— Сөйлә, сөйлә, Сәвия! Кызык сөйләсәң син. Ни... Рәхим белән дә сөйләшербез хәзер...

Сәвиянең ярсуы кимемәгән, ул кызарып чыккан, еш-еш сулыш иде.

— Кызык сөйлимме? Яхшы, алай минем сүзгә тыңларга жыйнаганың икән, хәзер әйтәм: шушы минутта моннан чыгып китегез!

Һарунның кашы жыйерылды:

— Нәрсә, нәрсә?

— Ну?! — дип кычкырды Сәвия. — Миңа Рәхим белән сөйләшәргә кирәк!

Һарун әлеге тамашадан гарык булган иде. Шуңа бу тел бистәсе, бәйләнчек укытучы белән әрепләшеп торганчы, моннан олагуны артырак күрде.

— Рәхмәт, Фанкь, — диде ул ачу белән, — сыйладың. Байрәм ашы кара-каршы булып, насып булса... Әйдә, Наилә!

— Ә син?! — дип кычкырды Сәвия, ярсуыннан буылып. Фанкь агарынып китте:

— Син нәрсә, Сәвия, бу бит минем өем!

— Синнең өең?.. Бу дөньяның кечкенә бер почмагын бүлеп алу гына сина теләсе нәрсә кыланарга хокук бирми. Синнең өйдә дә совет чынбарлыгы булырга тиеш. Ә юк икән...

— Юк икән, мин үз өемнән чыгып китәргә тиешме?

Сәвия берәз суына төште:

— Сез мине шуңа мәжбүр иттегез. Гафу ит.

— Их, Сәвия, без бит...

Сәвия Фанкьны бүлдерде:

— Ярый, мин Рәхимнән бер генә нәрсә сорыйм да китәм.

Рәхимне моннан мәжбүрләнеп алып китеп булмасын Сәвия аңлады. Рәхим белән бу кешеләр арасындагы мөнәсәбәтләр ул уйлаганнан катлаулырак, күрәсәң. Шуңа күрә ул Рәхимгә бүтәнчә якын килергә уйлады.

— Акыллым, — диде ул аңа, — Хәмидә тиздән мәктәпкә йөри башлаячак бит.

— Йөрсә йөрер. Мин булдыра алмыйм. Анда һәркайсы миңа бармак белән төртеп күрсәтәчәк.

— Алай булмас.

— Булмый, Сәвия апа, теләгем юк.

— Ә көйләрен? — Сәвия ашыгып-кабаланып сөйләргә тотынды. Бу сүзләргә хәзер тиз-тиз әйтеп калмаса, гүя кемдер аны бүлдерәчәк, шуңан соң ул сүзләр телгә килмәячәк иде. — Түзә белмисең син... Максатыңа ирешә белмисең... Ә бит табигатьтәге жанлы-жансыз затларның яшәеше нидер көтүдән тора. Кеше аяз көннәр көтә, сөйгәннен көтә, улы яки кызы туганны көтә, хыялларының тормышка ашканын көтә һәм, ниһаять, бәхетен көтә. Көтә белгәнне ота, белмәгәнне оттыра... Менә язны ал син: кеше жиргә орлык салып куя да...

— Ләкин таш-чокырлар арасына да, бозлар арасына да түгел.

— Күпертеп сөрелгән жиргә...

— Күпертеп сөрелгән жиргә шул.

Сәвия Рәхимнән берәз иреннәрен кыйшайта төшеп мәсхәрәләп елмайган йөзәнә күтәрелеп карады.

— Кемнәр алар, — диде ул, кинәт кабынган ачуыннан калтыранып, — сине салып тирбәтергә йомшак бишек ясап куйган дусларын?

— Алар миннән көлмиләр, мәсхәрә итмиләр.

Сәвия, тәмам гажиз булып, Рәхимгә кара күзләрен текәп катып калды. Әллә ачуыннан, әллә һәртөрле тәэсирләрнен күплегеннән, башына бер генә рәтле уй да килмәде. Бары сүзсез тормас өчен генә:

— Их син, әниң энә синнең аркада урынга егылды, — дип куйды.

Рәхимнән йөрәге кысылып алды:

— Әни авырыймыни?

— Авырый шул. Әйдә, кайт, тилереп йөрмә!

Әниң авырый дигән хәбәр Рәхимгә яшен суккандай тәэсир итте. Күңеле йомшарып, күзләренә яшь тыгылды. Үзенң бу хәләтен сиздермәс өчен, тиз генә ишеккә таба атлады.

— Китсәңмени? Тукта, мин дә синнең белән...

Ләкин Фанкь ишеккә арты белән басты:

— Сәвия, ашыкма! Син... син барын да оныттыңмыни? Сәвия?!

— Жибәр! — Сәвия Фанкьны бер читкә тибәрәп ишеккә үтмәкче булды. Ләкин Фанкь аны жибәрмәде.

— Бергә булган көннәребезне бер дә хәтерләмисеңмени?

— Юк, хәтерләмим!

Мин авылдан чыгып киткәндә, син телеграф багана-сына сөялөп калдың... Аны да хәтерләмисеңме, Сәвия?

— Хәтерләмим...

— Күзләрендә, шушы чөм-кара күзләрендә яшь бөртек-ләрә иде...

— Азаплама мине, хәтерләмим, хәтерләмим!

Сәвия артына борылып, үксеп елый башлады. Аның жаны актарыла иде. Бу күз яшьләре күңеле тулып ташуданмы, әллә ерак елларның моңсу хатирәсе жанын әрнәтә идеме — Сәвия үзе дә аңламады.

11

Рәхим чемоданы белән маташса да, чыпчыкта монны Сәвиянең күзләре белән очрашудан качу өчен генә эшли иде. Ничәнчә мәртәбә күлмәкләрнен чемоданнан бер алып, бер салып юана иде ул. Озак кына өтергә белән чемодан тоткасын рәтләп азапланды. Сәвия нинди генә сорау биреп караса да, дөшмәде.

Фатыйма апа:

— Теленче әрәм итмә шул кирегә, — дип, урам якка борылып утырды.

Сәвия Рәхимнән уң каш өстенә төшереп куйган чәч учмасына, үкәтләнеп ялтырап-ялтырап киткән яшькелт күзләренә, берәз гына өскә күтәрелеп торган борынына карап, уйга батты.

Бу яшүсмер егетнең эчендә ниләр бар икән соң? Әйе, үзен кимсеткән, хурлаган өчен үпкә, ачу бардыр. Ләкин ул эле дөньяга дәрәс бая биреп житкәргә алмый бит. Шул хисләр давылы барысына: анасына да, мәктәпкә дә, укытучыларга да бертигез юнәлдерелгән. Ул кайсы хаклы, кайсы гаепле икәнән төшенеп тә бетә алмый. Яшьлекнең тиле хисләре кая куаласа, шунда бара, каршылыклы тойгылар өөрмәсен жипеп, бердәнбер дәрәс сукмактан атламый. Житмәсә, аңа якын килергә, ачылып сөйләшәргә дә мөмкин түгел. Үзен ташбака кабыгы сыман тышча белән уратып алган да, шуннан башын да сузып карамый...

Хэзерге вакытта кая жыена, башыңда нинди тиле мавыгулар аның, кем белә? Эңә шул Сәвия хыялланып йөрү торган биотокларны ачсан, яшүсмернең бик катлаулы булган рухи дөньясы аңлашыларак төшәр иде. Юныс Гыйрфанович, алар үзләренәң эчкә дөньяларын без зурлардан яшерәләр икән, — бу табигый, кирәк нәрсә, ди диюен. Янәсә, яш буының шул уникаль дөньясына үзәбезнең искәргән карашларыбызны тагуыбыз бар. Ә традицияләр? Өлкән буыннар тәҗрибәсе?

Дерес, алар бу традицияләрне үзләре дә күрәләр, кирәк кадәресең кабул да итәләр. Ләкин һәрвакытта иң кирәген, файдалысын кабул итәләрме? Ялгышмыйлармы? Ялгыш, зарарлы фикерләре без бит инде кабул ителгән кенә, чынбарлыкка әйләнгәч кенә күрәбез. Әле яшүсмернең хыялында, ныгымаган аңында борнап, хәтта тишелеп ятканда да күрә алмыйбыз. Чөнки әле бу вакытта болар барысы эңә шул уникаль дөньяны саклап торучы тышча эчендә ярала, шунда дөньяга чыгу өчен көч, тәвәккәллек жыеп ята. Инде жир өстенә шытып чыгып, үзенен беренче үсентеләрен жибәргәч, күп вакыт сон була. Зарарлы үсентене йолкып атарга, зарарсызландырырга тәрбияченең көче житми.

Менә кайда кирәк ул биотокларның эшчәнлеген, яшүсмер аңында нинди үсентеләр борнарга әзерләнүен күрү! Зарарлы түгелме алар? Файдалы булса, ни житми? Шуларны күрә алса, тәрбиячә кеше нәрсәгә тотынырга белми аптырап йөрмәс иде. Ләкин болар хыял гына шул әле, бәлки, ерак килчәк кенәдер. Ә ул килчәккә якынайту өчен нидер эшләргә кирәк бит, кирәк...

Ә бүгенгә өчен тәрбиячәнең күнеле сизгер, сүзе үтемле булуы кирәк. Бу сыйфатлар Сәвиядә азрак түгелме икән сон? Нигә сон әле Сәвиянең сүзләрен колак яныннан гына уткәреп жибәрә бу егет? Ышандыру көчә ташка үлчәм булгач, укытучы, тәрбиячә булып йөрүен ни мәгънәсә бар? Соңгы вакытта, бигрәк тә Фаикъның өендә үзен көчсез итеп сизгәннән сон, Сәвия бу сорауны үзенә кат-кат бирде. Әйе, кешене ышандыру өчен кирәк булган сыйфатлар, ягъни үзен ышанганны йөзән, тавышның аркылы бирә белү житми икән Сәвиягә. Кеше бит кайчак берәр көйне бөтен нечкәләргә белән тоя, ул көйне күңеленнән көйли дә ала. Ә жырлап бирә алмый. Күз карашы, йөзә, үз-үзен тогышы, тавышы күңелә теләгәнчә үзгәрә алмый. Жырлый белмәгән кеше күңелендөгән тиешенчә яңгыратып алмаган кебек, Сәвиянең сөйләмәндә дә ясалмалык сизелә, күрәсәң.

«Бәлки, миңа укытучылыктан китәргәдер?» Шушы күңелсез уй аны Юныс Гыйрфанович кабинетына алып килде.

Икеләнүләрен ул директорга бәйнә-бәйнә сөйләп бирде, кинәш сорады.

Юныс Гыйрфанович Сәвиянең дулкынланудан алсуланган йөзөнә, сорау тулы күзләренә карап торды да гади генә итеп:

— Үзәңдә булмаганны булдыру өстендә эшләргә кирәк, акыллы, — диде.

Сәвия каршы төшмәкче иде, Юныс Гыйрфанович, елмаеп:

— Әйе, бүтән юл юк, — дип кисте дә салды.

Юныс Гыйрфанович гел шулай: икеле-микеле сөйләп тормый, аның фикере кыска, төгәл булып, әллә ниләр юарга, каршы төшәргә урын калдырмас.

Директорның катгый итеп әйткән бу сүзләре аяк астында чайкала башлаган жирне туктаткандай итте, таянычы барын сиздә Сәвия. Аңа жиңелрәк булып китте. Ләкин күңел түрәндә үзе дә аңлап житкәрмәгән ниндидер ризасызлык тойгысы юшкындай утырып калды.

— Менә син шуны әйт, — диде кинәт Юныс Гыйрфанович, Сәвияне сискәндереп, — Рәхим белән нәрсә эшлибез? — Сөйләшүне иң кирәкле якка бик оста борып жибәрә белә иде директор.

— Аптыраган инде, — диде Сәвия, тәрәздән урамга күз салып.

— Мин, — диде Юныс Гыйрфанович, — ул малайны да аңдыйм. Менә ике ярны күз алдыңа китер әле: кеше икенче ярнын матурлыгы, үзәңә тарту сәләте көчләрәк икәнлеген күрсә, бу як яр төссезрәк, алай гына да түгел, шыксызрак күренә башларга мөмкин. Шунун кебек үк, ике якны тигез ярату була алмый. Ярату бер яктан икенчесенә күчә. Ташлап киткәнән хәтта дошманлык туарга мөмкин. Теге хәлләрдән соң, Рәхимне мәктәпкә кайтарырга маташуны урыңсыз дип саныйм. Иң яхшысы, ул эшкә керсен. Укуын кичкә мәктәптә дәвам иттерер.

— Кичкә мәктәптә? Сөз нәрсә, Юныс Гыйрфанович? Юк, мин моның белән килешим! Рәхим, безгә, бары безнең мәктәпкә кайтырга тиеш. Үзәгез уйлап карагыз, Рәхимнең жанын имгәтүдә әнисе Фатыйма апа турыдан-туры гаепле булса да, безнең үзәбездә да гаеп житәрлек. Бигрәк тә мин, класс житәкчесе буларак, аның ничек яшәгәннән белер-

гә тиеш идем. Әйе, әйе, эчкә дөньясын бездән яшереп йөртсә дә, сизәргә тиеш идем мин.

— Тик, безнең мәктәпкә кайтарабыз дип йөрөп, аның жанын бөтенләй имгәтмәбезме?..

— Соң, шулай дип куркып, адашкан жанны хәзер читкә тибәрәкме? Әйдә, бер мәшкәт, бер борчу кимер ичмасам дип, үзәбезне тынычландырыкмы? Юк, Юныс Гыйрфанович, сез теләсә ни әйтәгез, әмма үз кыйбласын тапмаган, я кайдадыр адашып калган кеше өчен минем вәжданым гомер буге сызланачак. Мин моңарчы уңыш-сулы карамый яшәгәнмен. Моннан соң акыллырак булырга тырышырмын. Булдыра алмыйм икән...

— Укытучылыктан китәрмен дип куркытасыз инде...

— Анысын килчәк күрсәтер. Тик мин Рәхим өчен көрәшеп карыйм әле.

— Сәвия, ләкин бит...

— Юныс Гыйрфанович, әйтмәгез дә, сөйләмәгез дә. Анда, кичкә мәктәптә, аны беркем белми. Холкын да мавыгуларын да...

— Аның каравы, ул мәктәптә коллектив белән Рәхим арасында психологик киртә юк.

— Психологик киртәне жиңәрбөз.

— Әйтүе ансат ул...

— Юк, мин моны ансат эш димим. Миңа калса, монда бер Рәхим язмышы турында гына түгел, ул аралашкан кешеләр язмышы турында да сүз бара.

— Менә моңысы — бүтән мәсәлә. Бу яктан син хаклы.

— Менә шуның өчен мин сезгә — мәктәп директорына кинәш сорап мөрәжәгать итәргә булдым да. Сөз әйткән психологик киртәне ничегрәк жиңәргә икән?

— Ничек жиңәргә? Шактый авыр мәсәлә бу, шактый авыр... — Юныс Гыйрфанович урыныннан торды да кулын артка куеп, бүлмәне әйләп килде. — Беләсезме нәрсә, Сәвия, әгәр турыдан-туры Рәхим аша эш итмичә...

— Аңламыйм...

— Үзәң әйткән идең бит, кем әле? Синәң элеккеге дуслың... — Юныс Гыйрфанович хәйләкәр елмаеп куйды.

— Фаикъмы?

— Әйе, Фаикъ. Сөйләвәңнән аңлашылганча, шул Фаикъ белән синәң арада психологик күпер бар шикелле... Юк, юк, мин шәхси мөнәсәбәтегезне күздә тотмыйм, гафу ит...

— Ә мин... Ә мин шуны күздә тотам. Юныс Гыйрфанович. Шуңа күрә...

Юныс Гыйрфанович Сәвиянең күзәнә туп-туры карады: — Ә син кашыңны жыерма. Миң уйнап әйттим.

— Юк, мин болай гына, — диде Сәвия, өстәлгә бармагы белән нидер сыза-сыза. — Сөйләгез, сөйлә фикерегез кызык.

— Үзәң уйлап кара, Рәхим Фаикъ дип үлөп торгач, бу — Фаикътан Рәхимгә психологик күпер дигән сүз. Ә синнән — Фаикъка. Димәк, йогынты ясауның төзек бер чылбыры? Я, ник дәшмисең?

— Уйлыйм.

— Ләкин Фаикъ белән сөйләшүгә син үзәң генә бармасың. Ни әйтсәң дә...

— Юк, Юныс Гыйрфанович, әлегә мин үзем генә сөйләшәм. Шулай кирәк.

— Мин сине аңлыйм. Тик сак була күр. Аларның нинди халык икәннән беләсәң.

— Зарар юк.

Иң кырый читлектәге озын йонлы куян агач ишекнең читен кимәргән дә, тишеккә башын тыгарга азаплана.

Хәмидә куяның селкенеп торган алсу борынына бармагын тидерүгә, йомры баш юкка чыкты.

— Мин син! Күр ничек кимәргәнсең. Болай шуклансаң, икенче ашарыңа да бирмәм!

Бирмиме сон — түгәрәк калай савыт читеннән ямь-яшел чөлтәр сыман яфраклары асылынып торган жете кызыл кишәрләр аңа дигән. Бармак очыдай матур борынын кызу-кызу селкетеп ничек кетердәтеп кимәрә ул кишәрне. Тәҗрибә куяннарының ашарына биреп бетергәч, Хәмидә контроль группагыларын иреккә чыгарды. Ул наяннарда шул гына кирәк тә — жем-жем иткән ап-ак кар өстендә үзләренә генә хас уем-уем эз калдырып тик сикерешеп йөриләр. Аз гына шылт иткән тавыш ишетелсә, бер мөлгә озын колакларын торгызып торалар да койма читенә сырышып кар өемә башларын яшерәләр. Озын мамыклары асылынып торган арт як теләсә нишләсен!

Хәмидә жепшек кар өстеннән йөгәрә-йөгәрә аларның араларында тик әвәрә килеп йөрдә. Аның өстендә кыска гына яшл төстәге балонья куртка, башындагы куян мамыгыннан бәйләнгән ак калфак астыннан саргылт чөчләрә бөдрәләнәп чыгып тора. Бүгөн кызың күнелә шат күбәләтәй. Теге вакытгадан соң кичә генә беренче мәртәбә мәктәпкә барды бит ул! Әйе, бөтенесенә күз йомды да

барды. Кайчан булса да барыбер үзөңгө жигерге кирек ич. Эйтсе да юк — жигел булмады моны эшлөвө — һәркем сина чөчөккө карашын атып кала. Эчлөрөннөн эллә һәрсе уйлый торгандыр. Шуна күрә, Хәмида бик кызу барды, очраган берсен күрмәнгә салышты, ишкетән кереңдә йөрөгән учына йомарлап, башын түбән иде дә, жилдәй очып эчкә атлады.

Мәктәпкә сукмакны оныткан булса, тагы да авыр буласы иде. Көн дә кичен тәжрибә жәнлекләрен карарга йөрү үзөнә күрә мәктәп белән Хәмида арасындагы күзгә күрүмәс жеп булды. Эйтсәң, шул жепкә тотынып килдә ул мәктәпкә. Үзөн жигергә шул ярдам итте. Менә хәзер чирканчык алынган, һичек барыйм икән дип куркып йөрисе юк. Тик шулай да күңелдә эллә ниткән авыр юшкын калган. Тиз генә юып төшөрөп булмый торган юшкын.

Хәмида күзләрен моңсулатып, борынын жырып куйды. Нишләнсәң дөһя шундый сикәлтәле булгач. Эйе, кешенәң гомер юлында нинди генә каршылыклар очрамай икән. Элек тә шулай булган, хәзер дә. Эле шушы көннөрдә генә «Евгений Онегин»ны укып чыккан иде ул. Сылу кыз Татьянаң Онегинга булган мәхәббәте нинди аяныч тәмамлана шул. Эң рәвеш көчлө яраткан бит ул аны! Теге туң йөрөгә генә сада күңеллө кызың хисләрен бәяли алмаган... Ләкин барыбер үкәнгәндер ул, нинди жигел уйлаучан булса да, соңыннан иссә төшкәндер... Барысы, барысы — Татьяна да, Ленский да, Онегинның битарафлыгы, ваемсызлыгының бүтөн корбаннары гомереңгә чигендә вәждан газабы булып кире кайткандыр.

Шул чакта Хәмида укытучысының сүзләрен искә төшөрдә: «Кайгыра белүне юкка чыгарырга ярамый, ул чакта кеше хәсрәтәңгә гамьсез караучылар артыр иде».

«Тукта, ник тагы эчпөшүргүч уйлар килә әле башка? Дөһяда сөнечләр дә жигерлек бит!.. Жәнлекләр анында булу үзә рәхәт... мәктәпкә яңадан әйләнәп кайтуы — куаныч... Тагы ни жигми?»

Хәмидаң күз алдына үзә укый торган класс бүлмәсе килеп басты. Ап-ак стеналары, кара тактасы... Берәз гына аңкыган буяу исенә чаклы акын, үз... Тик шул класс бүлмәсендә күңелне ямансулатып сыкраткан буш парта бар. Үзә салкын, нәүмиз... Кайчандыр яшыкелт күз карашы белән йөрөгәнә нур салган егет юк анда...

Чыштырдаган тавышка Хәмида башын күтөрөп караган иде, мәктәп капкасынын Агылый белән Тагылый кебек берберсенә тагылышып жепшөк сукмакны лачтырдата-лачтырдата кереп килгән Рәшит белән Хәлимне күрдә. Соңгы өч-дүрт айда Рәшит тагы да озынаеп, үсеп киткән, хәтта сипкеллө йөзө озынчаланып тартылган. Хәлим элеккечә буйга төбәнөк булу өстенә симерә дә төшкән бугай эле. Икесе янәшә барганда бу аерма аерата күзгә ташланып ирексездән һәркемдә елмаю тудыра, биргек тә аларның үзгәчлекләре характерларын белгән кеше авыз ермый түзә алмый. Э аларның үзләренә моңа исә китми. Алай дип әйтү бик үк дөрес тә булмас, чөнки үзләреннән келгән-нөрән сизеп эллә ниләр кылана башлый бу ике шүк егет кисәге... Тик Хәмидага карата гына аларның мөнәсәбәте бүтөн. Теге вакыттагы «гәһәһләре» өчен үзләрен гәһәлә сизеләр алар Хәмида каршында. Бу — егетләрен кыз белән үтә сак һәм игътибарлы сөйләшүендә, аңа һичек булса да ярарга тырышуда сизелә. Эңә шуңа булса кирәк, Хәмида аларга биология түгәрәгенә йөрергә тәкъдим иткәч, икесе дә берсүзсез риза булды. Хәер, бу чакта Хәмида Сәвия апасы белән алдан сөйләшөп куйган иде куюын...

— Сонга калганбыз акры, — диде Рәшит Хәмида янына килеп жигеркәч һәм уйламаганда ялт кына Хәлимнең жилкә тамырына менеп төште. — Менә синең аркада бу, син озак юандың!

— Үзәң бит, — диде тегесе шыңшып, — барыйкмы, барыйкмы дип киләһәп маташтың.

— Ярый, ярый, үзәңгә гаебен әйттерәсе килми тагын.

Алар шулай сөйләнә-сөйләнә биотокларны үлчә торган бүлмәгә кереп киттеләр.

Район шифаханәсеннән Сәвия апалары алып кайткан аппаратны карап-жайлап тору Рәшиткә йөкләтелгән иде. Гомумән, ул тиер-томыр белән эш итәргә ярата. Бер шулар белән мавыгып китсә, бөтен дөһясын оныта, хәтта ашауны да истән чыгара. Шуңа күрә, «Рәшитне ашатмасаң ашатма, эмма тиер-томырыннан гына аерма», — диләр шаярып иптәшләре.

Бу кечкенә генә бүлмәдә ни генә юк: термометр, кан басымын үлчәгеч прибор, төрлө пенцетлар, кысқычлар, эяләр... Бар да өстәл өстендә тәртипсез рәвештә аунап ята.

Кайчакта Хәмида кереп моңың өчен пыр туздыра үзләрен. Шунда гына алар зарланыша-зарланыша ул әйбәрләре бер тәртипкә китерә башлайлар.

Менә хәзер дә алар Хәмида килеп кереңгәчә дип ашыга-ашыга бүлмәне жыештыра башладылар. Рәшит озын аяк-

лары белән бүлмәнән бер башыннан бер башына гына сикерә, Хәлим идәндә төгөрәп йөри. Чөнки хәзер су күссен күтөрөп монда Хәмида килеп жигеркәч.

Һәр төрлө тиер кораллар өстәленә бер читенә тигез итеп тезеләп куелды. Оциллографны да кафельланган стена читенә жайлап урнаштырдылар. Фортотканы ачып һаваны жыллөтөп алдылар. Ниһаять бар да тәртиптә. Икесе дә артлы эскәмиягә утырып, кулларын тип-тигез итеп тезлөрәнә салдылар. Гәүдә төз, карашлар ишкетә.

— Булдыргансыз! — дип мактый аларны бүлмәгә яңа гына килеп кергән Хәмида. Ул ап-ак су күссен жайлап кына кулына тоткан. Хәзер аның биотокларын үлчәгәчкәр. Бу чакта жәнлек беләмә, юкмы, ни генә булмасын аның сизгерлегә иң югары ноктада: чия яфрагыдай колаклар кискә-кискә кузгалып ала, борчактай күзләр желт-желт килә.

Хәмида су күссен саклык белән генә электрооциллограф янына идәнгә куйды. Рәшит күссен башына резин сеткадан эшләнгән шлемсыман һәрсе кидереп, аңа үткәргеч шуң тагылан ялтыравык пластинкалар беркетте. Аңары ниндидер тоташтыргычларга баскалап аппаратны эшлөтә башлады. Өчсә дә иеләп жай гына шуышып баручы көзгә тасмага күзләрен текәдә. Тасма буйлап кәкрә-бөкрә сызыклар биешөп үттә.

Сәвия апасы сөйләгән иде, баш миенәң нейрон күзәнәкләреннән мөңләгән биотоклар агыла. Алар бер-берсе белән кушылып күп тавышлы хор тәшкит итәләр. Шуларны берберсеннән аерып һәрсе сөйләгәннән тыңлап кара син! Шулай да тереклек иясе билгелә бер кәфәт булганда ул биотоклар нерв жепселләрен тугырып бер тонда агылырга мөмкин. Ул чагында сызыклар бөртөрлө, эллә ни зур зигзаглар юк. Бу — альфа-ритм. Күссенә тыныч хәрәкәттәге биотоклары. Рәшит күссенә күз алдында торган кечкенә лампочканы яндырып алды. Кискәк яктылык! Альфа-ритм юкка чыкты. Ут сүндә. Берәздән күсә тынычланды һәм яңадан ритм барлыкка килдә. Бу шулай берничә мәртәбә кабатланды. Һәр кабатланган саен элгә альфа-ритмның югалып тору вакыты кими барды. Ниһаять, ут януга карамастан, альфа-ритм юкка чыкмады. Нидән бу? Моңысы Хәмида өчен табышмак иде. Ул өстәл анындагы утыргычка утырды да кечкенә иреннәрән бөрештерә-бөрештерә тәжрибәләр көндөлөгәнә бу сәер күрәнешне язып куйды. Аңары ике терсәгә белән өстәлгә таянган килеш ягын учларыңа терәп уйланып утырды.

«Эгәр шул ук тәжрибәне ут белән түгел, кискәк яңгыраган аваз ярдәмәндә сынап карасаң?»

Ул Рәшиткә дәмәкчә иде, ләкин егетләрен бүлмәдә юклығын күрөп, беравыкны нишләргә бәлми тирә-юңгә карашын йөрткәләдә. Шуңлач күзәнә стенага беркетелгән шкафтагы кыңгырау чагылып китте. Ул жәһәт кенә аны барып алды. Июкмысырап утырган күссен колак анында ук кинәт шөлдәрәтөп жибөрдә. Тасмадагы альфа-ритм юкка чыкты. Күсә төмам тынычлангач, яшен яшьнөвөн хәтерләткән сызык башта сыек кына булып, аңары жетә төскә кереп сызылып үттә.

Хәмида төмам үжәтлөнөп шул тәжрибәне кат-кат эшли башлады.

...Э бу вакытта Рәшит эчкә бүлмәгә кереп үзөнә эллә ниткән мөжизалы тиерләрә арасына чумган иде. Алар Хәлим белән идәнгә иеләп ярты метр чамасы зурлыктагы калай панельгә эрелә-вакылы лампочкалар, бакыр чыбык чорналган кәтүкләр, конденсаторлар беркетеп маташалар иде.

Рәшитнең хыялы — тойгылар белән идәрә итә торган машина-робот эшлөү. Бу машинаның хәтеренә саннар сакланарга тиеш. Саннарның кайсы рәхәт тойгы тудырса, икенчеләре — курку, ачу барлыкка китерә. Бу робот куркудан калтырарга һәм качып китәргә, ачудан үкәрәргә һәм жыгырып өстенә килергә мөмкин. Мондый машиналар ясалган икән индә. Рәшит бу чакта китаплардан укыган иде. Менә хәзер шуны үзә ясап карарга исәбә. Ул үзөнә бу эше белән шул тиклө мавыккан, хәтта каты идәндә үрмөлөп йөри-йөри тезләрә авыртып беткәннә дә, тиер чыбык кадалып кулы кәнап чыкканны да сизми. Ул гына да түгел, Рәшитнең бу шөгьленнән гарык булган Хәлимнең мыштым гына кысан бүлмәдән чыгып шылуын да абайламый кала.

Хәлимнең үз дөһясы. Жылытылып ясаган ояда аның яраткан көчегә — Дүртмән яши. Аклы-каралы, төбәнөк буйлы бу этне Хәлим урамнан табыш китергән иде. Оясын да үзә ясады. Ул аны көн саен ашата-эчөртә, астын чистарта. Ләкин этне тик ашап-эчөп ятсын өчен генә асрамый ул. Дүртмәннең үз бурычы бар. Ул Хәлимнең телепатия сигналларын кабул итәргә тиеш.

Эңә Хәлим үзөнә дүрт аяклы дустын оя янына бастырып куйган да, үзә аннан шактый еракка китеп телепатия сигналлары «жигерә»: бер сүз дәмичә күңелән киереп этне үзөнә чакыргандай итә. Кыяк урнашкан яшыкелт күзләре киеренкелөктән зурая төшкән, яңагындагы сөңер-

лэре бертуктаусыз биеп тора. Жанын көчлөгәнгә үзе дә сизмәстән бераз алга сөрлөккән. Этне сүзсез-нисез янына китерү теләге шундый зур, аның уенча, бу телепатия сигналы тудырмый калмас.

Тик Дүртмән һаман килергә ашыкмый. Бары башын аз гына янтайтып, койрыгын гына болгый.

Инде Хәлим көчәнүдән кызарынып-бүртенеп чыккан, аның өтердәй күзләре ачу белән яна, тыңламаганы өчен менә-менә чабып барып этне тибеп очырып кебек. Тик Дүртмән моны аңламый. Һаман тыныч кына койрыгын болгавында.

Нияятъ, Хәлим түзми, кызу-кызу барып этнең шигән эрекмән яфрагыдай салынып торган колагын ярсу белән умырып йолыккалый.

— Аңгыра син!

— Эт үзенең аңгыра булуыннан хурланып түгел, колагы авыртканга яман чинап оясына кереп посты.

Ләкин Хәлимнән болай гына котылмассын. Ул кулын оя тишегенә сузып түргә барып сыенган Дүртмәнне аягынан сөйрәп чыгарды. Ләкин ул юньсез яңадан ояга кереп качмакчы. Барып чыкмас! Көчөк тынычлана төшкәч, Хәлим тәжрибәсен давам иттерде.

Бу юлы аның телепатия босерыгы бүтән: «Минем анымнан кит!»

Киеренкә йөз, чекерәйгән күзләр, турсайган авыз. Тагы бераздан күзләр атылып чыгарга жите, авыз шардай өрелде, ә гәүдә Дүртмәнгә таба кыйшыгаеп бара иде.

Көчөк хужасының ачудан кабарган килеш-килбәтенә мөлдәрәп карап торды-торды да, хәзер аннан рәхим-шәфкать көтеп булмасын чамалап читкә йөгөрдө.

Шатлыктан Хәлимнән өтердәй күзләре маңгасна сикерде, турсайган авызы жөелеп китте.

— Булды! Дүртмән минем сигналны кабул итте!

Ул шатлыгын Рәшиткә хәбәр итәр өчен лаборатория ишеген киң ачып Рәшит янына чабып керде. Ләкин ишек-тән атлауга ул авызын ачкан килеш катып калды. Өтер күзләр маңгайдан үз урынына төшөп утырдылар.

Рәшит бүлмәнең таш стенасына аркасы белән сөялгән дә, башын бер якка кыгайтып рәхәтләнеп йоклап утыра иде.

Хәлим аны йолкып-тарткалап караса да, Рәшитнең янырга исәбендә дә юк... Тукта, ниңә утырга? Күптән Хәлимнән кемгә булса да ясалма төш күрдәрткә дигән уе бар иде. Менә бит, нинди жайлы очрак... Ләкин нинди төш күрдәрткә? Дүртмән белән тәжрибәнән үңышлы чыгуы хакындамы?.. Тик моны ничек эшләргә? Телепатия? Әйе, әйе сынап карарга ярый. Хәлим Рәшит янына тезләнеп утырды да, бик бирелеп Дүртмән белән булган тәжрибәне күңелендә яңартты. Күз алдына көчөкне киттерде. Аны үзеннән жибәрү өчен тырышуын, Дүртмәннең кинәт читкә чабып китүен...

Бераздан ул Рәшитнең күз кабакларын күзәттө. Төш күрсә, күз кабагы сизелерлек булып дерелдәргә тиеш... Юк, дерелдәми... Аз гына ачылган күз кабагы астыннан жемелдәп күз карасы гына күренеп тора.

«Бәлки юри ятадыр әле. Кинәт торып мусн төбәңә берне тамызса?»

Хәлим Рәшитнең уң йодрыгы яныннан читкәрәк китеп утырды.

«Йоклый. Рәхәтләнеп мышный-мышный йоклый. Нинди төш күрдәрткә соң?.. Әһә, яңгыр яуганны...»

Хәлим алпан-тиллән атлап тышкы яктан жәнлекләргә дигән чиләклә суны алып керде. Чиләктән чүмчә белән су чумырды да, авызына алып Рәшитнең йөзсәң сак кына бөрки башлады. Башта аз гына, аннары күбрәк.

— Пыф-ф-ф, пыф-ф-ф...

Шуның артынан ук ул идәндә аунаган тимер-томырны шалтыратырга, дөбөрдәтергә тотынды. Монысы—күк күкри, янәсе. Яшен яшынап күк күкрәгәннән соң яңгыр чиләгә белән коя башлады.

Рәшитнең йодрыгы Хәлимнән яңагында тагын да яктырак яшеннәр уйната иде уйнатуын, ярый әле безнең тәжрибә ясаучыбыз шактый авыр гәүдәсән жәһәтрәк кузгалып өлгерде.

Рәшиттән качып стена-ишекләргә бәрелә-сугыла атылып чыккан Хәлимгә урамда да жәза килеп ирешмәде: Сәвия апалары килеп житкән иде. Ул гадәттәгечә көрән якалы чия төсендәге пальтосын кигән, башына ак мамык шәлен ябынган.

Манма суга буялып теше-тешкә тимичә дер-дер калтыранып торучы чырае күм-күмгәк булган Рәшит, кызарынып-бүртенгән йөзсәң сагаю катыш өркү оеган түм-түгәрәк Хәлим һәм шелтәле карашы белән егетләргә текәлгән зифа буйлы Хәмида — өчәүләп апаларының сүз башлавын көттеләр.

— Ни кыйраттыгыз? — дип сорады Сәвия егетләргә берәм-берәм күзе белән капшап.

— Т-тәжрибә... — дип көчкә бер сүз әйтә алды Хәлим сулуы кабудан көчкә тын ала-ала.

— Тәжрибәңне күрсәтәм әле мин синен!..

Рәшит Сәвиягә күрсәтми генә биле турысына иштергән йодрыгын калкытып куйды. Сәвия йодрыкны күрмәсә дә, Хәлимнән кечкенә куркак күзләренен чөлт-чөлт йомылып китүеннән, пыф-пыф итеп авыр мышкылдавыннан анда шактый хәтәр нәрсә барлыгын чамалады.

— Жә, инде, Рәшит, — диде ул аны йомшак шелтәләп.

Рәшит уңайсызланып очлы ияген курткасының якасына ышкыштыргалады. Гүя шул рәвеш ул үзенең зәһәрләнүен сүндерергә тырыша иде. Әмма аның коңгырт күзләрендә янган шәфкәтсезлек уты сүрелмәде, бары керфекләре астына яшеренде генә.

Хәмида эшкә күчте: ул апасыннан су күсесе алдында кискәк ут янганга альфа-ритм биотокларының юкка чыгу сәбәбен сорады.

— Ә сез үзегез ничек уйлыйсыз? Эгәр күсе алдында ут яндырмыйча...

— Без аның алдында кыңгырау да шалтыратып карадык. Кат-кат шуны кабатлагач — шул ук нәтижә.

— Альфа-ритм югала?

— Әйе.

— Димәк, күсе бу халәтенә күнәгә башлый. Аңа игътибар итми башлый. Яңадан үзенең тыныч халәтенә күчә.

Хәмида бераз уйланып торды да болай диде:

— Димәк, кеше башына кинәт төшкән борчулар да альфа-ритмның юкка чыгуына китерәләр. Бу борчу никадәр тирән булса, альфа-ритмның югалып тору вакыты да — озынрак. Шуңа карап төрле психик тәтрәнүләрнең кешегә ни дәрәжәдә тәсир итүен белергә һәм бәлагә таручыга ярдәм итәргә мөмкин.

— Уйлау логикан дөрестер бәлки, ләкин фәндә гипотезалар гына мәсьәләне хәл итми. Фән нигезле исбатлаулар таләп итә. Ни генә булмасын, альфа-ритм, башка биотоклар ташкынын эйткән дә юк, белгәнбезчә, бик күп катнашучысы булган хор гына. Менә ничек итеп һәр нейрон күзәнәктән агылган биотокны шул зур хордан аерып, үзен генә тыңларга, үзен генә ишетергә? Менә мин ни хакында уйлыйм. Бу мәсьәлә буенча зур галимнәр белән киңешергә кирәк дип саныйм. Хәер, бу мәсьәлә буенча гына да түгел...

— Кем белән киңешмәкчә буласыз соң, Сәвия апа?

— Казанда баш миңе эшчәнлегә белән житди шәгыльләнүче бер профессор бар. Бәйрәмов фамилияле. Менә шуңа барып килергә исәп. — Ул күп тапталудан көрән төскә керә башлаган карлы сукмакка карап бераз тын торды, аннары тыныч кына әйтәп куйды. — Рәхим кайткан бит, беләсезме?

— Рәхим кайткан?

— Бөтенләйгәме?

— Белмим... юк ахры...

...Тагы ун-унбиш минуттан яшь жылкенчәкләр жәяүләп кенә Рәхим ишәген Этмән авылына барырга чыктылар.

Хәмидагә теге чактагы чәчәктәй көннәр, шатланып-сөөнәшәп Рәхим белән Айжан тавына бер менеп — бер төшөп йөгөрешәп уйнаулары, очкын күзләрдә, йөрәктән тибеп чыккан ашкынулы көйләре хәзер каядыр калын кар катламы астында еракта калган, кайчандыр кызга бик аңлаешлы, гади булган шул егет белән ике араны бер ымсыз һәм чукак-телсез ак төстәге тыгыз бушлык аерып торадыр, аңа жәй житмиңчә барып житеп булмыйдыр кебек тоелды.

Шул куанычлы чакларынан йөрәкне жәрәхәтлөгән сонгы хәлләр бераз өстәрәктер, кар дингезенен өслегенә якынактыр кебек.

Хәмидаңен юлдашлары аның халәтен сизәләр ахры, үз алларына карап сүз катмыйча гына көрәнсу төскә кергән боламык карны изә-изә алга сөрлөгә төшөп атлый бирәләр. Инде юлның артысы үтелгән ахры, ике яклап сузылып киткән шәрә каен рәтләре артта калган. Тирә-юньдә күңел колачлый алмаслык бушлык. Бу бушлык белән Этмән арасы һаман кыскара, кечерәя бара. Бу салкын бушлык азайган саен Хәмидаңен Рәхим белән очрашу арасы да кими төшә. Гүя шардай бу бушлыкның бер ягында — Хәмида, икенче ягында — Рәхим. Аның сузаеп үскән буен, киңчә борынын, текәләп караучы яшкелт күзләрен күрер өчен, бераз саңгыраурак тавышын ишетер өчен ике уртадагы шул шардай бушлыкны кысып үтәргә кирәк. Ләкин кирәкме бу? Бәлки киресенчә кысқан саен жанда ниндидер ямансу авырту тудырган ике арадагы шарны киңәйтәрдәер. Алай итсәң ул авырту кимер, аннары бөтенләй юкка чыгар. Шулай юкка чыгарырга кирәктер аны. Кыз кеше өчен шулай яхшырак булыр. Яшь кыз горур булырга тиеш бит!

Чокыр буена житкәч Хәмида туктап калды.

Рәшит белән Хәлим сәерсенеп аңа карадылар.

— Арыдыңмы әллә?

— Юк. Барасым килми.

— Юкны сөйләмә, аз гына калгач...

Энә шунысы авыр да шул. Аз ара — аңа якыны.

— Үзегез генә барыгыз.

— Хәмида тилермә инде. Акыллы кыз ич син.

Менә шул акыллы килеш тилерүе әллә ничек шул.

Узеңнен һәр хәрәкәтеңнен ятышсыз, һәр сүзеңнең үз урынында түгел икәнән белеп торасың. Башкалар шуны күргәнән, сәрсейгәнән дә сизсәң. Шуңа газәпләнәсең, ояласың. Алар күзенә карарга базмый башлайсың.

— Күрегез әле, авылдан кемдер чыгып килә. Әллә инде...

— Рәхим бу, чынлап та Рәхим.

— Әйдәгез, шул коңырга качып утырабыз.

— Ә миң качмыйм.

Рәшит белән Хәлим чокырдагы йомшак кар эченә кереп чумдылар. Хәмидә юл уртасында бер үзе басып калды. Моннан инде беркай качып китеп булмый. Аяклар каршыга да атларга теләми. Бары шашынып типкән йөрәгенә учыңа йомарлап, кайнарланып һәм жыерылып ул килеп житкәнне көтсә генә. Бары шул... бары шул...

— Хәмидә... дип Рәхим шатланып авыз ачкан иде, тик чокырдан күтәрелеп килүче ап-ак карга буялган Рәшит белән Хәлимне күргәч шып туктап йөзә үзгәрәп китте. Тамагына төер тыгылгандай йөткеренә-йөткеренә китә үк башлады.

— Ашыкма инде? — диде Рәшит угаланып.

Рәхимнең иреннәре тетрәнде:

— Сизгә ни кирәк?

— Синең белән сөйләшәсез бар.

Рәхим чырасы сытты.

— Гажәп. Ни өчендер барысына да мин кирәк була башладым.

— Син, Рәхим, алай кызма, — диде Хәлим, теге вакытта да...

— Әһә, шуның өчен исләшәргә килдегезме? Ул йодрыгын тейнәп гәүдәсен алга ия төште.

— Рәхим, — диде Хәмидә, — ник инде шулай итенәсен?

Аның тавышы калтыранды, күзләренә яшь тыгылды.

— Яклама!

Рәхимнең бу тупаслыгы теге вакытта үзен мәсхәрәләгән, язмышының фажигасын тирәнәйтүдә сәбәпче булган шушы малайларга Хәмидәнең няреп йөрүенән иде. Хәмидә... Аның күңелендә нинди зур иде бит ул. Һәр тискәре күренешләр, шыксызлыklar очраганда сафлыкның, пактыкның якты мисалы итеп шуларга каршы Хәмидәне куя иде. Андый чакта караңгылانган күңелен яктыртып, өметләнеп-реп жиберүче илаһи бер зат дип уйлый иде бит ул аны. Ә ул...

Рәхим бар нәрсәдән күңеле кайтып үжәтләнеп юлга омытты.

Рәшит тагы аның юлын бүлде.

— Безне гафу ит, теге вакытта без ялгышканбыз.

— Сүзегез шул гына идеме?

— Юк, ул гына түгел иде. Кайт син мәктәпкә. Югыңа, барысы да сез гаепле дип безнең жаныбызга тияләр.

— Үзегезнең тирегез өчен кайгыртасыз икән.

Хәмидә Рәхимгә әллә ничек йөрәккә үтәрлек итеп каранды:

— Син анда ни таптың, Рәхим? Бәхетме инде шул?

Рәхим кемгәдер үпкәләгән кыяфәт белән читкә каранды.

— Бәхет ул — кеше сине аңлавында.

— Соң син үзең әллә нинди бит. Үзеңнең ни теләгәннечә кеше төсле аңлатып та бирә белмисең.

— Бәхетне сорاپ алмыйлар.

— Көрәшеп алалар.

— Ләкин әрсезләнеп түгел.

Рәшит аларның сүзен бүлеп янадан үзенекен куәтләде:

— Жавап бирмәдән, Рәхим, мәктәпкә кайтасыңмы син, юкмы?

Рәхим күркә кебек кабарынды.

— Сез нәрсә барыгыз да миннән допрос ала башладыгыз? Кайтмыйм — әйттем-бетте.

— Барысы да үз урынына утырды бит инде.

— Менә минем жаным урынына утырмады. Утырырмы-юкмы апысын да белмим. Башымны катырмагыз минем.

Мәктәпне дә, авылгызын да күрсәм килми!

Рәхим ярып кул селтәде дә ашыга-ашыга китеп барды:

«Күр инде, әле кайчан гына дус булып, бөтен серләре белән уртаклашып йөргән кеше ничек сөйләшә. «Авылыгызын күрсәм дә килми, имеш».

Хәмидәнең елысы килде. Ул акрын гына атлап алга таба бара башлады. Күзен яшь томалаганга ул алдында бернәрсә дә күрми иде. Рәшит белән Хәлим аның хәлен аңладылар булса кирәк, баскан урыннарында торып калдылар. Ике арага кар дингезе кереп тулды.

Авыл Рәхим өчен сызлап-сыкрап торган катлаулы бер төен кебек иде инде. Бер яктан балачакның үтә саф истәлекләре күңелне алгысычтып тора. Икенче яктан, туган авылынан бизде ул хәзер. Авылга кайтуы бик авыр Рәхимгә. Өйләренә дә сарайлар ягынан яшеренеп кенә керә.

Өйдә дә әнисе белән юньләп сөйләшә алмадылар. Ике арадагы салкынлык әйтерсәң аларның аңын оеткан, телләрен бейләгән иде...

Менә инде ул китә дә. Кешеләрдән качып. Кешеләр белән очрашмаска тырышып...

Урам чатын борылгач та — култыкшалары искереп соры төскә кәргән, эчке якка янтая төшкән агач күпер. Күперне чыгуга, үң якта кечкенә генә таш кишет, сулда, калкурак урында, почта бүлекчәсе. Олы юлга чыга торган туп-туры озын урам, түбәнлектә урнашканга, карга чумып утыра. Коймаларга чаклы өелгән кар көртләрен капка туыларында гына eryl кергәннәр... Авыраеп, басылып утырган кар катламы барлык нәрсәне каядыр төпкә, чоңгылга суыра кебек. Шул тирән төпсезлектән күкрәкләрне ярып керә торган кар нсе килә. Бу нс бөтен тәнне, мине кирәгеннән тыш айныта, уйлар жетс, шәп-шәрә булып китә.

Авыл башыннан кар дингезе Айжан тавына чаклы үрләп менә. Әле кайчан гына Айжан-таудагы бормалы төкә сукмактан Хәмидә белән житекләшеп төшкәннәр иде алар. Күңелләр урыныннан купкан, хисләр өрмәдәй бөтерелә иде. Аяк астыннан ялкындай койрыгын сөйрәп кызгылт төлкә атылып үткәч кенә, исләренә килеп, капыл күтәрелеп караганнар иде алар.

...Шәһәргә якынлашкан саен, бер көч үзен ныграк сиздерә бара иде. Моңысы — Файкь дөньясы, аның Рәхим омытышларына тәңгәл килә торган мавыгулары... Файкьның еш кына әйтә торган бер сүзе бар: «Кош та сайрар өчен үз ботагын эзли, төлсә кая кунып сайрамый».

...Казанның Файкь яши торган чатына борылгач ук, Рәхим Наилә белән йөзгә-йөз очрашты.

— У, Рахимчик, — диде Наилә, түгәрәк йөзен балкытып, — как раз сиңа килә идем. Кинога чакырсам, каршы килмәссен, шәт...

Рәхим: «Мин бит ни...» — ди башлаган иде, Наилә, сүз әйтергә дә бирмичә, аны култыклап алды:

— Шундый яхшы кино икән «Родина»да. Мактап туймыйлар. Тизрәк барсак өлгерәбез әле.

— Киттек, алайса.

Наилә, Рәхимгә әледән-әле мут кына күз аткалап, кино-театрга житкәнчә бертуктаусыз сөйләшә барды. Өлгерделәр. Урыннары арттагы рәткә туры килде. Фильм башында Наилә, Рәхимгә елыша барып, теге яки бу эпизодка үзенен мөнәсәбәтен белдерә торды. Үзе йомшак һәм кайнар кулы белән Рәхимгә кагылып-кагылып ала иде. Берәздән Рәхим үз аякларында Наиләнең тыгыз балтырлары жылысын тойды. Фильмдагы егет белән кыз каенлыкта очрашкан, ул, Рәхимгә тагын да елыша төшөп, аның тез өстендәге кулын эзләп тапты һәм, тегеләр үбешә башлауга, бик үз итеп кысып куйды. Геройларга куркыныч янаганда ул Рәхимгә чытырдап ябыша иде.

Аннары алар тагы ике фильм карадылар.

Наилә:

— Кино да кино булмый, әйдә, бүтән романтичнейрак төшкә барыйк, — диде. Аның фикеренчә, иң шәп күңел ачу урыны кичке бар иде. Чынлап та, бик гажәп урын икән бу «бар» дигәннәр: стенада экәмәт рәсемнәр, төрле төстәге утлар уйнаклап тора, күңелне алгысыга торган музыка, шул музыкага кәкрәя-бөкрәя биюче кызарынган парлар... Өстәлгә шәрабның иң әйбәтен, кыйммәтлесең генә китерәләр, эчкәннән соң кабар өчен деликатеслар...

Рәхимнең Файкь абыйсы биреп торган ачасы бар иде әле без. Күңел ачып алырга була иде.

Өстәл артына утыру белән, эчемлек, ризыklar килеп кунаклады.

Наилә уйнаклап торган алтынсу эчемлек салынган рюмканың нечкә биләннән ике бармагы белән килешле генә тотып, Рәхимнең рюмкасына «чең» итеп тигезеп алды да үтә нәзакәтле итеп кызыл преннәренә китерде. Шул мәлдә, шомырттай күзләрен серле балкытып, астан гына Рәхимгә карады. Ә үзе:

— Алай карама, оялтасың, — дигән булды.

Рәхимнең хатын-кызы оялтырлык көчә дә бар икән әле. Шуны сизеп алгач ул, Наиләгә тагын да текәләбрәк карый башлады. Наилә оялган булды, керфекләрен аска төшерде. Аннары:

— Биергә чыгабызмы? — диде.

Тәнәң жылы йөгәргәч кыюланып киткән Рәхим Наиләне үзе култыклап уртага алып чыкты.

«Күр әле, — дип уйлады Рәхим, аякларын арлы-бирле йөртеп, — бер дә бүтәннәрдән ким биемим икән ич».

Музыка ритмына стенада төрле төсләр бии: кызыл, яшел, зәңгәр төсләр чиратлашып әле кабыналар, әле юкка чыгалар. Музыка көчләрәк янгыраганда, стена уттай кызара, акрыная төшкәндә, яшелле-зәңгәрле сыек томан эчендә йөзгәндәй була. Аннары, барлык төсләр бергә кушылып, аркылы-торкылы кисешәләр, таралып китәләр, янадан бергә жыелып, чакыланып торалар. Бая гына бик нәзакәтле, эдәплә биегән Наилә дә үзгәргән. Шул төсләр, музыка эчендә бөтерелә, әйләнеп китә. Үзе чыркылдап көлеп куя. Менә музыка акрыная төште, талгын гына дулкынландыр-

гыч сикри моң йөзә башлады, тирә-юньдә зәңгәр дулкыннар...
Шул дулкыннар өстендә тирбәлүче аккоштай кызлар...

— Син миңа бик ошыйсың, — диде Наилә, алсуланган йөзен Рәхимнең битенә якин китереп. Ниндидер бер мизгелдә дымлы алсу иреннәре Рәхимнең ирененә тисеп китте. Егетнең тәне буйлап кайнар дулкын йөгереп үткәндә, төрлө төстәге фигуралар зырлап әйләнеп киткәндәй булды.

— Яхшы... — дип куйды Рәхим.

— Нәрсә яхшы?

— Бөтенесе дә...

Наилә Рәхимнең биленнән кыса төште:

— Миңа да.

Рәхим хатынның елмаеп торган чем-кара күзләренә карап торды. Наилә бу юлы күзләрен алмады. Уттай кара күзләр, Рәхимнең йөрәгенә кадалып, күңелен кытыклады...

Рәхим Наиләне өенә чаклы озата куйды. Тышта жәяүле буран чыккан, кар көртләре йөзгә бөрөп, күзнә эчәттерә.

— Синен белән кышкы жилдә дә жылы, — диде Рәхим.

Наилә Рәхимгә тагы да ныграк сыена төште дә авыз эченнән генә нидер көйли башлады.

— Минем көй, — диде Рәхим.

Наилә барган жиреннән туктап калды:

— Менә мин кайтып та життем.

— Ничек тиз...

— Берәз жылынып китәрсең.

— Мин тугмадым.

— Юкны сөйләмә!

...Бүлмә жылы, уңайлы иде. Карават, сервант, диван пөхтә итеп жыеп куелган. Стенада кыйммәтле келәмнәр.

— Хәзер чәй эчәрбез, — диде Наилә, өстеннән пальтосын салып шифоньерга элгәч.

— Минем эчәсем килми.

— Алайса утырып кына торыйк.

Наилә диванга елышты да Рәхимне кулыннан тартып үз янына утыртты. Берәз тын утыргач, ул, егетнең муенынан кочып, колагына кайнар пышылдады:

— Ник сөйләшмисең? Мин сиңа ошамыйммыни?

Рәхим инде шактый айныган иде, аңа уңайсыз булып китте:

— Алай димәдем бит.

— Салкын син.

— Түгел.

Рәхим, чыңлап та, үзгәндә бу мөлаем хатынга сәер бер тартылу хисе сизде, аңа ниндидер ягымлы сүзләр әйтсә, изгелек эшлесе килде. Ләкин ул хәзер күзгә күренмәс чылбыр белән каядыр бөйләп куелган кебек. Шуны өзеп нидер эшләргә, хәтта жылы сүзләр әйтергә дә көченнән килми, бары киеренкелектән йөрәге кайнарланып, авырттырып сикерә иде.

Ә Наилә, үз эчендә қабынган ярсу теләкнең дуамаллыгынан эсәрләнеп, акылын югалта баруын сизде.

— Син бит, — диде ул эчәндәге кайнар дулкынның көченнән калтыранып, — мине теләсә нәрсә эшләтә аласың, беләсеңме шуны?! — Ул Рәхимгә елышты, яшь чибәр хатынның тыгыз күкрәкләре егетнең төнен яндырып алгандай булды. Чем-кара күзләр аңа үтенеп, ялварып карый иде.

Рәхимнең хатын-кызга бу чаклы якин булганы юк иде әле, аңа бик рәхәт тә, шул ук вакытта куркыныч та иде. Каршында ук дерелдәгән юеш, алсу иреннәр белән очрашмас өчен, ул башын боргалый. Наиләнең тыгыз кочагынан котылмакчы булып, куллары белән аны үзеннән этә башлады.

— Уйнама инде! — диде ул, кысылып чыккандай тавыш белән. Ниһаят, хатынның уттай кочагынан ычкынды да, диванның икенче читенә китеп утырды.

— Их, син! — диде Наилә, Рәхимгә мәскәрәле караш атып, — пешмәгән икәнсең!

— Минме пешмәгән? — диде Рәхим этәчләнеп. — Минме? — Һәм, үз-үзен белештерми, урыныннан сикереп торды да, Наиләнең ике кулыннан тотып, бүлмә буйлап зыр-зыр әйләндерергә тотынды.

— Куй, тиле! — диде Наилә. Башта ул моны ягымлы итеп, Рәхим туктамагач, боеру тоны белән әйтте, алай да булмагач, ачуланып кычкырды:

— Тукта дим!

Рәхим, аптырап, туктап калды. Эченнән генә: «Менә сина мә, үзе, теләсә нишләтә аласың, ди э үзе ачулана» дип уйлады.

— Тиле! — диде Наилә, чәчләрен рәтли-рәтли. — Буен үскән, акылың үсмәгән.

— Башын әйләндеме? — дип сорады Рәхим, үз дуамаллыгынан уңайсызланып.

— Әйләнде, әйләнде, — дип үчәкләде аны Наилә, — өенә кайт булмаса, бала-чага!

— Дару эчеп бакмыйсыңмы соң?

Наилә аңа зәһәр караш ташлады:

— Дәвалый, имеш...

— Ярый, китәрмен, — диде Рәхим, — син арыгансың, башың шуңа авыртадыр, ят син, ял иткәч төзәләр ул. Мин икенче килермен, ярыймы? Кайчан килим?

Наилә, бу тиле-милегә ни әйтим икән инде дип, караш торды-торды да, күңеле булсын дигәндәй:

— Иртәгә, бишкә, — дип куйды.

Тышта жил тагы да көчәя төшкән. Әле уңнан, әле сулдан биткә эре кар бөртөкләре килеп бәрелеп, Рәхимнең тузгыган уйларын каядыр очыртып жибәрә күк...

«Кара, авырым диде бит ул. Бәлки, хәле начарланым киткәнгә генә бүлмәдә берүзе каласы килгәндер? Мондый чакта авыруның хәлен белергә баралар. Буш кул белән дә бармыйлар...»

Рәхим Наилә яшәгән биш катлы йорт янындагы аллея буйлап арлы-бирле йөргәргә тотынды. Ярты сәгать чамасы вакыт үткәч, Наилә торган йорт янына чия төсендәге өр-яңа «Волга» жилдереп килде дә, тормозларын шыгырдатып, туктап калды. Кинәт тукталганга, машина эчендәгеләр алга сөрелгән куйды. Машина ишегеннән, берәз иелә төшеп, зәңгәрсу костюм кигән Наилә чыкты, аның артынан Һарун, аннары яшрәк егет белән кыз күренде. Рәхимне күрүгә, Наиләнең йөзеннән соры күлгә йөгереп үтте. Тик ул, моны сиздермәскә тырышып, елмайган булды:

— Килеп яхшы иткәнсең. Һарунның бүген туган көне. Абыегызга утыз биш тула!

— Кырык булмавы яхшы, — диде Һарун, Рәхим белән исәнләшеп. — Ну, ниһәлләр? Ни кырып йөреш?

Наилә Һарунга каш жыергандай итте:

— Бигрәк неделикатный инде син... Кеше үзеннә туган көнәң белән котларга килә. Ә син, «ни кырып йөреш», имеш...

Ләкин Һарун Рәхимнең килүенә бик үк сөөнмәгән иде, күрәсеп, Наиләгә сәер караш ташлап:

— Гажәп, гажәп... — дип мыгырданды.

Өйгә кергәч, беравыктан Һарун Наиләне түр якка дөшәп алды. Алар озаклап нәрсә турындадыр кинәштеләр. Вакыт-вакыт үз ягына шикле күз атып алуларыннан сүзенң үзе турында баруын сизенде Рәхим. Тик моңа әллә ни игътибар бирмәде.

Берәр сәгәттән табын эзер иде инде. Өстәлгә ак башлы шәраб килеп кунаклады. Бар да утырыштылар. Наилә генә утырмады. Нечкә билле рюмкаларга эчемлек салып чыккач:

— Ягез, Һарунга бәхет, исәнлек теләп берне күтәрик тә мин эшкә китәм, — диде.

Рәхим аптырап аңа карады.

— Ничек инде — эшкә?

Наиләнең дус кызы аңлатып бирде:

— Кызганычка каршы, Наилә бүген балалар бакчасына дежурга китә. Нишлесең бит, шулай килеп чыкты инде...

Егетләр дөшмәделәр.

— Ягез! — диде Наилә. Үзе беренче булып эчеп куйды. Аның артынан башкалар да күтәрделәр.

— Хәзер, — диде Наилә, — сез миңа карамагыз, күнел ачып утырыгыз. Тик мин Рәхимне үзем белән алып китәм. — Аннары, күзен мут елтыратып, өстәп куйды: — Сезгә ышанып калдыра алмыйм.

— Беләсеңме нәрсә, — диде ул, урамга чыккач, — балалар бакчасына чит кешенә кертмиләр, ачуланалар, син кайт булмаса бүген...

Ул шулай диде дә сукмак буйлап вак-вак атлап балалар бакчасына кереп китте.

«Нәрсә булып чыга инде бу? Үзе, бүген бишкә кил, диде, үзе мине көтмәгән дә».

Наилә торган йорт тәрәзесендә ут балкып яна, аннан кычкырып сөйләшкән тавышлар ишетелеп тора иде.

«Әгәр шулар янына кереп утырсаң?» Аның, ни өчендер, бу йортта әлегә кешеләрнең үзләрен генә калдырып китәсе килми иде. Хәзер кайтып китсә, төзәтә алмаслык хата ясалыр кебек тоелды аңа. Һәм ул кире йортка кереп китте.

— Менә тагы кердем әле, — диде ул, болай эшләвенен мәгънәсез булуын бөтен жаны-тәне белән сизеп торган хәлдә. Үзгә шулай мәскәрә иткән өчен кемнәндер үч аласың, Наилә әйткәннәрнең киресен эшлесе килде аның... Шул чак кинәт ишек ачылып китте, һәм бусагада кояштай балкыган Наилә күренде. Ләкин, Рәхимне күрүгә үк, йөзгә бик тиз сүрелде. Ялганы фаш ителүнең бөтен ачуын ул Рәхимнән алды.

— Ник кердең? Ни хакың бар иде? — дип кычкырды ул ярсулы тавыш белән.

Кунаклар, аптырашып, ни эшләргә белми утыралар иде. Һарун, урыныннан торып, Наилә янына килде.

— Наилә, — диде ул, үзгә тыныч тотарга тырышып, — алай кирәкмәс. Рәхим үзгәбезнең егет бит.

Ләкин Һарунның сүзләре Наиләнең бер колагынан керде, икенчесеннән чыкты.

— Чыгып кит минем йорттан! — дип жикеренде ул Рәхимгә, — хәзер үк чыгып кит, синнән барыбер он да юк, йон да юк!

Ахыры бар.

әгъзалары бездә кунакта

Равил СӘЙФЕТДИНОВ

Татарстан

I

Халкым минем таллар кебек
Ил буйлап таралышкан.
Шул таралган татарымның
Мәркәзе — Татарстан.

Ничә бабам рухы сөңгән,
Борыңгы бу туфракта.
Тамырларым тармакланып
Киткәннәр бик еракка.

Мин канәгать бу язмыштан,
Тарихым — олы дастан.
Жире — жәннәт, суы — ширбәт,
Бу — минем Татарстан.

Татар һич тә тартар түгел,
Тар дими ул, тарсынмый.
Чакырылмаган кунак түгел,
Ул үзе кунак сыйлый.

Дуслар дуска баш булмасын,
Иш булсын татар руска.
Аерылмасын татар рустан,
Бердәм бул, Татарстан.

Жир-су уртак, хәзинәбез
Булсын гел бер тырыстан.
Бөтен милләт бердәм булып
Сайрашыйк, Татарстан.

Без — тарихта тапсыз көзге,
Хикмәте — күндәмлектә.
Гаугалы жир — һәлакәт ул,
Бәрәкәт — бердәмлектә.

II

Күзләремә тутырып карый
Үзәннәрен, үрләрен.
Күкеләрен исәбендә
Көннәрем, гомерләрем.

Төннәремә сикхәт бирә,
Бөтнекле аланнарым.
Кояшлы жыллар артынан
Ягәрә хыялларым.

Томаннарда төренеп пешә
Шомыртым, баланнарым.
Сяңа булсын, Татарстан,
Бар дәртем, дәрманнарым.

Якын миңа сазларым да,
Саздагы түмгөгем дә.

Төнбоеклар боекмасын
Камышлы күлләрендә.

Күкрәгемә хуш ис тула,
Күкрәп үскән арыштан.
Күмеләп арыш шавына
Мең яшә, Татарстан.

Синең белән яшим

Гомерем буе синең белән яшим,
Синең язмыш—минем язмышым.
Гажәп икән: үткән саен яшем,
Тәмләп бара арышым.

Ничек жинел миңа синең белән,
Мең сорауга җавап бирәсән.
Жиде гасыр жыйган хәзинәннән,
Акыл энҗеләрен сибәсән.

Мин—синеке, борыңгыдан килеп
Береккәнмен изге туфракка.
Тамырларым минем тамырланып,
Бик тирәнгә киткән — еракка.

Ужымнарның хәтфә яшеллеге
Күзләремне рәхәт иркәли.
Башакларны назлы кыштырдатып,
Вакыт ага тәнем үтәли.

Вакыт ага. Зәя үзәннәннән
Томан пәрделәре тартыла.
Калкып чыга таулар мәңгелекнең
Һәйкәлләре сыман каршыма.

Яшем үткән саен куеныңа,
Ныграк сыена барам, Мулялем.
Гомерем буе синең белән яшим.
Бар бәхетем жирдә шул минем.

Кош - синең кулда

Безнең авылда шундый бабай бар:
Бөтен сорауның җавабын табар.
Көннәрдә беркөн һич көтмәгәндә,
Ана килгән ди бер явыз бәндә.

Кош тоткан кулын яшереп артка,
Мәкерле сорау биргән ди картка—
Оятлы итеп аннан көләргә,
Кәкре каенга картны терәргә.

—Бу кош үлгәнме, юкмы? —

дигән ди,
Шундый карар да уйлап килгән ди:
Үле дип әйтсә — кошны очрачак,
Тере дип әйтсә—муеның борачак.

Бабай хәйләне тиз аңлап шунда,
Әйткән ди өч сүз: «Кош — синең
кулда».

Кораб

Ил корабын җил сөрә.
Дәрмәнд.

Шаулый дингез...
Ил корабын
Җил куа яңа ярга.
Төн вә көндез
Мин барамын,
Чайкалып дулкыннарда.

Мин ышанам
Саф җилләргә,
Өермәле булса да.
Ми бушап
Күп чирләрдән,
Давылда тән туңса да.

Һәр тарафта
Дулкын, таулар.
Ил корабын җил сөрә.
Безне тарта
Яңа ярлар,
Корбан түгел, җыр сорап.

Яман ярдан
Яңа ярга,
Упкыннарны аралап,
Ялганнарда,
Ялалардан
Хаклыкка бара кораб.

Жилгә чәчмә

Хисләреңне жылгә чәчмә,
Жыеп ала алмассың.
Жил алыр да китәр аны —
Калыр адәм баласы
Мәхәббәтсез,
Үч, нәфрәтсез,
Сагынусыз, кайгысыз.
Хисләреңне чәчмә жылгә
Ялгыз адәм баласы.

* * *

Юк!
Син йолдыз түгел!
Ләкин син булганда
Бер йолдыз да
миңа кирәкми...

* * *

Ә мин нәни аякларым белән
Жил себергән көртне
ерып барам,
Таудан төшәм
Тайгак жирне жиңә-жиңә.
...Боз өстендә
Ай шәүләсе күрәм.

Бәйләм бәйлим

Хисләремнән бәйләм бәйлим әле.
Бер рәт бәйлим тәүгә сөюдән,
Бу рәт өзелеп-өзелеп сагынуга хисе,
Моңсы — мәңгелеккә аерылу.
Бусы — әрнү, бусы — моңлану.
Ә моңысы — биекләккә таба
талпыну.
Бу рәт—сине көтү, бу—озату.
Бу рәттә очрашу бәхете,
Ә бу рәттә ачы күз яше.
Ә моңысында — кайнар күз яше...
күз яше...

Гел күз яше...
Гел аерылу,
Гел сагынуга —
Бәйләм энәм ничек түзә?
Ничек түзә моңа сынмыйча?
Жебем ничек өзелмичә түзә?
Ә кулларым һаман бәйли әле
Куллар бәйли әле сыгылмыйча.

Люция ШӘРӘФИЕВА

Кем син минем өчен?

Бик беләсем килә, күктә ни ул —
Әллә яшен, әллә ажаган?
Ялтырау гына микән әллә
Чын сою дип азмы алданган.

Әллә яшен? Янып-күкрәп килеп,
Янгыр белән жанга моң яуган.
Бәхетенне ак өметкә төреп
Моң-наз белән үргән толымлап.

Ажаганмы әллә кара күңне
Ярып бары бер елкылдаган?
Мизгел өчен балкып
кабынган да

Таң чыгыдай эреп югалган.

Жанны кысып олак эзләүләрдән
Сер бикләнгән күзләр —
чоңгылда.

Соравыма һаман килми
жавап,
Бәйләнгән ул гүя чылбырга.

Адашканмы әллә дияр иден,
Адашмаган, күнел буталган.
Белсәм иде кем син
минем өчен —
Әллә яшен? Әллә ажаган?

Өзек көз арада

Көзгә жыллар язган жырында
Мин булып сары яфрак тама.
Әбиләр чуагы — бер мизгел,
Өзек көз талпына арада.
«Синдәй мине беркем яратмады»,
«Синдәй мине беркем елатмады».
Карангы төн шыксыз көлеп,
Арабызга хыянәт булып ятты.
Шулай.
Синдәй мине беркем яратмады.
Синдәй мине беркем каралтмады.

И. АБЗАЛОВ.

Р ... гә

Ялгыш кына ачтым йөрәгемне.
Этәрдемә моңа очраклык?
Көргән иден юкса тормышыма
Кинәт кенә юлда очралып.

Ыңгырашкан йөрәк авазымны.
Аңларсың дип бары син генә,
Хисләремне шигыр итеп үреп
Ялгышканмын акры мин генә.

Онытканмын—язмыш бәхәсле уен,
Кемдер ота, кемдер оттыра.
Арыган көнне аулап тын офыкта
Кара ятымә тотып төн тора.

Кара ятымә—үч һәм мәкерәңне—
Син дә ташлап минем өстемә,
Алып китмә, зинһар, жәйләремнән
Сагышлы һәм моңсу көземә.

Кичер мине,
Алып китә күрмә
Сандугачлы айлы кичләрдән.
Өстен бул син
Бер үк гайбәтләрдән.
Хыянәтле, үчле хисләрдән.

Өстен бул син
Ялган, яманлыктан.
Тормыш агым, берчак көйләнә.
Миңа булган бар нәфрәтне генә
Жан газабым белән түләнә.

Х. ГАРИПОВА-ӘКРАМОВА.

Дәртле күбәләк идем мин

Дәртле күбәләк идем мин
Шаянчелгыр кыз бала.
Кайгы-хәсрәт абайламый
Кундым ялгыш каенга.

Терәгем терәк булмады,
Телгәләде йөрәкне.
Ачы жылларда айкады,
Сүндерде мәхәббәтне.

Сары сагыш оялады,
Моң сарды күңлемә.
Жылы жыл дә дава түгел,
Үрелмим инде гөлгә.

Син назлы сулыш өрәсен,
Сөеп карыйсың күзгә.
Соңладың шул, йөрәккәем
Калды кара күмергә.

Назларың жылы булса да,
Ышанмыйм язларыма
Чәчләремә кырпак ява,
Ыгмындырмачы, дөнья!

Рәйхана ЗӘЙНУЛЛИНА

Кыланма син хәзер ак булып

Өстәлем тулы сый-нигъмәтләр
Тилмереп көттеләр үзине...
Нахакка хәтерем калдырдың,
Үлчәми, әйттең дә сүзенне.

Рәнжеттең. Ул чакта белмәдең
Мин көтмәс көннәреннән киләсен.
Яралы йөрәгем. Төзәлми,
Ник хәзер яшәңне түгәсен.

Ачылмый күңлем бөресе
Урынсыз әйтелгән каргышка.
Күңлем күгендә болытлар
Моң тулы, күзләрем сагышта.

Кайнар яшь юса да багырьне
Таралыр, таралыр ул болыт.
Хәтерне калдырган сүзләрен
Тик калыр юылмас тап булып.
Кыланма син хәзер ак булып.

МИРАС

Афзал Шамовка 90 яшь

Афзал Шамов татар совет әдәбиятына зур өлеш керткән эдип. Аның күп кырлы эшчәнлегенә турында Зур Совет Энциклопедиясенә өченче басмасында махсус мәкалә урнаштырылган. Анда болай диелә: «Шамов Афзал Шихабетдин улы татар совет язучысы. 1943 елдан КПСС әгъзасы. 1918—20 елларда Гражданның сугышында катнашкан. 1926—30 елларда Мәскәү дәүләт университетының әдәбият факультетында укый. 1941—45 елларда Бөек Ватан сугышында катнаша. 1949—50 елларда «Совет әдәбияты» журналы мөхәррире. Әсәрләрен 1919 елдан бастыра. А. Шамов ижатында төп тема — совет кешесенә эхлакылыгы, гражданы булып житлегүе: «Рәүфә» (1926), «Бер мәхәббәт турында» (1933), «Нефть шәһәрендә» (1955), «Көннәрдән беркөнне» (1959) хикәяләр җыентыклары. Лирик әсәрләре «Яңгырлы кич» (1965) җыентыгына тупланган. Л. Н. Толстой, Н. В. Гоголь, Ф. В. Гладков, Н. А. Островский һ. б. әсәрләрен татар теленә тәржемә иткән. Татарстан ССР Югары Советы Президиумы әгъзасы (1959—1963). Татарстан ССР Язучылар берлегенә идарәсе рәисе (1958—1961). Октябрь революциясенең ордены, башка 2 орден һәм шулай ук медаллар белән бүләкләнгән».

А. Шамов 90 яше тулган көнне күрә алмыйча, 1990 елда вафат булды. Әдипнең моңа кадәр бер җыентыгына да кермәгән язмаларын журналга аның кызы Әлфия Шамова тәкъдим итте.

Биографиямнең кайбер сәхифәләре

Мин, Афзал Шихабетдин улы ШАМОВ, 1901 елның 4 мартында Татар Танае авылында (әлсә Казан губерниясы, Зәя өязе, Әжәл волосте, бүгенге Татарстан республикасы, Зеленодольск районы) хәллә крестьян гаиләсендә туганмын.

Ун яшемә кадәр, әти-әнием белән бергә, бабам йортында үстем. Бабайның гаиләсе авылдагы иң зур патриархаль гаиләләрнең берсе иде. Дүрт улының өчесе өйләнгән, балачагалы, сакал-мыскә үстергән, ир уртасындагы кешеләр (әтинең генә дә җиде баласы бар). Шулай да бабай улларының берсен дә үз башларына аерып чыгарырга теләми, хужалыкның таралуынан, җимерелүеннән курка, гаиләсендә кашык күтәрүчеләрнең саны егермедән артса да, бергә яшәүне артыграк күрә.

Бабайлар да, әти-әти дә мин туган елларда икенчү эш белән шөгыльләнгәннәр, үз иманаларына тигән җирләрне генә эшкәрткәннәр, җиткән сатып алмаганнар.

Авылыбызның җире аз иде, хәтта бик аз иде диярлек. Бер иманага (бары ирләргә генә тигән) өч басудагы җирне бергә кушып санасаң, бер дисетинәгә дә тулмый иде. Күпләрнең икенчүе сл әйләнәсенә ашарга җитми иде. Бигрәк тә гаиләләрендә хатын-кызлар күбрәк булган кешеләр җәфа чигәләр иде. Шуңа күрә Бөек Октябрь революциясенә чаклы авылыбызның ирләр, егетләр һәр елны көз көне, хужалыкларындагы эшләрне берәз җыештыргач, төркем-төркем булып, бәхет эзләп, җиткә, Урал якларына чыгып китәләр иде. Кайберәүләр, хужалыкны алып барырык кешеләре булганнар, җәен-кышын җиттә йөреләр, тик авылга әллә

нигә бер генә, якыннарын, тутаннарын күрергә генә кайталар. Өйләрен бикләп, җирләрне сатып киткән кешеләр дә аз түгел иде авылыбызда.

Мин дә Бөек Октябрь революциясенә кадәр үзбездә үстергән икенчүе сл әйләнәсенә ашарга җиткән хәтерләмим. Тегермәнчедән яисә базардан сатып алып кайталар иде.

Бабай кыш көннәрендә һәм авыл хужалыгы эшләреннән бушап торган араларда итекчелек эше белән шөгыльләнгән, акчага кеше аяк киёмнәрен төзәткән, ямаган, олан салган. Кулы яткан булса кирәк, тиз арада заказ бирүчеләргә яңа итекләр, ботинкалар, көвешләр тегә башлаган.

Күнеләм белән балачагыма кайтып, андагы хатирәләрне актарып карасам, һәрвакыт диярлек бабайның һәм абыйларның, шомарып беткән имән бүкәннәргә утырып, тәрәзә каршында, ян сәке буенда итек тегүләре күз алдыма килә. Алларында төрле зурлыктагы калыплар, күн кисәкләр, чүкчеләр, минем аеруча игътибарымны җәлеп иткән вак җиз кадаклар, алтын бөртекләре төсле сибеләп яткан агач шырпылар, сумалалы җепләр, — кыскасы, итекчелек эшенә нәрсә кирәк булса, барысы да бар.

Тегүче абыйларым арасында әти генә юк. Нигәдер ул тегүчелеккә яратмаган, берәз шөгыльләнеп караган да, тиз арада кул селтәгән, сәүдә эшенә тотынган. Ул, кызыл мал төяп, тирә-яктагы базарлардан базарларга йөрә, кыш көннәрендә баштан-аяк карга, буранга күмеләп, төн урталарында кайта, үзе белән бергә, толыгына, киез итегенә

А. Шамов хәрби-хужалык мәктәбе курсанты. 1919 ел.

ияртеп, өйгә салкын алып керә. Без бөтен идәнне тутырып йоклап яткан бала-чага шул салкыннан уянабыз, этиңең сакал-мыгына бергеп каткан боз кискәкләренә гажәлләп карыйбыз. Ул аларны, тыны һәм бармаклары белән эретеп, йолкып ала да идәнгә яисә мич арасындагы ләгәнгә ташлый.

Мине бик кечкенәдән эшкә өйрәтә башладылар. Жиде яшемнән әниләр белән бергә уракка чыга башладым, гәрчә әллә ни ура алмасам да, кулымны кискәләүдән башка эшкә ярамасам да, өйрәнсен, кул астына керә башласын дип, уракка алып чыгалар иде. Жир тырмаларга да шул ук яшемдә йөри башладым. Тырмалый белдем булса кирәк, шуннан соң тырмага һаман алып йөрделәр.

Бераз үсә төшкәч, сукасын сукаладым, печән чаптым, урак урдым, ашлык суктым,—кыскасы, хужалыгыбыздагы барлык эшләрне башкарып килдем.

Алты яшь тулгач, өйдә, аяк астында комачаулап йөрмәсен дип булса кирәк, укырга бирделәр. «Иман шарты» исемле кечкенә генә, юка гына гарәпчә китап күтәрәп, апарлар белән бергә мәзин өенә укырга йөри башладым. Укырга көнәң ике тапкыр бара идек: иртә белән таң атып килгәндә һәм кич белән караңгы төшкәч. Өлкәнрәк яшәтгә кызлар, укудан бигрәк, мәзингә һәм аның хатынына өй һәм йорт эшләрендә булышалар иде: кар яуган көннәрдә кар көриләр, ишек алдын себерәләр, терлекләрен карыйлар, аларга ыңдырдан азык ташыйлар, урам коесыннан су китерәләр, идән юалар,—кыскасы, хужалыкта нинди эш булса, барысын да эшлиләр иде. Миңа да үземә күрә эш табыла иде. Без—кечкенәләр—мәзин казларына, тавыкларына, авызыбыз белән чәйнәп, ипи турый идек. Казлары, үрдәкләре, тавыклары күп иде.

Мәзин кызларны укыта иде. Ул ни дәрәжәдә белемле булгандыр, анысын белмим, әмма аның хатыны—мине укытырга тиеш булган абыстай (без аны тәтәй дип атый идек) укый-яза белми иде. Аның укый-яза белмәгәнлеген хәтта мин дә—алты яшендәгә малай да бик тиз сизеп алдым. Ул миңа «Иман шарты» укыта иде. Бер бите әлифбадан, калганнары коръән сүрәләреннән тора иде бу китап. Барысы да гарәпчә, бер генә дә татар сүзе юк. Хәер, беренче бите шул замандагы татар хәрәфләреннән гыйбарәт иде. Андагы Ә, Б, Т, С, Ж, Х... хәрәфләрен без, исемнәрен әйтеп әлиф, би, ти, си, жим, хи... дип укый идек. Укый идек дип әйүем дәрәс булып бетмәс,—күңелдән ятлый идек без аны. Тәтәй безгә аны күңелдән ятлата, тануны таләп итми иде.

Әлифба басылган битне мин ансат ятладым, әмма сүрәгә күчкәч, эшем читенләште. Һәр сүзгә ижекләп укырга кирәк иде. Хәлфәм моны да миңа күңелдән ятлатты. Ул аны укый белми, ә күңеленнән механик рәвештә генә кабатлый иде. Китапның уртасыннан берәр сүзгә сорасан, һәрвакыт аның «күзә шәйләм» иде, ана иренең яисә укый белүче кыз-

лардан берәрсең әйтеп жиберүе кирәк иде. Алар аңа әлегә сүзгә укып күрсәтәләр иде дә, шуннан соң тәтәем китапның калган өлешен су урынына эчә иде.

Ике кыш итек туздырып йөргәннән соң, кызлар арасында йөртүне инде яхшы түгел дип санап, мине, сигез яшендәгә малайны, Танайдан уңиңдә чакырым ераклыктагы Бузай авылы мәдрәсәсә бирделәр.

Ул да кадим мәдрәсәсә иде. Анда да мин әлегә, сарыклар, бөрәннәр ашап-ашап та, ашалып бетмәгән «Иман шарты»нан башладым. Мәдрәсәнең бердәнбер укытучысы булган муллага рәхмәт: ул әлифбаны ятларга түгел, ә хәрәфләргә танырга, бармагым белән төртеп күрсәтеп укырга өйрәтте.

Шул жәйне безнең өйгә куе саргылт тышлы бер китап каяндыр килеп керде. Аны абыйлар базардан яисә Казаннан алып кайттылар булса кирәк. Ак кәгазьгә басылган шактый калын китап иде ул. Битләрен актарып жентекләп карый торгач, аның мин укыган «Иман шарты»на да, миннән өлкәнрәк малайлар укый торган китапларга да охшамавын күрәп алдым. Барыннан да бигрәк, хәрәкәләре, ягъни гарәп язусында сузыклар урынына йөри торган ас, өс, өтер билгеләре юк, юллары күзгә әлжә-мөлжә китереп, чуарланып тормыйлар. Хәрәфләре—генәһсыз күз яшьләрем белән сугарылган «Иман шарты»ндагы төсле хәрәфләр. Таныш хәрәфләр! Әмма «Иман шарты»ндагы кебек, миңа бернәрсә дә сөйләми, бернәрсә дә аңлатмый торган мәгънәсез, жансыз хәрәфләр түгел. Жанлы, тере хәрәфләр! Алар хәзер үк миңа нәрсәдер әйтергә, нәрсәдер сөйләргә, тормыш дигән бик хәйләкәр, бик катлаулы нәрсәнең миңа билгеле булмаса, серле пәрдәләрен ачарга, мине яна, матур, кояшлы дөнья белән таныштырырга торалар симан.

Мондый китапның безнең өйдә беркайчан да булганы юк иде. Бисмилласыз китап. Миңа аны гажәлләп актарам, үз күземә үзем ышанмыйм, андагы кайбер сүзләр миңа таныш кебек тоелалар. Мин аларның кайберләрен, ике-өч хәрәфтән торганнарын танийм...

Я алла, татарча китап бит бу! Мин һәм минем авыл малайлары сөйләшә торган телдә. Мондый китапны әле минем беркайчан да күргәнем юк иде, хәтта андый китапларның барлыгын үземнең кечкенә акылым белән башыма да китерә алмый идем.

Әле иртә, кояш күтәреләп кенә килә. Әни көтү куарга киткән. Мин таңга калдырган, чамасыз гажәлләндергән китапны алып, аяк астыннан читкә, кеше-кара күрми торган жиргә, чормага менеп утырдым. Монда тыныч, беркем юк. Бары өй кыгында гөрләшкән күгәрченнәр тавышы да, аннары тынгысыз чыпчыкларның чыркылдашкан тавышлары гына ишетелә. Кыск астындагы кечкенә тәрәздән, түбә ярыкларынан кояш нурлары сирпелә.

А. Шамов хатыны Гадилә белән. Июнь, 1925 ел.

Беренче Балтыйк буге фронтында чыккан «Алга, дошман өстенә» газетасы редколлегиясе әгъзалары А. Әхмәт, А. Шамов, М. Гыймадиев. 6 май, 1943 ел.

Мин, бик тырышып, бөтен күнелемне биреп, китапны укырга азапланам. Азапланам дип, ялгышып әйтмим, аңлап әйтәм. Минем әле моңача татарча бер авыз сүз укыганым юк. Укыганым гына түгел, татарча язылган китапны да күргәнем юк. Кулымдагы бу китап—мин күргән китапның беренчесе.

Мин, бик азапланып, көчәненп, хәрәфне хәрәфкә кушам, таныш ижекләр, таныш сүzlәр килеп чыга. Я алла, дөньяда татарча, безнеңчә язылган сүzlәр дә бар икән! Мин шатлыгымнан нишләргә белмим, бөтен дөньяны, барлыгымны онытам, күгәрченнәрнең гөрләвен дә, тынгысыз чыпчыкларның өзлексез чырылдауларын да, хәтта бөтен ишк алдын яңгыратып кычкырган әтәч тавышларын да ишетмим. Минем өчен бу сәгатьләрдә китаптан, китаптагы юллардан башка бернәрсә дә юк.

Минутлар, сәгатьләр ничек узгандыр, белмим. Мин аңыма килгәндә чормага карангы төшкән, күгәрченнәр, гөрләшүләрнен туктап, йокыга талганнар, чыпчыкларның да тавышлары ишетелми, бары бер почмактан мәчебез генә, күzlәрен уттай ялтыратып, миңа бик гажәпләненп карап тора иде.

Соңыннан гына белдем, әниләр, апалар, мине көнөзын эзләгәннәр, бик курыкканнар, коенырга китсә, суга-фәләнгә батмадымы икән дип Гөбенә буена да барып килгәннәр.

Чормага менгәндә мин укый белми идем, аннан укый бе-

Х. Госман, А. Шамов, Х. Ярми, Г. Бәширов Галимжан Ибраһимов исемендәге тел, әдәбият һәм тарих институтында «Халык иҗаты» җыентыгын төзү вакытында. Февраль, 1951 ел.

лүче малай булып төштем, шатлык алып төштем, бәхет алып төштем, тормыш офыкларының чикләре иксез-чиксез икәнсә аңлай башладым.

Мине бу кадәр сикердәгән, бөтен дөньяны оныттырган китап нинди китап йде соң? Ул Шәриф Саттаровның «Тәгассеб вә жәһаләт корбаны» исемле драмасы иде.

Шул көннән соң бу китапны икенче тапкыр күргәнем, кулыма алганым юк, шулай да миңа аны аеруча бер жылы хис белән исемә төшерәм. Туган телемдә миңа тел ачыкчы биргән беренче һәм бер көнлек дәрәслек булды ул.

Нигә бер көнлек?

Миндә ул бер көн генә торды. Мин бу тылсымлы китап турында апаларыма, туганнарыма, дус-ишләремә сөйләдем. Аны кулымнан алдылар, ул авыл буенча йорттан-йортка китте, әйләненп кайтмады.

Кайчакларда мин бу китап турында уйланам: «Авылыбызга кәргән татарча китапларның беренчесе булмадымы икән ул?» — дим. Хәер, беренчесе булмагандыр. Авылыбызга кырыктартмачылар килгәли иде. Алар инәләр, тәймәләр, кершәннәр, дөньядагы барлык авыруларны, чирләрне дөвалый торган төрле догалыклар белән бергә, «Япон сугышы бәете», «Сак-сок бәете», «Суга баткан Гәйшә бәете» һәм башка шуның кебек китаплар алып киләләр, салкын кышларда еөбезгә килеп кереп, шундый китапларның берәрсен сандыкларынан чыгаралар да, көйләп, кычкырып укыйлар һәм безне таңга калдыралар иде. Күз яшьләрен сөртә-сөртә тынлучы әниләребез, апаларыбыз шул китапларның берәрсен сатып алып калалар иде. Ләкин ничектер, укый белгәнче, ул китапларны кулыма тотып каравымны хәтерләмим. Бәлки алар күрер күзгә бик агымсыз булганга хәтеремдә калмаганнардыр. Әмма «Тәгассеб вә жәһаләт корбаны» һаман исемдә.

Бу китап минем тормышка бик зур үзгәреш кертте. Шул көннән башлап мин авылыбыздагы кешеләрдән татарча китаплар эзләргә керештем. Тапканын берен тиз генә укып, кире кайтарып бирә идем.

Бу елларда еөбездә (бабайларда) татарча китаплар бөтә-тәпәй юк иде. Соңрак, бер-ике елдан соң, кырыктартмачылардан яна чыккан китапларны алып укый башладым. Укырга биреп торган өчен ул, китапның күлөмнә карап, бер тиеннән өч тиенгә кадәр ала иде. Биреп торганда ике шарты бар иде: китапны пычратмаска, таушалдырмаска һәм бер атнадан артык тотмаска. Миңа аларны базардагы

кырыктартамчылардан алып кайтып бирелер иде. Бер базар көнне алып кайтсалар, икенче базар көнне кире кайтара идем.

Бу китапларны мин генә түгел, апаларым да укыйлар иде. Шулай ук мин аларны иптәшләремә дә биргәләп тора идем.

Эти төп йорттан аерылып чыкканнан соң татарча газета яздыра башлады, бер-ике ел «Ак юл» журналы да яздырды.

Ике ел (1910—1912) Олы Этәктә, аннары үзбездән авылдагы мәдрәсәдә укыдым. Болар барысы да мулла кулындагы кәдим мәдрәсәләре иде. Берсендә дә татарча укытмыйлар, дөньяви белем бирмиләр, хәтта каләм тотарга, укырга-язарга да өйрәтмиләр иде. Дәрәслегем «Иман шарты», шуннан калганнары, төрки телдәге «Бәдәвам», «Кисекбаш», «Төкый гажәп» китапларын санамаганда, барысы да, иң соңгысына чаклы гарәп яисә фарсы телендә иде.

1914—1915 елларда үзбездән ике чакырым чамасы ераклыкта булган, Кулабердино исемле рус авылындагы (татар-

Закир Бадамшин белән Гыйльметдин Вәлитов исемле укытучылар иде). Бу спектакльләрдән, кичәләрдән һәм концертлардан килгән акчаларны Кызыл Армия фондына бирә идек. Тик аерым хәлләрдә генә башка чыгымнарга тотыла иде.

Авылдагы жәмәгать эшләрем, авыл халкын жыеп, аларга яңа газеталар уку, аларны Совет властеның политикасы белән таныштыру, алар арасында агитаторлык итүдән һәм кирәк чакта авыл Советына төрлечә ярдәм итүдән гыйбарәт иде.

1919 ел башыннан Казандагы «Эш» газетасында (хәзерге «Социалистик Татарстан»ның иң беренче исеме) авыл хәбәрчесе булып катнаша башладым. Хәбәрләрдән тыш, зарисовкага тартымлы озынрак язмалар да бастыргаладым. «Анда ... монда ...» исемле бер шигырем дә басылды. Шигырь күп язмадым. Берничә генә. Икенче шигыремне китергән идем, басмадылар. Галинәсар Камал белән

А. Шамов кызлары Элфия,
Наилә һәм улы Альфред белән.
6 май, 1985 ел.

ча Колыбирде) башлангыч мәктәпнең беренче классында укыдым. Минем белән бергә укырга авылыбыздан тагын алты малай һәм бер кыз йорде.

1915—1916 уку елында Акъегет авылындагы русча-татарча мәктәптә укыдым. Бу мин укырга кергән беренче яңача мәктәп иде. Татарча дүрт классны, русча өч классны мактау грамотасы белән бетердем. Укытучым—учитель вә мөгаллим Фатих Сәйфи-Уфалы иде. Заманында күренекле педагогларның берсе иде ул. Үзә төзөгән грамматика дәрәсләкләре бар иде. Газета һәм журнал битләрендә оригиналь макаләләр белән катнаша иде. Андерсенның берничә хикәясен, татар теленә тәржемә итеп, бастырып та чыгарган иде.

Бу укытучының миңа бик зур тәэсире булды. Ул миңа нинди китаплар укырга кирәк икәннән киңәш итә, әгәр ул китаплар мәктәп китапханәсендә булмаса (мәктәпнең бүлөк китаплардан җыелган кечкенә генә китапханәсе бар иде), кватирасыннан алып килеп бирә иде.

1916 елны үзбездән авылда яңача мәктәп ачылды, шәһәрдән мөгаллим килде. Шунда бер ел укыдым.

1917 елның сентябреннән алып 1918 елның февраленә чаклы Казандагы «Касыймия» (Апанай) мәдрәсәсенен сигезенче классында, ул заманча әйткәндә, дүртенче рәшидидә укыдым. Булак артында контрреволюцион восстание башлангач, мәдрәсәне ташлап, авылга кайтып киттем.

Бу мәктәп миңа, белемгә сусаган кешегә, бик күп белем бирде, тормышка карашымны киңәйтте. Дәрәсләрдән соң, ул заманда Казанда бердәнбер булган «Шәрык» китапханәсенә барып, аннан төрле китаплар алып укый идем.

Туган якларыма кайтып, совет укытучылары эзерли торган ике айлык курсларда укыдым. 1918—1919 елда хәзерге Зеленодольск районына кергән Татар Исламы авылында башлангыч мәктәптә укыттым. Шул елдан башлап авылда һәм Зәя өязе күләмендә төрле жәмәгать эшләрендә катнаша башладым: Зәя өязе укытучылары тарафыннан төзелгән группа составында атна кич һәм жомга көннәрендә авыллардан авылларга йөреп, спектакльләр куя идек, әдәби кичәләр, концертлар оештыра идек. (Группаны оештыручылар һәм житәкчеләре шул замандагы алдыңгы укытучылардан

Ибраһим Куди миңа шигырь язарга киңәш итмәделәр. Шуннан соң «Очрашу» исемле хикәя язып китердем. Газета мөхәррире Вәли Шәфигуллин «кулъязмамны үз алдымда укып чыгып, бер төзәтүсез кабул итте, басарга булды, хәтта аванс та бирергә кушты. Тик, бәхетсезлеккә каршы, ул көннәрдә кассаларында акча булмады, шәһәрдәге иптәшләремнең берсенә акчаны алу өчен ышаныч язуы биреп калдырырга туры килде.

Озакламыйча тагын бер хикәя яздым. Анысы «Кызыл корбан» исемле иде. Ике хикәямнең икесен дә газетаның октябрь саннында басып чыгардылар.

Хикәямнең икесе дә Кызыл Армиянең гражданныр сугышы фронтындагы батырлыклары темасына язылган. Бу хикәяләр татар әдәбияты тарихында гражданныр сугышы темасына язылган беренче хикәяләрдән иде, дисәм, хата булмас.

1919 елның көзендә ай ярым чамасы Олы Кошман авылында (хәзер Апас районы) укыттым. Аннары Зәя өязе мәгариф бүлегә мине Казанга, мәгариф инструкторлары эзерли торган курсларга укырга жиберде. 1919 елның декабрендә үз иркем белән Кызыл Армия сафына бастым. Башта мин татар кызылармәселәре арасында укый-яза белмәүне бетерү буенча эшләдем. Минче частытагы кызылармәселәр исемлегенә укытучы-кызылармәсеп итеп теркәделәр. 1920 елда берничә ай Казан хәрби хужалык курсларында укыдым (Кави Нәжми дә бу курсларда минем белән бер үк вакытта укыды). Курсларны тәмамлый алмадым, 1920 елның август ахырында гражданныр сугышына үзем теләп киттем. Курсантларның 3-нче Киев бригадасы составында башта барон Врангель гаскәрләренә каршы сугыштым, мәшһүр Перекоп сугышларында катнаштым. Аннары фронт бетерелгәч, акгаскәрләрнең калдыкларын Кара дингезгә себереп түккәч, 1921 елның мартына чаклы Махно бандасына каршы сугыштым, гади сугышчы да, разведчик та булдым, бер отрядның старшинасы булып та хезмәт иттем.

Хәрби хезмәттә чакта, бигрәк фронтта, язарга мөмкинлегем булмады,—башка эшләр, башка максатлар белән мәшгуль идек. Вак-төяк хәбәрләрдән тыш, фронтка китәр көннәрдә «Арганнырга ярдәмгә» дигән нәсер бастырганым гына хәтеремдә.

Кызыл Армиядан кайтып, 1922 елның сентябрендә Казан дәүләт университеты рабфагына укырга кердем, аны 1925 елда тәмамладым. Шул ук елларда Казандагы Г. Тукай исемендәге 2 нче балалар йортында клуб мөдире булып эшләдем һәм Татарстан Магариф Комиссариаты каршындагы зурлар мәктәбендә укыттым.

Рабфакта укыган чагымда, 1923 елдан башлап, яңадан нәсрләр, хикәяләр язучыларның Казандагы беренче әдәбият түгәрәген оештыруда катнаштым. Бу түгәрәк ул чакта татар яшь әдибләрен һәм шагыйрьләрен берләштергән бердәнбер түгәрәк иде. Рәисе журналист Габдулла Әхмәдиев, әгъзалары Ф. Әсгать, Мәсгуд Абдуллин, А. Шамов иде. Бюроның бишенче әгъзасы Г. Толымбай янса Г. Кутуй идеме икән, хәзәр ачык әйтә алмыйм. Нәрхәлдә икесенен берсе иде. Түгәрәк утырышларына С. Жәләл, Һ. Такташ, Ш. Госманов, З. Бәширова, К. Нәжми кебек язучылар һәм әдәбият белән кызыксынучы студентлар бик теләп йөрүләре иде. Утырышлар университет аудиторияләренен берәрсендә үткәрелә, халык һәрвакыт күп була иде. Г. Ибраһимов «Марксизм карашыннан чыгып татар әдәбиятын өйрәнү» дигән темага доклад ясады. Ш. Госманов «Памирда радио» исемле фантастик повестен, укыды. Һ. Такташ «Такташ үлдә» исемле шигырен беренче тапкыр укыды. «Октябрь» оешмасы төзелгәннән соң түгәрәк таркалды.

Хикәяләрем, нәсрләрем «Кызыл шәрәк яшьләре», «Октябрь», «Яшь эшче» журналларында басылды. Шул елларда тәржемә өлкәсендә дә каләмемне сынаштыргайды башладым. 1923 елда тәржемә иткән бер китабым (Н. Рубакинның «Мәргәннәр һәм кешеләр» әсәре) нәшрияттә берничә ел чират көткәннән соң басылып та чыкты.

1926—1930 елларда Мәскәүдәге Беренче дәүләт университетының әдәбият вә сәнгать факультетында укыдым. Шул елларда МАППның татар секциясе әгъзасы булып тордым, бюросында эшләдем, берәз секретаре да булдым. РСФСР Магариф Комиссариаты каршындагы Төрки халыклар бүлегенен укый-яза белмәүне бетерү комиссиясе әгъзасы буларак, зурлар өчен эш китаплары, мәктәп дәреслекләре, методик кулланмалар язучы һәм төзүдә актив катнаштым.

Егерменче елларның икенче яртысында Мәскәүдә «Эшче» газетасы битләрендә көп сәен булмаса, көп аралаш диярлек минем очерклар, фельетоннар, репортажлар, яңа чыккан китапларга язган рецензияләр басылып килә иде.

Мәскәүдән кайткач, Татарстан китап нәшриятендә 12 ел (1931—1943) мөхәррир булып хезмәт иттем.

1931—1932 елларда Совет язучылары оешмасының сәркәтибе булып эшләдем. Оешманың рәисе Г. Нигъмәти иде (ТАППтан башка Казанда Совет язучылары оешмасы да яши иде).

1943 елның январендә Бөек Ватан сугышына үзем теләп киттем. «Алга, дошман өстенә» (башта Калинин фронты, аннары Беренче Балтик буге фронты) һәм «Суворовча кырык-лау» (Байкал арты фронты) исемле газеталарда хәрби корреспондент булып эшләдем.

Хәрби хезмәттән 1946 елның апрелендә кайттым.

1946—1949 елларда әдәби иҗат эше белән генә шөгыльләндем.

1949—1950 елларда «Совет әдәбияты» (хәзерге «Казан утлары») журналы мөхәррире.

1958—1961 елларда Татарстан Язучылар берлеге идарәсе рәисе.

1962 елдан башлап мин әдәби иҗат эше белән генә шөгыльләнәм.

Искә алырлык кайбер жәмәгәтә эшләрем:

1939—1974 елларда (ике составны искә алмаганда) Татарстан Язучылар союзы идарәсе члены. 1946—1951 елларда идарә рәисе урынбасары. 1968—1974 елларда Президиум члены. 1956—1958 һәм 1961—1974 елларда СССР Әдәби фондының Татарстан бүлеге идарәсе рәисе. 1974—1984 елларда рәис урынбасары.

1959—1963 елларда КПССның Татарстан өлкә комитеты әгъзасы.

1959—1961 елларда Татарстан Югары Советы депутаты. Шул ук елларда Татарстан Югары Советы Президиумы әгъзасы.

1958—1963 елларда РСФСР Язучылар берлеге идарәсе әгъзасы.

1957—1979 елларда СССР Әдәби фонды идарәсе әгъзасы.

1959—1963 елларда КГУның Тел һәм әдәбият факультеты Гыйльми советы әгъзасы.

1958—1982 елларда Тынычлык саклауның Татарстан Комитеты әгъзасы, 1958—1962 елларда Комитет президиумы әгъзасы.

1959—1970 елларда Татарстан Министрлар Советы янын-дагы Матбугат һәм полиграфия идарәсе әгъзасы.

1960—1975 елларда «Советская Россия» нәшрияты редакциясе советы әгъзасы.

Болардан тыш, төрле вакытларда озак дәвам иткән, кечерәк булып саналган жәмәгәт эшләрем күп булды: мәсәлән, жирле комитет рәисе, партияның башлангыч оешма бюросы әгъзасы, проза секциясе, тәржемәчеләр секциясе рәисе, Казан музейларының гыйльми советы әгъзасы, Язучылар союзына кабул итү комиссиясе рәисе, һ. б.

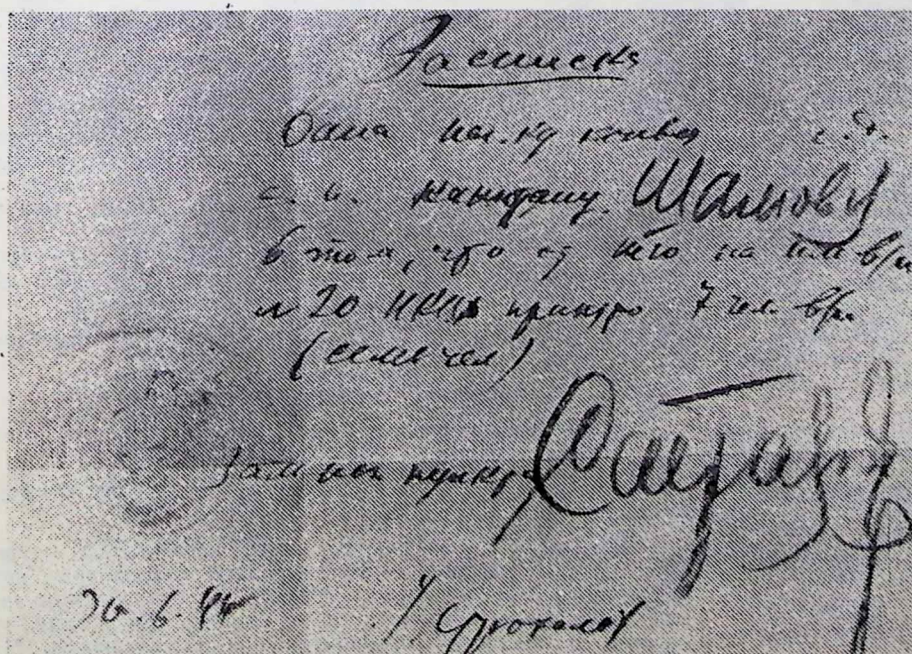
Әдәби псевдонимнарым: 1919—1922 елларда газета битләрендә, бигрәк тә «Эш»тә, Әлифшин (исемемнен һәм фамилиямнен баш хәрефләреннән оештырылган), Кызыл Йөрәк, Юлаучы, А. Шиһабетдинов, яшьләр журналларында хикәяләремнен кайберләре Ш. Афзал, А. Туйгын имзалары белән басылды. 1925 елдан соң бер генә псевдоним: А. Тәүгилде. Бу псевдоним белән «Эшче» газетасында фельетоннар бастырдым.

РСФСР һәм СССР язучылары съездларында делегат булып катнаштым.

Хәзәр РСФСР күләмендәге персональ пенсионер.

Дүрт орден (Октябрь революциясе, Хезмәт Кызыл Байрагы, Кызыл Йолдыз һәм Бөек Ватан сугышы орденнары) һәм 15 медаль белән бүләкләндем.

1934 елдан СССР Язучылар берлеге әгъзасы.

Фотокүчермәдәге язма: «Расписка. Дана начальнику конвоя капитану Шамову в том, что от него на имя в/ч 20 НКВД принято 7 чел. военнопленных (семь человек). Зам. нач. пункта Строколов. 30.6.44». А. Әхмәтнең «Уйламаганда» исемле язмасы шушы вакыйга турында.

Уйламаганда

Хәрби журналист, ул оборона вакытында да, һөҗүм вакытында да алгы кырыда йөри. Дошман обороналарын беренче булып өзүче, аңа беренче ударларны ясаучы батырларны күрү, алар белән сөйләшә һәм әле генә булып үткән вакыйгалар турында фронт газетасы өчен материаллар оештыра. Мондый кайнар көннәрдә ул сугышчы да, оештыручы да, кирәк булса, командир да булып китә. Тиз генә каләмен куеп, кулына пистолет янса автомат ала.

Беренче Балтик Буге гаскәрләре хәзәр Гитлерның «тоталь мәлгүннарын» пыр туздырып, куып баралар, туган Белоруссияне һәм Балтик буге республикаларының жирләрен азат итәләр. Шундый данлы көннәрдә без, хәрби журналистлар, һөҗүм итүче шанлы гаскәрләребез арасында булабыз. Беренче Балтик Буге фронтында чыга торган татар газетасында эшләүче язучы Афзал Шамов та һөҗүм итүчеләр арасында

лде. Журналист халкыбызның фронттагы батыр уулары янына бара, аларның героик эшләре белән таныша, сугышчыларга үз ана тел-ләрендә чыга торган «Алга, дош-ман өстенә» газетасын укый, алар-ны Татарстан хәбәрләре белән та-ныштыра.

Капитан Шамов, бер частъа эшен бетереп, ашыгып икенче бер частъа китә. Бу көнне 30 нчы ки-лометр атлаганга һәм берничә төн-нәр йокы күрми эшлэгәнгә күрә дә язучы яхшы ук арган була. Шуңа күрә дә ул, куе арыш арасына ке-реп, хөл алырга утыра. Язучы та-рихи һөжүм көннәрендәгә тәсирләр турында һәм үзенә язачак хәбәр-ләре, хикәяләре турында уйлана.

Ләкин кинәт шикле кыштырдау ишетелә. Капитан тиз генә кулына револьверын ала һәм, арыш ара-сыннан көнбатышка таба качып баручы бер төркем фрицларны күрәп, башта беркадәр каушاپ ка-ла. Ләкин шунда ук Афзал Шамов үзгәдә көч, гайрәт тоя, биек арыш-ка ышыкланып килүче эре гәүдәле фрицларны якын ук жибәрә дә ки-нәт:

— Стой! — дип кычкыра. Анна-ры немецча:

— Кул күтәр! — дип, боерык бирә һәм һавага атып жибәрә.

Көтелмәгәндә үзләренң каршы-сында револьвер төзәп торган со-вет офицерын күргән фрицлар кул-ларын күтәргә мәжбүр булалар...

Язучы Афзал Шамов 7 немецны тиешле урынына илтәп тапшыра. Револьверын кабурасына салып куя да, янадан үзенә төп эшенә — хәрби журналистның сугышчан бу-рычларын үтәргә керешә. Янадаң кулына каләмен ала...

Шулай итеп, хәрби журналист Афзал Шамов уйламаганда үзе дә кыюлык, батырлык күрсәтә, совет журналистына хас булган данлы эш эшли. Фронт газетасының задание-лист 7 обер-ефрейтерны эсирлеккә ала.

А. ӘХМӘТ.

Белоруссия.

21 июль, 1944 ел.

А. ШАМОВ

Фатирда

Кышкы кыр тирә жирне кочып яткан зур ерт-кыч хайван. Матур көннәрдә башын алгы аяк-лары эченә тыга да, тын ята. Тик зәһәр күзләре генә чана табаннарын сызгыртып чапкан юлчыларның боры-нарын чеметеп ертык чикмәннәре аркылы кабыргаларын кашый. Юлчы чыдамый. Чанасыннан төшә дә, кулын-кулга бәрәп, сикерә-сикерә йөгәрә. Тән жылынган, бүксәләр дә йомшарган кебек була. Зәһәр күзләр тагы ертык эзли баш-лайлар. Мондый көннәрдә жылы өй, мич башына яткан мәче турында да уйламыйсың, аларны күз алдына да китерми-сәң, янган авызың тынга чумган кырны ерттырга теләп жирлийсы гына килә.

«Минем сөеп жиккән атым кара белән тимер күк, Сагынганда айга карыйм, ай да ялгыз минем күк». Урам буйлап, жирлап йөргән көйләрне хәтерлисәң. Тавы-шың матур, моңлы тоела. Кай вакытларда үзгә дә сокла-насың. Күнел күтәреләп, иркәләп китә. Тик сангырау кыр-ның җавапсыз, тын ятуы гына ачуны кабарта.

— Әй-й, алаш-ша, ни бар-рмый тагын-н! Ялкау барган ашның сырт буена менеп төшсәң дә, ул койрыгын селки-селки чаба башлай. Ләкин кырның карын-дыгын ертырлык кычкырасы килү һаман басылмый.

— Әй-й-й!..

Тагы җавап юк. Тагы чана табаны гына озын көйгә сузып сызгыра.

Ертык хайван котырса, аяклары белән жирне кочаклай да, үкерә. Урманнан-урманга, таудан-тауга улап буран куа, баганаланып дулаган өөрмәләргә чыдап булмый. Үрәчә баш-ларына килсәң дә, төргәләп арка бирсәң, ләкин фәйдасы юк. Әйләнәдә выжлап йөргән буран итәк асларын-нан, жиң очларынан үрмәләп салкын карны өстәп керә. Тундыра. Күз алдынан маяклар да югала. Буран барысын да каплай: маякны да, юлны да, хәтта абына-сөртенә бар-ган алашны да. Жилле буранга урын биргән чикмән итәк-ләрән жыясың да, жылы өйне хәтерлисәң. Тараканлы мич башына менеп йоклаган карт мәчене күз алдына китерсәң. Аз гына булса да көнләшү туа.

Ләкин буран һаман-һаман туктамый. Ерткычланган кыр тагы да катырак, тагы да явызрак үкерә. Башка шомлы уйлар килә башлай.

«Әгәр адашсан, буран шулай көн дә, төн дә уйнаса, тук-тамаса...»

Куркынычлы шәүләне куарга тырышасың.

— Әй-й, алаш-ша, ни бар-рмый та-гын-н!

Кара алаша бердәнбер якын дус, күнел юанычы була. Шуның өчен генә, тагы бер мәртәбә, сыртына менеп төшсәң.

— Әй-й, рәхмәт яугыр-ры. Кайткач солы бирер-р-мен-н!

Ләкин буран һаман-һаман туктамый.

Узган ел, советка кап ташыганда, бик көчле буранга туры килдек. Көн энгер-менгерләгәнчә Зөягә барып житәргә уй-

лаган идск, ләкин булмады. Буран бөтенләй үзәккә үтте. Юлында, маякны да, хәтта атларны да каплады. Әле ярый, хайваннар юлны белә. Берсе артыннан берсе калмый, пош-кыра-пошкыра баралар. Әйтерсен, адәмнәр! Бу кадәрле зи-һенләренә исең дә, акылың да китәр.

Хужаш авылында кунып чыкмакчы булдык. Без кәргән фатирга Норлат авылының Шәрәфи ямщик тә туктаган икән.

— Буранмы, егетләр? — ди.

— Бөтенләй харап, Шәрәфи абзый, актык тәрәшләргә эрли башлады. Әгәр тагын үн чакырым барсаң, тончыгыр-сың да, үләрсең, — диде.

— Әле сезнең, аю борыныннан бал ашап караганыгыз юк. Әгәр минем кебек илләгә кадәр ямщик булып йөрсәң, «юл газабы — гүр газабы» икән белер идегез, — ди.

Безне, балаларны шаярткан кебек, үчкәли-үчкәли көлә. Ләкин ана үпкәләмисен. Кешеләр янында, жылы өйдә икән-неңне искә төшерсәң дә, шатланасың гына. Үзгә дә үткән-рәк сүзләр белән кадаштыргалап алырга телисен.

Борынны ертып, жылы икмәк исе керә. Рәхәт!

Ә тышта буран һаман туктамый, улый. Тәрәзә капкач-ларын шыгырдатып жылата. Мондый вакыт өйдә, кешеләр янында тагын да жылырак, тагын да күнелләрәк тоела.

...Чәйдән соң идәнгә тезеләп яттык. Бишле лампаның як-тысын баскач, тыштагы буран тагы да куәтләнгән кебек ишетелә башлады.

— Их, буран! — диде Шәрәфи абзый тиктомалдан гына. Мич башына менеп яткан хужа да авыр гына сулап куйды.

— Ийе, буран.

Мин дә эндәшсез калырга теләмәдем.

— Ийе, әгәр буранда булсаң...

Һәрвакыт бураннан, өөрмәләрдән шикләнә торган Ярһәм озак кына күзләрен йоммый ятты да:

— Монның кебек буранда женнәр, шайтаннар кая яшере-неп торалар икән? — диде.

Берсе пыркылдап көлөп жибәрде.

— Курыкма, Ярһәм, бер нәрсә дә булмас. Бисмилланны әйт тә, төргәлән дә ят! Тия башласалар, миңа әйтерсен. ирек бирмә, — дидем мин.

Ярһәмгә бу ошап житмәдә булса кирәк. Ул, аз гына үп-кәли төшөп, җавап кайтарды:

— Синенчә инде уйларга да ярамый. Уйлагач — курку була. Абыенны бик тиз куркыта алмасың. Мин — бер үзем жиде төн уртасында кара мунчага кәргән кеше.

Күзгә йокы да килми. Әллә берәр нәрсә сөйләп жибәрик-ме, егетләр, — диде Шәрәфи абзый.

Хужа да тавышын чыгарды.

— Белмим, әллә буранга, әллә иртәрәк ятканга, минем дә күзгә йокы килми.

Без Шәрәфи абзыйны нәрсә булса да сөйләргә кыстый башладык.

— Әле женнәр, шайтаннар, дигәч, искә төшөп китте, — диде ул сүзен башлап. — Бу замандагы яшьләр аның кебек һабур-һабурларга ышанмасакай әйтәләр дә бит, белмим шул, бик дәрәс булып бетәрме икән ул, егетләр. Хәер инде, яшь чагында шүрләсәң дә курыкмаган булып маташасың. Мул-лалар да бит женнәрнең барлыгын корьәнгә язылган, диләр. Анысы да бар инде аның, — безнең муллалар, сәдакә дисәң, әллә нәрсәңне дә бар диярләр. Шулай да женнәр, сихерче-ләр турында чының белсәң, бик чибәр булыр иде. Безнең авыл Мөхәммәтша Тәкәрлекнең Мәскәүдә укый торган ма-

«Тончык! Синең кебек сикерче карчыклар шулай дуңгыз булып чыелдап үлэләр аны».

В. Шәрәфетдинов рәсеме.

лае кайтса-нитсә, инсеннен жебенә кадәр сорашырман дип торам әле. Ул, моннан ике ел элек үк, безнең муллаһарның арт сабагын укыткан иде. Бик зәһәр нәрсә! Моның кебек кеше дөньяда булмас. Сөйли башласа теле-телгә йокмый, әйтерсән, шайтан төкөргән.

Менә шуны әйтәм әле, элек тә женгә, убьрга, сихергә ышанмаган кеше авылда да булмагандыр. Һәр айны: я бу урамда, я теге мунчада, я иске мәчет янында жен, сихерче күрәләр иде. Берәр урынга барып утырсаң, яисә мунчага жыенсаң, хәсәр шул турыда сүз башлыйлар. Кайвакытларда, мин сиңа әйтим, төннәрен шүрли-шүрли өйгә кайтасың. Иске мунча яннарынан үткәндә йөрөгән уч табанына керә дә утыра. Шабаш! Сөз белми торгансыз әле безнең авылның Галиакбәр Чумараны. Авыр туфрагы салмаклы булсын, бик иртә гүр иясе булды, мексен... Хатыны Зиһни мәрхүмәне сихерче дип йөртәләр иде бездә. Төрле кеше төрлечә сөйли. Кайсылары жиде төн уртасында моржаларынан тубал буют чыкканын күргәннәр. Имеш, ул ут булып чыга икән дә урыс авылындагы Убашкага бара икән. Аннан икәүләшеп, башка сихерчеләр янына китәләр икән. Ә кайберләре төн урталарында каберләргә барганын да күргәннәр. Арты белән барып, арты белән кайта икән. Өгәр дә мәгәр, юлда-фәләндә кешеләр очраса, хәсәр дуңгызга, эткә әйләнә икән. Менә аның шундый вакытта ботын, аягын сындырсаң, кешегә әйләнгәч тә шулай зәгыйфь булып кала икән...

— Кара син аны, зәхмәтне,— диде хужа.

— Их төртендерәсең,— дип куйды Ярһәм.

Аның турында бик күп сөйләләр иде. Аларны барысын да әйтеп бетерә алмасың инде. Без яшь-жилкенчәк чагында аның сихерче икәнгәнен ышанмаган кеше дә булмагандыр. Шулай да үзенә әйтергә куркалар иде. Үзара аның турында сөйләшә башласалар, тыңлап-фәлән итеп тормасың дип, хәсәр як-юньгә караштыргалый башлыйлар иде. Бөрвакыт шулай, Мотик Бибинуры дигән хатын белән тагын берәү «тегеләй дә болай, колдун да сихерче», дип сөйләп утыралар икән, артларына әйләнеп карасалар, ни күзләре белән күрсеннәр, шомырт кебек кап-кара мәче күзләрен жемелдәтеп карап утыра, ди. Болар шикләнгәннәр дә сүзләрен туктатканнар, мәче дә китеп югалган. Бер ай үткән, ике ай үткән — бернәрсә дә булмаган. Боларның шикләре дә бетә башлаган инде. Менә өч ай үткәч Мотик Бибинурына Хисамый көтүче кайта да: «Уба сазлыгында сыерыгыз батты!»— ди. Бибинур, ашыга торгач, егылып кулын сындыра. Сазлыкка барсалар, ни күрсеннәр, сыер муенын борган да үлгән. Авызыннан күбекләр генә чыккан.

Ярһәм авыр ғына сулап куйды. Буран тагы да көчәя төшкән шикелле иде. Самовар куя торган кече моржаны ныклап ябып житкermәгәннәр, ахыры. Жил, буран көенә сузып-сузып кына сызгыра иде.

— Шуннан сон,— диде Шәрәфи абзый,— Бибинур Зиһни хакында ник ләм-мим дип әйтсән.

Очрашкан вакытларда, ерактан ук, остазбикәнә очраткан кебек, исәнлек-саулык сораша башлый. Менә шуннан бирле ал да гөл торалар. Әле сугыш елны ғына кара-каршылап, тимер башлап, урыс капкалап йорт салдырып ташладылар. Кем белә, бәлки шулай бугандыр да...

Аннары тагы бер вакыйга булды.

Хәтерем ялгышмаса герман сугышы башланган елны иде ул. Юк икән, икенче елында икән. Бүгенге шикелле иде. Нәкъ бу елны безнең күрше Рәхимулла ике аягын да өздәреп кайтты... Шулай көннәрдән бер көнне Шәфикъ Әвен жәмәгәтә мәрхүмә Хәдичә авырый башлый. Авыруы болай була, бер көнне тетелеп беткән киёмле хәерче карчыгы садака сорага керә: «Акыллым, кашык башы бую ғына булса да маң булмасмы икән. Бердәнбер кызым авырый, үлә инде»,— ди. Хәдичә, бисмилла әйтә дә, нәүрәптән май алып чыгып бирә. Карчык май алгач, йомырка да сорый: «Синең төс итеп, күрше тавыгыңнан бастырып чыгарып идем!»— ди. Хәдичә монысын да бисмилла әйтеп бирә. Карчык берне алгач: «Тагы берне бирмәссеңме икән, ике күземә ике йомырка булыр иде»— ди. Бик күп сорый торгач, синең дә минем дә ачу килер бит, менә мин сиңа әйтим, Хәдичәнә дә ачуы кабара кала. «Мә, чукынган карчык, тамагыңа пычак булып кадалсын»,— ди. Бер йомырканы бисмилла әйтми-нитми бирә. Карчык: «Минем тамакка кадалганы, синең тамакка кадалыр әле»,— ди дә чыгып китә. Капкадан чыккач ук суга чумган кебек юк була. Менә шуннан Хәдичәнә күңелә шүрләп кала. Кем күрсен, бер атна үтми, Хәдичә авырый башлый, ашаганы тормый, ашый да коса, ашый да коса. Хәдичә ябыга, саргай башлый, им-том итәләр,— файдасы юк. Солтан ишанга да барып карыйлар, файда юк та, юк. Тик бик күп йөргәннән соңында ғына ул кинәш итә: «Монда сихер-фәлән катнашкан булырга кирәк, күңелем шулай сизә»,— ди.— Сөз шуның кебек нәрсәләр белән им-том итеп карагыз»,— ди. Менә Хәдичә бер көнне Зиһни янына бара да алынырга-ялварырга тотына. Нәрсә әйтсәң

дә хатын кеше шул, турыдан сукалы: «Сине сихер эшләре белән маташа дип әйтәләр, зинһар, мине терелтә күр, теләсәң әдрәс тышлы тунымны бирермен»,— ди. Тик алла хакы өчен генә терелт!»— ди. Зиһни, сихер дигән сүзгә ишеткәч үк, күгәрә, бүртенә. Табагачын ала да Шәфикъ Хәдичәсен кыздырып чыгара. Кем белә,— диде Шәрәфи абзый.

— Өгәр им-том итә алмасыңмы дип, йомшак кына, жай белән генә әйткән булса, терелткән дә булыр иде. Шуннан соң Хәдичә тагын да катырак авырый башлый. Күзәнә төрле нәрсәләр күренә: этләр, мәчеләр, дуңгызлар, төрле-төрле хәсәрәтләр...

Үлесе көннәренә мәрхүмәгә Зиһни шәүләсе дә күренә башлый. Шулай итеп, ул үлә дә китә...

Хужа мич башыннан төштә дә туктаусыз сызгырып торган самовар моржасын, бисмилла әйтеп, кысыбрак япты.

— Күңелгә шик төшеп китте ләбаса, менә син аны. Алла үзе сакласын,— диде ул.

Ярһәм минем яңгарак килеп сыенды:

— Чыннан да дәресе икән, Гәлдрахман, ә?

Мин Шәрәфи абзыйның сүзен бүләрәк теләмәгәнә кыска ғына жавап бирдем:

— Тукта әле, иртәгә сөйләшербез.

Тышта, жиде төн уртасында, жен-пәридән курыкмаган буран урам буйлап дуулай, төрәзә капкачларың шыгырдатып жылата. Ә монда— кабыргадан кереп баткан салам башлы йортка, әллә нинди шомлы уйлар тармакланып, тамыр буйлап сузылалар. Тыңлавы күңелле булган, тормышта һич-һич бөрвакыт очрамаган, очарга мөмкин булмаган әкиятнең серле жепләре белән уралалар. Менә мин аның шәүләләрен күз алдына бастырам да, гасырлардан гасырларга сузылган күп, бик күп ата-бабаларны шомландырган нәрсәләр турында уйлыйм. «Болар бар да— бар да, тыңлавы күңелле булган әкиятләр генә, чөнки дөньяда сәбәпсез һичбер-һичбер нәрсә дә булмый. Булырга да мөмкин түгел!»— дим. Ә Шәрәфи абзый карлыккан тавыш белән салмак кына сөйләвен дәвам итә.

— Көзгә төннәренә берендә аргы башның Закир Саескан-нардан кайтып киләм. Сөгәтә уникеләр чамасы булгандыр, аяк өсте пычрак булганга урамда яшьләр йөрми. Жырламыйлар да. Этләр дә өрми. Ә төн, мин сиңа әйтм, караңгы— күзгә төртсәң күренми. Шулай һич нәрсә уйламый аларның бакча артларынан үтеп барам. Ни күзем белән күрим, Зиһниләр моржасыннан башта кечкенә генә ут чыкты. Аннары тагы бер, тагы, барысы бергә жыелдылар да, бүрек кебек түгәрәкләнеп каберләргә таба киттеләр. Гомеремдә курыкканым юк иде, аптырап калдым, аяк буыннарым калтырарга тотынды. Ни бисмилла әйтсәң, ни сүгенергә белмим. Йөргөм уч табанына керде дә утырды. Шабаш! Шуннан соң берәз хәл алып кирәгә киттем. Беркемгә әйтмәдем. Зарарын-фәләнен салмасын, дидем. Алай бер нәрсә дә булмады.

Сугышның өченче еллары иде бугай. «Канлы күл» буендагы жирем Зиһни белән янәшә туры килгән икән. Мин шул, ялгыш саный торгач, аның жиренә бер таяк керткәнмен дә чәчкәнмен. Менә бер көнне Зиһни үзе килгән. Шәрәфи туган, ди, минем жиргә чәчкәнсең икән, ди, сиңең көчәң керткән булса, жир минекә, ашлыгы урта булыр», ди. Гөһәш шомлыгына каршы, ул көнне көжә бакчага кереп, менә дигән алмагачларны кимереп чыккан иде. Ачуымны кая куярга белми йөри идем. Бу иш анына куш кына булды. Мәйтәм: «Ачуны китереп йөрмә әле»,— дим. «Тукта, Шәрәфи, минем үз хакым. Мин фәкыйрь карчык икәнәң беләсең ич!»— ди. Мин дә юләр шул: «Беләм, сиңең кебек сихерче карчыкларны да белмәгәч!»—дип әйттем дә салдым.

Соңынан үземнең дә башка килде, ну эш узган иде инде. «Әй, әй, Шәрәфи, сине беренче кеше дип йөридер идем, син дә оялмыйча шуны сөйләсең бит!»— диде дә жылап ук жибәрде. Шуннан чыгып китте. Икенче килгәндә ашлыгын да сорамады, минем дә бирәсем килмәде. Нәфешайтан бит! Тик шул елны «Бәти» тавыннан арыш көлтәсе төяп төшкәндә гомердә ышанмаган күчәр, шартлап сынды да куйды бит. Нинди текә таулардан төшкәндә дә чапмый торган атым арбаны кендегеннән чыгарып кына бәрәдә. Бер-ике сажин төгәрәгәндер. Беркемгә бер нәрсә әйтмәдем. Эчтән генә тындым. Шулай да күчәр ачуы һаман бетмәде.

Бер көнне шулай, май айларында, урыслардан кайтырга сонга калдым. Берәз кызмача да идем. Жиде төн урталары булганга, эт-кош очраса-нитсә дип, чукмарлы таяк та алдым. Жәяү булганга каберләр янындагы сукмак белән турыдан ғына кайтырга уйладым. Кырда— эт тә юк. Тыныч. Тик жил белән ужымнар ғына шаулый. Күңел күтәрелсәң өчен жырылап та жибәрдем. Курку дигән нәрсә иске дә керми. Менә каберләр янынарак житкәч, ни күзем белән күрим, сукмак буйлап әллә нәрсә генә килә. Этме икән, әллә, бүрме икән, дидем дә, уйладым. Ә үзем һаман барам.

Курыкмыйм. Жәйге төнне беләсез инде. Эйберне якынлаша башлагач ук танийсың. Ни күзем белән күрим, теге нәрсәм зур дунгыз булды да, хыркылдап килә дә башлады. Башы-ма шылт итеп, Зиһни белән кычкырышкан искә килеп төште. Чукмарлы таягымны кысып тоттым: «Беткән баш беткән, мөйтәм, аны да бетерим!»—дим. Каерылып суктым. Дунгызым чыелдый, менә мин сиңа әйтим, чыелдый, әйтерсен, кырның асты өскә килә. Ул чыелдаган саен гайрәтем арта, мөйтәм: «Тончык! Сиңең кебек сихерче карчыклар шулай дунгыз булып чыелдап үлөләр аны...»,—дим. Кыйнадым, кыйнадым да, дунгызымның тыны чыкмый башлады. Үзем дә әлсерәп төштем. Аннары алны-артны карамадым, арышлар өстеннән генә авылга сыздырдым. Кыр капкасы төбенә яшьләр жыелганнар, мине күргәч чолгап кына алдылар: «Каберләр янында әллә нәрсә чыелдый, Шәрәфи абзый, бер тыңласаң дунгыз тавышына, ә бер тыңласаң кешенекенә ошый!»—диләр. Мин дә шул юләр, яшьләрне күргәч, шатлыгымнан нәрсә эшләргә дә белмәдем. Алны-артны уйламадым, мөйтәм: «Егетләр, харап буладыр идем, әле яхшы чукмарлы таяк булды»,—дим. «Нәрсә булды да, нәрсә булды?»—диләр. «Зиһни сихерче дунгыз булып каршыма чыккан иде, шуны кыйнап үтердем!»—дим. Егетләремнең күзләре шар булды. «Әйтәм әлсерәгәнсең, чырасаң да калмаган»,—диләр. Минне озатып калдылар. Ул төнне урам буйлап жырылаучы да, тавыш чыгаручы да булмады. Шүр-ләделәр, минем дә күземә йокы кермәде.

Шәрәфи абзый урыныннан торып кисмәк янына барды да су алып ашыкмый гына эчә башлады. Мин чыдамадым.

— Аннары нәрсә булды!—дидем.

— Кайда булмаган ул. Әле хәзер дә йөрәктән китми лә... Ярһәм дә сүзсез калмады:

— Аның кебек сихерче карчыкларның үлемнәре дә дунгызларча була бит!—диде.

— Иртәгесен Кумыл Күжмәсенә егерме биш тәңкә түлөп чүт кенә котылдым,—диде Шәрәфи абзый.—Әле яхшы са-тырлык сыер бар иде. Әгәр ул булмаса, баш-аягым Себер-дән кайтмаган булыр иде.

— Нәрсә, әллә ул урядник булып торадыр идеме?

— Юк, аның нәселле дунгызы көтүдән аерылып калган да, шунда каберләр буенда йөргән икән. Ә мин жүләр аны сихерче дип уйлаганмын. Менә бит ул бәла каян килеп чыга...

Мин пырхылдап көлеп жибәрдем.

— Алла үзе сакласа, саклый бит!—диде хужа шатланып.

— Егерме биш тәңкәңне түлөгәч!—диде Шәрәфи абзый.

Ярһәм, күкрәген тутырып иркен итеп сулап куйды. Шәрәфи абзый безгә тыныч йокы теләп, толыбын башыннан ук бөркенеп ятты. Бераздан соң ул озын-озын сулый башлады.

Ә тышта буран һаман-һаман улый иде әле.

1926 ел.

СУГАН

Хикәя

Сәлимнең анасы Гөлжиһан апа түтәлдән яңа гына йолкып алып кәргән кыяклы суганны тозга манып ашарга бик ярата иде. Ләкин алар быел суган утырта алмый калдылар. Хәзер ана аш-су өчен кирәк булган суганны күрше-тирәдән я йомыркага, я кура жиләгенә, я башка шуның кебек берәр нәрсәгә алмаштырып алырга туры килә. Гөлжиһан апа ул суганны гына түгел, йомырканы да, кура жиләген дә бик ярата. Шуңа күрә дә аның аларны бер дә алмаштырасы килми. «Әгәр үзем суган утырткан булсам, кура жиләген дә, йомырканы да сатар идек. Акчасы берәр нәрсәгә ярап куяр иде»,—дип уйлый ул. Дөрес, ул кура жиләгә белән йомырканы болай да сата, ләкин аның тагын да күбрәк сатасы килә. Гөл-жиһан апа шундый кеше инде ул, аның бөтен нәрсәсә үзенекә булсын һәм күп булсын. Үз бакчасында үстерергә мөмкин булган нәрсәне аның бер дә сатып аласы килми. Ә менә быел ул суганны сатып ала һәм моның өчен инде ул үкенеп бетә алмый. Һәр аш саен диярлек ул, бераз үпкә-ләгәнсыман, бу турыда иренеп исенә төшәрә.

— Әй, үз суганыбыз булса, нинди рәхәт булыр иде,—ди ул.—Бакчага йөгереп чыгып, рәхәтләнеп, йолкып кына керер идек. Болай да ашар идек, ашка да турап жибәрер идек... Кыяклы суган әллә ни тора бит ул. Ашның төмен бөтенләй үзгәртеп жибәрә. Сугансыз аш ашманы соң ул! Әллә нәрсә шунда!

Бу турыда бик күп ишеткәнлектән һәм, бигрәк тә, суган утыртмый калуда үзен гаепле санагандыктан, Сәлимнең атасы бер сүз дә эндәшми, кашыгын кулына ала да, табындагы ашка сузыла. Бары тик Гөлжиһан апа бик төпчи баш-лагач кына ул, аны тынычландырырга теләп, айткәләп ала:

— Ашың болай да бик тәмле, карчык,—ди ул.—Син пешергән аш сугансыз-борычсыз да тәмле була ул. Берәү булса әле, әллә ниләр салып та, болай тәмле пешерә алмас иде,—ди.

Ләкин Гөлжиһан апа, тәмле сүзләргә караганда, ачы суганны яратарак бирә. Шуңа күрә дә ул иренә әйтәсен әйтөп кала:

— Быел көз, исән булсам, орлыкка дигәнән үзем хәзер-лөп куям. Сиңа ышансам, тагын сугансыз калырсың,—ди. Аннары ул колхоз бакчасындагы суганны мактарга керешә:

— Шундый матур булып, тармакланып үсеп торалар, гөл диярсен. Бигрәк тә унган инде. Хәер, су буенда шул. Суны ярата ул...

Колхоз бакчасындагы суганны Сәлимнең дә күргәне бар. Чыннан да, бик матур булып, кызыктырып үсеп тора ул. Анда әле суган гына түгел, кыяр да үсә, хәтта кишер белән шалкан да утыртканнар. Шалканның инде кайберләре та-вык күкәе бую. Кабыгы, матур гына булып, ансат кына каезланып төшә. Ә шалканы, арчыганның соң, ширбәтләнеп, гәрәбә шикелле ялтырап тора. Шундый тәмле, теленне йотарсың.

Чыннан да, яшелчәләр суны ярата булса кирәк. Югыйсә, аны нигә дип су буена утыртырлар иде. Колхоз бакчасы да нәкъ су буенда. Аның тирәле, дуга шикелле бөгеләп, Гөбенә елгасы үтә. Матур елга ул, балыкчы елга. Сәлим-нәр анда жәй көне, һәр көн диярлек, су коеналар, балык тоталар. Зур малайлар Гөбенәне колачлап йөзеп чыгалар, аннары яр кырында, колхоз бакчасы буенда утырып, ял итеп торалар.

Нәрсә генә үсми ул бакчада: кыяр да, кишер дә, суган да бар анда. Ләкин шуның белән бергә Ибәт бабай да бар анда. Кайчан гына ял итә икән ул? Картларның сөяк-ләре, аяклары сызлы торган була, көндәзләрен ятып то-рырга яраталар алар. Күрәсен, Ибәт бабайның аягы да, сөяге дә сызламый булса кирәк, вакытында ял итәргә дә яратмый ахыры ул. Кайчан гына карама, ул шунда, бакчада йөри. Картлар: «Күзләрем начарланды, күрә алмыйм»,—дигән булалар. Ниңә Ибәт бабай да шулай түгел икән? Карт булгач, картларча булырга кирәк иде.

Сәлим әле кечкенә, елганы йөзеп чыга алмый, бары яр буенда гына коена. Яр буенда да бик тирән. Кай урын-нарда ул Сәлимнең нягенә кадәр житә. Әгәр йөзә белсә, ул да, колач салып, аръякка чыгып китәр иде. Ай, бу йөзә белмәүнен начарлыгы!

Йөзә белмәсә дә, Сәлимнең колхоз бакчасында булганы бар. Ул анда дус малайлар белән бергә чыккалый. Алар күпер аркылы гына чыгалар.

Күпер төбөндә таллар үсеп тора. Таллар яныннан бакча уртасына таба бер сукмак китә. Шул сукмак белән барсаң, каравылчы Ибәт бабай куышына туп-туры барып чыгасың.

Сәлим, кайчакларында малайлар белән бергә, Ибәт бабай янына барып утыра. Ибәт бабай аларга бик матур әкият-ләр сөйли һәм аларны кыяр белән кунак итә. Алар аның әкиятен дә тынлыйлар, кыярын да ашыйлар.

Башта Ибәт бабай куышта ялгыз гына тора иде. Урак өстендә аның янына Ярһәм исемле бер малай килеп тора башлады. Күрше авылга киткән кызының улы. Зур малай түгел, Сәлим бую гына. Сәлим менә шул малай белән дус-лашып китте. Сәлим ана ук ясап бирде, ә Ярһәм курадан сыбызгы ясарга оста икән. Алар хәзер ук аталар, сыбыз-гы кычкырталар һәм бакча буенча чабып, уйнап йөриләр.

Сәлимнің еше бик рәхәт хәзер. Ул инде Гөбенә аркылы йөзеп чыккан малайларга кызыгып карамый. Малайлар аңа үзләре кызыгып карыйлар. Чөнки ул хәзер бакча буенда, рәхәтләнеп ятып, кояшта кызына ала, тели икән, бу якта гына су коена, тели икән Ярхәм белән бергә бакчада йөри, кыярын, кишерен һәм шалканын ашый. Ибәт бабай да бер сүз әйтми. Шулай ук яшелчә бакчасы бригадиры Зәйнәп апа да бер сүз әйтми.

— Туйганчы ашагыз, бары тик бакчадан гына алып чыкмагыз,— ди ул. Аннары ул:— Балаларны алып кермәгез, икәү генә йөрөгез,— дип тә әйтеп куя.

Сәлим инде ул зур, кечкенә түгел. Нигә ул башка балаларны алып керсен, нигә алардан колхоз яшелчәсен әрәм иттерсен. Менә вакыты житәр, яшелчәләрне. хезмәт көннәренә бүләрләр. Шунда инде алар кыярын да, шалканын да, кишерен дә туйганчы ашарлар.

Сәлим башка балаларны кертмәгәннә, аннары яшелчәләрне бакчадан алып чыгып китмәгәннә, аны Ибәт бабай да ярата. Хәтта кайчакларында Ибәт бабай аны мактап та куя:

— Сәлим ул үзе каравылчы булырлык егет, яшелчә бакчасын бер дә миннән ким сакламый,— ди.— Менә киләсе елга тотармын да үзен каравылчы итеп билгеләтермен әле,— ди.

Шундый сүзләренә ишеткәннән соң, Сәлим канатланып китә. Чыннан да, каравылчы булмаслыкмыни ул. Аның нәрсәсе бар. Тик менә ул төнлә генә куркыр. Төнлә су буенда, кырда ялгызыңа гына бик куркынчы бит ул. Аннары менә кайбер зуррак малайлар да аптыратырлар. Әле хәзер дә алар, я урамда очратсалар, я Гөбенә аркылы йөзеп чыксалар, йөдәтеп бетерәләр, имеш, син аларга кыяр алып килеп бир, шалкан алып килеп бир. Тынламагач, әле куркыталар да:

— Туры килерсен, бирермен әле кирәгеннә!— диләр.

Дөрес, аларның әле берсенең дә кыйнаганы юк. Шулай да куркынчы. Хәер, хәзер ул алардан: я Ибәт бабай куймый, я Зәйнәп апа орыша дигән булып, котылып килә. Әгәр үзен каравылчы булсан, нишләрсен? Алар бөтенләй теңкәңә тиярләр. Юк, Сәлим каравылчы булырга теләми әле. Шулай да Ибәт бабайның мактау сүзләрен ишеткәч, рәхәт аңа.

Бер көнне ул бригадир Зәйнәп апага суган йолкышты. Аннары алар аны читән корзиннарга тутырдылар. Сәлим бик тырышып эшләде. Дөрес, Ярхәм дә тырышып эшләде, ләкин кая инде аңа Сәлимгә житәргә!

Эшне бетергәннән соң, Зәйнәп апа Сәлимгә күп кенә итеп суган бирде.

— Бар, анаңа алып кайт, бу синең эшләп тапкан суганың,— диде ул.

Сәлим шунда ук, суганны күлмәк итәгенә салды да, өйгә аттырды. Ул шул кадәр йөгәрдә, ничек кайтып житкәнән үзе дә сизми калды һәм ишек алдына килеп кәргәч, шатлыгыннан кычкырып та жибәрде:

— Әни!.. Әни, суган бирделәр!.. Зәйнәп апа бирде.. Эшләгән өчен бирде...

Ул көнне Сәлим өйдә үзенә утырырга урын таба алмады. Суган алып кайту шатлыгы, аннары анасының аны әледән-әле мактап алуы аңа тыныч кына утырырга ирек бирми иде. Хәтта анасы аны кич белән атасына да мактап алды:

— Син менә, Сәлим кайда йөри дә, кайда йөри дип сорап, йөдәтеп бетерәсең. күрәсеңме, ул эшләп никадәр суган алып кайткан. Аңа моны Зәйнәп апасы биргән. Суганың гына кабып кара әле син. Нинди яхшы. Авыzyma тәм кертәп жибәрде.

Атасы суганны кабып карады, ләкин мактап та, яманлап та бер нәрсә дә әйтмәде. Сәлимнің көнозын әллә кайларда йөрүен яратмый иде ул.

Атасы гына бит аны әллә кайларда йөри дип уйлый. Сәлим ул бер дә әллә кайларда йөрми. Ул Ибәт бабайга бакча сакларга булыша, аннары ул, туры килгәндә, Зәйнәп апага да булыша. Нигә әллә кайларга йөрү булсын ул! Колхоз эше белән йөри ул.

Менә берничә көннән бирле ул Зәйнәп апага да, аның бригадасындагы башка кешеләргә дә булыша. Алар аны мактап та куялар, рәхмәт тә әйтәләр, ләкин берсенең дә аңа я суган, я башка нәрсә бирергә бер дә исенә килми. Әгәр бирсәләр, ул аны, итәгенә салып, өйгә алып кайтыр иде. Анасы да мактар иде аны. Бәлки әле атасы да: «Кайда югаласың син, малай актыгы!»— дип орышмас иде. Юк шул, берсенең дә исенә килми. Сәлимнің өйдә дә макталасы килгәнән белмиләр шул алар, бары рәхмәт кенә әйтәләр.

Бер көнне кичкә таба алар бакчада Ярхәм белән икәү генә калдылар. Ибәт бабай нигәдер өенә кайтып киткән иде. Алар кишерләр, шалканнар, помидорлар арасында йөрделәр, аннары яңадан куыш янына эйләнеп кайттылар. Берәздән

Ярхәм дә Гөбенә буена кармакларын алырга китте, ә Сәлим куыштагы эйберләренә һәм бакчаны сакларга калды.

Ул һавада, өерелеп, очып йөргән каргаларга, помидорлар өстенә төркөм-төркөм килеп кунган чыпчыкларга озак карап торды. Аннары ул аларны кычкырып та, балчык атып та куды. Инде кояш та түбән төште, чыпчыклар да йокларга киттеләр, һавадагы каргалар да сирәкләнде, ә Ибәт бабай һаман кайтмый да кайтмый. Ярхәм дә нәрсәгәдер озаклады. Сәлимнің инде өчә дә пошта башлады. Ахырдә ул түзмәде, түтәлләр аша гына Ярхәм янына китте.

Менә суган түтәлләре. Нинди матур булып үсеп торалар алар. Аның анасы суганны бик ярата. Ә Зәйнәп апа һаман бирми дә бирми. Сәлимнің суган алып кайтасы килгәнән белми шул ул. Әгәр ул сорамай гына алса, бернәрсә дә булмас бит?.. Колхозның суганы бик күп, Сәлим алганны берәү дә белмәс...

Ул көнне Сәлим өйгә соң гына кайтты. Инде кичкә ашны ашаганнар, табынны жыеп куйганнар иде. Анасы почмакта савыт-сабаларын юып йөри иде. Сәлим аның янына аяк очлары белән генә басып керде һәм шыпырт кына әйтте:

— Әни, суган алып кайттым...

Һәм ул итәгендәге суганны сәкәгә салды. Менә суганнар сәкәдә ята. Анасы бер суганга, бер улына карап ала, нигәдер аны мактарга да, аңа рәхмәт әйтәргә дә ашыкмый. Нигә рәхмәт әйтми ул? Суганны бик ярата бит ул. Сугансыз ашны да аш дип тә санамый ул... Юк, шулай да анасы аны мактарга ашыкмый. Сәлим инде берәз шомлана да башлады.

Ахыры, анасы аңа эндәште:

— Каян алдың син моны?— диде ул, аңа текәп карап. Сәлим тиз генә җавап бирмәде.

Анасы яңадан кайтарып сорады:

— Ник әйтмисең син? Каян алдың моны?

— Бакчадан,— диде Сәлим, аңа күтәрелеп карамыйча гына.

— Ә кем бирде сиңа?

Сәлим өңгерәп кенә җавап кайтарды:

— Зәйнәп апа.

— Ни өчен?

— Эшләгән өчен.

— Һм-м-м,— диде анасы, аскы иренен тешләп. Ул берәр эшне яратмаса, шулай аскы иренен тешләп, уйланып тора иде.

— Нинди эш өчен?

Сәлимнің инде моңа жавабы хәзер иде:

— Кыяр жыешкан өчен. Аннары суган да йолкыштым...

Анасы шулай да аңа рәхмәт әйтмәде, хәтта болай озак йөргән өчен әле берәз орышып та алды.

— Бар, аша да ят,— диде ул коры гына итеп, һәм аңа дип калдырган ашны алып бирде.

II

Иртәгесен иртә белән Сәлим анасының төрткәләвенә уянып китте. Ул күзен ачып жибәргәндә, анасы, чиккән альяпкыч бәйләп, кулына көтү куя торган чыбыгын тотып, аның янында басып тора иде. Ул әле хәзер генә көтү куып кайткан булса кирәк.

— Я әле, тор әле,— диде ул аңа, кичкәге кебек коры гына итеп.— Хәзер үк битенне юып ал.

Тышта инде бик матур булып кояш чыккан. Аның нурлары, төрәзәләр аша кереп, миң чатына һәм стенага төшкән иде. Ишек алдында чебеш тавышлары, тавыкларның кыткылдаганның ишетелә, ә өй эчендә, Сәлим тирәсендә, тын-гысыз чебеннәр безелди.

Сәлимнің бу кадәр иртә торасы килми иде. Ләкин ул анасының гадәтен бик яхшы белә. Әгәр ул шундый коры тавыш белән әйтә икән, ул чагында инде, иң яхшысы, аңа карышмау, киреләнеп тормау. Хәер, Сәлим ул кире малай түгел, сүз тыңлый ул.

Менә ул битен юып керде. Анасы аны почмакка чакырып алды. Почмакта, сәкә өстендә, кичкәге суганнар кул тимәгән килеш чәчеләп яталар иде. Анасы суганга таба төртөп күрсәтте.

— Улым, син миңа дөресен әйт, сина моны чыннан да Зәйнәп апаң бирдеме?

Сәлим инде аны Зәйнәп апасы биргәнәнә үзе дә ышана башлаган иде.

— Әйе, ул бирде.

— Ялганламыйсыңмы?

— Юк.— Һәм ул, анасын төмам ышандырырга теләп, карганып та куйды.

— Мә, суганыңны төр. Әйдә, Зәйнәп апаң янына барабыз. Моңы ничек бирде икән ул сиңа? Кичә бит ул авылда да булмаган. Базардан төнлә белән генә кайткан.

Сәлимнең кинәт тез буыннары бушап китте. Чыннан да, Зәйнәп апа кичә базарда иде бит. Шулай да, ул яулыкны кулына алды, чәчелеп яткан суганнарны төргәләргә кереште: — Әллә кайлардан алып кайтырга беләсен, ә үзәң төрә дә белмисең,— диде анасы, кинәт ачуланып, һәм, аның кулынан яулыкны тартып алып, суганны үзе төргәләде.

«Әле ярый, эти өйдә юк,— дип уйлап алды Сәлим.— Әгәр өйдә булса, хәзер кәешын алыр иде».

Атасы, кыйнамаса да, ачуы килгән вакытларда бил кәешын кулына алырга ярата иде. Ул күп вакыт аның белән куркытып кына кала иде. Хәер, кайчакларда, бигрәк тә күрәлтәте гаспне яшереп маташканда, сыдырып алудан да кире тормый иде ул.

Сәлимнең атасына да, анасына да ялганлаганы юк иде. Бары ул кичә генә ялганлады. Кичә ул анасына суган алып кайтты, аны шатландырмачкы булды. Ләкин анасы аның дәресеңә әйтмәгәннән, ә ялганлаганын шунда ук сизеп алды һәм төн буенча, кайгырып, борчылып, йоклый алмыйча чыкты.

Алар, өйне бикләп, ишек алдына чыктылар. Анасы кәлиткәнә ачарга дип, аның тоткасына кулын да салды һәм шунда, тукталып, улына тагын бер мәртәбә текәп карады.

— Я,— диде ул,— дәресең әйт, улым: моны сиңа эшлэгән өчен бирдәләме, әллә болай гына алып кайтыңмы?

Сәлим дә анасына күтәрелеп карады. Анасының йөзәндә, күз карашында аңа карата бертөрлән дә йомшаклык әсәрә юк иде. Ул аның үз уеннан кире чигенмәслеген шунда ук сизеп алды һәм күзләрен түбән төшерде. Аның инде елыйсы килә иде. Бу минутта ул үз-үзенә бик кызганыч булып тоелды һәм суганны рәхсәтсез алып кайтканлыгы өчен чынчынлап үкенә башлады. Шунда ул анасына дәресең сөйләп бирде.

Анасы, аскы иренен тешләп, кашларын жыерып, бер сүз дә эндәшмичә, аның сөйләгәннен тыңлап торды. Сәлим кыйнар дип курыккан иде, ләкин анасы кул якмады.

— Их, улым, улым!— диде ул, үзе дә еларлык булып.— Син инде миңа шулай ялганлай да башладыңмыни? Син шулай караклыкка да тотыңдымыни?..

Караклыкка? Бу сүздән Сәлимнең йөрәгә «жу» итеп китте. Нинди куркыныч сүз! Әгәр шунда берәрсә ишетсә, хәзер аның исеме бөтен авылга таралачак. Аны Сәлим дип түгел, ә Сәлим карак дип йөртәчәкләр, күзен дә ачтырмайчаклар, урамга чыгарга да мөмкин булмайчак. Аннары авылда нәрсә генә югалса да, аннан күрәчәкләр.

Анасы кәлиткәнә ачты.

— Әйдә, киттек, илтп бирәбез,— диде ул.— Их, оятсыз, оятсыз!— диде аннары ул.— Бөтен авыл алдында йөземә кара яктың бит син. Кем малас?— аның малас диячәкләр. Атаң белсә, нәрсә әйтер...

Сәлим капка баганасына чатырдап ябышты.

— Әни бәгърем, бармыйм, бармыйм!.. Кирәкми, кирәкми!..— диде ул, бик нык ачынып һәм елап. Аның Зәйнәп апа янына да һәм Ибәт бабай янына да барасы килми иде.

Анасы аның кулынан тотты һәм аның жиргә ташлаган суганын, иелеп алып, култыгына кыстырды.

— Юк, барабыз,— диде ул.— Әгәр син урлап кайтырга оялмаганың икән, илтп бирергә дә оялма... Син үзеңнең нинди начар эш эшлөгәннең беләсеңме, юкмы? Син бит колхоз эйберен урлаганың, жәмәгәт эйберен. Колхоз эйберен урлаган кеше— ул иң начар кеше. Аннан да начар кеше юк дөньяда. Ә мин моны яшереп кала алмыйм.

— Әни жаным, бармыйк, бармыйк... Икенче беркайчан да алып кайтмам... Беркайчан да алып кайтмам...

Анасы аның ялынуына, славнына карамастан, аны, кулынан каты итеп кысып тотып, колхоз бакчасына таба житәкләп алып китте.

Менә алар урам буйлап баралар. Анасы, бер сүз дә эндәшмичә, кашларын һаман да шулай ачулы жыерган килеш, житез-житез атлай, ә Сәлим, ялан аяклары белән тузан туздырып, аның яныннан ярым өстерәлөп, ярым йөгереп бара һәм үз кул аркасы белән үзәң күз яшьләрен әледән-әле сөртә. Инде аның бите каралып, пычранып беткән.

Урамда балалар уйнап йөри. Тыкрыкта көтүдән качып калган бер ала бозау басып тора. Сәлим хәзер энә шул балалар шикелле рәхәтләнеп уйнарга, яисә энә шул ала бозау шикелле тын гына басып торырга әллә ни бирер иде. Юк шул, юк, анасы аны, славнына да карамастан, колхоз бакчасына алып бара.

Балалар, уйнауларынан туктап, Сәлимгә гажәлләнеп карап калалар, хәтта ала бозау да, нәрсәдер белгән шикелле, койрыгын селки-селки, аңа текәп карап тора. Балалар инде аның кая барганын, ни өчен барганын беләләрдер. Бары тик алар аны анасы алдында гына мыскылламый торганнардыр. Әгәр анасы булмаса, алар, бөтен урамны тутырып:

— Сәлим, карак, Сәлим карак!..— дип кычкырырлар иде.

Әле ярый анасы бар. Анасы булганга, кычкырырга куркалар алар. Ләкин бит анасы аның белән гомергә йөрмәс.

Менә шул чагында инде Сәлим нишләр икән? Ай, нигә алып кайтты соң ул аны! Аның гомерендә дә бит кеше эйберенә тигәнә юк иде. Әгәр ул бу бәладән котылса, моннан соң колхоз эйберенә бервакытта да тимәс иде. Колхоз эйберенә генә түгел, бер кеше эйберенә дә тимәс иде ул.

Энә анасы нәрсә сөйли бит:

— Моңы болай гына калдырмалар әле,— ди ул.— Күр дә тор, ябарлар да кыярлар. Япсыннар, япсыннар, миңа карак малай кирәкми. Нишлим миңа, карак малай белән,— ди ул.

Алар инде күпергә дә килеп життеләр. Сәлим, анасын кызгандырырга теләп, тагын бер мәртәбә тыпырчынып карады. Ләкин анасы аны кызганмады. Карак малайны нигә кызганың ул! Каракны бит аны берәү дә кызганмый.

Менә ул, йөрәгә ярылырлык булып куркып, бакча туфрагына басты. Әле кичә генә ул бу туфракка һич тә курыкмыйча, шатланып китереп баса һәм, уктай атылып, тар сукмак буенча куышка таба йөгәрә иде. Аны анда Ярхәм белән Ибәт бабай көтеп тора иде. Алар аны бүген дә көтеп торалар, ләкин алар күчәгә дус Сәлимне түгел, ә карак Сәлимне көтеп торалар.

Куыш янына барып житкәч тә, анасы Ибәт бабайны да, бригадир Зәйнәп апаны да үз янына чакырып алды һәм култыгындагы суганны үлән өстенә салды.

— Менә бу жүнсез малай кичә колхоз суганын урлап кайткан,— диде ул.

Моңы ишеткәч Ибәт бабай да, Зәйнәп апа да аптырап калды, аннары алар бер-берләренә карашып алдылар.

— Күр әле син аны!— диде Ибәт бабай, куллары белән ботына сугып.— Ә бит мин аны яхшы малай дип уйлап йөри идем. Мин аңа колхозның шундый зур байлыгын ышанып калдыра торган идем. Ә ул, сиздерми генә, аны талап яткан икән.

Зәйнәп апа да сүзгә кушылды.

— Әйтәм, безнең көң саен я суганны, я шалканны урлайлар. Менә кем урлай икән аны!— диде ул.— Бик тиз генә председателне чакырырга кирәк, районга хәбәр итсен. Тукта әле, үзем генә чакырып килим,— диде ул һәм, китәргә дип, урыныннан кузгалды.

Әле ярый Ибәт бабайга рәхмәт, ул аны туктатып калды: — Тукта әле, кызым, берәз уйлашык, бәлки ул икенче урламас,— диде.

— Тигәнәм юк иде минем... Икенче беркайчан да тимәм, беркайчан да!..— дип, Сәлим үксеп елап жибәрде.

Ибәт бабай чыннан да кызганды булса кирәк, ул аны үзәң таба тартып алып, башыннан сыйпады:

— Я, елама, елама, улым, икенче тимәгәч, нигә елап торырга. Тимәссен бит, э?

Сәлим, сүзен әйтә алмыйча, башын гына селкеде.

— Я,— диде анасы,— Ибәт бабай белән Зәйнәп апаңа нәрсә әйтергә кирәк?

Сәлим, күзләрен күтөрөп карарга оялганлыктан, башын аска иеп, колак артын кашый-кашый гафу үтенде. Гәрчә аның сүзләре ул кадәр ачык ишетелмәсә дә, гафу үтенгәнлеген беленеп тора иде, чөнки аның кайгырганлыгы, үкенгәнлеген чыраена чыккан иде.

— Ул сездән гафу үтенә. Шулай булгач, сез инде моны берүгә дә әйтмәгез,— диде анасы.— Син дә әйтмә, Зәйнәп, Ибәт бабай, син дә. Әгәр кеше-кара белсә, оятыңнан кая керергә урын таба алмасың.

Алар өйгә кайтканда да, өйгә кайткач та, бу турыда сөйләшмәделәр. Хәер, анасы инде аның белән бөтенләй сөйләшмәс булды. Чөнки Сәлимгә аның үпкәсә бик зур иде, ул шуны оныта алмый иде.

Кич белән атасы эштән кайтты. Ул, Сәлимнең шундый начарлыгын ишеткәч, бик борчылды һәм коры гына әйтте:

— Әгәр икенче шулай, я колхоз эйберенә, я кеше эйберенә тигәнәңне белсәм, миннән рәхим-шәфкать көтмә. Идәңгә сузып салып, канга батырганчы суктырырмын. Колагың ишетсәң аны!— диде.

Ибәт бабайга тагын бер рәхмәт, Зәйнәп апага да рәхмәт. Алар беркемгә дә әйтмәгәннәр, күрәсән. Әгәр әйткән булсалар, Сәлим урамга да чыкмас иде. Малайлар мыскыллап, хурлап, аның күзен дә ачтырмалар иде.

Сәлим урамга чыгуын чыга, ләкин инде ул хәзер колхоз бакчасына бара алмый. Бик барасы килә анын. Анда аның курае да калды. Ул аны куыш астына кыстырып куйган иде. Хәзер менә ул аны, малайларны кызыктырып, рәхәтләнеп кычкырып йөрер иде. Юк шул, бара алмый ул анда. Ничек барып, нинди йөз белән күрсенсә ул аларга. Оят, бик оят аңа. Хәтта инде аның бер атнадан бирле су коенырга да барганы юк. Анда да ул Ярхәмне очратудан курка. Малайлар рәхәтләнеп су коеналар, яр бусна чыгып, кояшта кызыналар. Ә Сәлим бары тик үз тирәләрендә генә уйнап йөри. Үзе гасплә ул, үзе, бары тик үзе генә гасплә!

СӘЙФ САРАИ МОХИТЫ

ТССРның Г. Тукай исемендәге дәүләт премиясе лауреаты, республикабызның атказанган сәнгать эшлеклесе Гәрәй Рәхим 1941 елда элеккеге Шөгәр (хәзерге Лениногорск) районы Федотовка авылында туган. Ул Казан дәүләт университетының татар теле һәм әдәбияты бүлеген тәмамлый.

Г. Рәхим шагыйрь һәм прозаик. 30 еллык ижат гомерендә ул 20 дән артык китап бастыра. Шул ук вакытта әдәби-фәнни эш белән дә шөгылләнә. Озакламый дөнья күрчәк «Татар поэзиясе антологиясе»н ул төзедә. Г. Рәхим «Татар балалар поэзиясе антологиясе»н төзүчеләрнең һәм Мәскәүдә чыккан «Советская литературная энциклопедия»се авторларының берсе.

Сәйф Сарай урта гасыр төрки жәмәгәтчелегендә гаять зур фигура, ул татар халкы әдәбияты һәм мәдәнияты тарихында Кол Гали, Мәхмүт Болгари, Мөхәммәдъяр, Утыз Имәни, Кандалий, Мәрҗани, Каюм Насыри, Тукай, Галимжан Ибраһимов, Муса Җәлилләр белән янәшә тора.

Шагыйрьнең туган урыны турында әдәбият тарихчылары арасында төрле фикерләр бар. Әдип үзенең туган урынын Камышлы дип язып калдырган. Камышлы исемендәге торак пунктлар Уралда, Кырымда, Урта Азиядә, Көнбатыш Себердә, хәтта Суриядә дә бар. Әмма Камышлы исемле иң борынгы авылларның күбесе Идел бассейнының урта өлешендә. Мәсәлән, хәзерге Самара өлкәсендә уналтынчы йөздә үк кин билгеле булган Камышлы авылы бар. Идел буенда ук урнашкан Камышлы шәһәре хәзергә кадәр хәбәрләре сакланган борынгы төрки шәһәрдән 17—20 чакырымда гына урнашкан. Ул Сарай шәһәрненнән дә әлләни ерак түгел. Соңгы еллардагы эзләнүләр нәтижәсе Сәйф Сарай яки әлегә Самара өлкәсендәге Камышлыда, яки энә шул Камышлы шәһәре янындагы төрки калада туган дип әйтергә ныклы мөмкинлек бирәләр. Үзенең әйтүе буенча Сәйф Сарай белемгә омтылу сәбәпле Камышлыны ташлап, мәдәният һәм фән үзәге булган Сарай шәһәренә күчәргә мәҗбүр була, һәм шагыйрь буларак үзенә башкала хөрмәтенә Сарай дигән псевдоним ала.

«Сөһәйл вә Гөлдерсен» дастаны, гаять көчле шигъри әсәр булу белән бергә, үзенең башка фәннәр, әйтик, астрономия фәннәре кагылышлы раслаулары белән дә бүгенге укучыны гажәпкә калдыра. Менә ул әсәрдән ике генә юл:

Сөһәйлне күрдә-йү әйләнде, бер тик —
Көнәш гирдендә йөргән мисле Жир тик.

Бу ике юллыктан күренгәнчә, С. Сарай шаһ кызы Гөлдерсеннең сөйгәне Сөһәйлне күрәп гашыйк булуы турында сөйлә. Ул Сөһәйл тирәли бер әйләнәп чыга. Шушы күренешне С. Сарай «Көнәш гирдендә йөргән мисле Жир тик» — дигән образ белән сурәтли. Бу сүзләренчә бүгенге татар теленә тәрҗемәсе болай: «Кояш тирәсендә (сферасында) йөргән Жир шикелле». Бу сүз 1391 елда әйтелә. Димәк, бу вакыйга, ягъни бөтен дөньяда, бигрәк тә Көнбатышта Кояш Жир тирәсендә әйләнә — дип раслаган чорда, Сарай аралашкан мохитта Кояшның Жир тирәсендә түгел, ә киресенчә, Жирнең Кояш тирәсендә әйләнүе ике икең дүрт шикелле гап-гади бер хакыйкат булган. Ә бит шушы хакыйкәтне әйткән өчен С. Сарайдан 150 ел соңрак яшәгән Николай Коперникның еретик дип санап, үлем жәзасы белән янап, бөтен халык алдында үз фикереннән ваз ки-

чәргә мәҗбүр ителә, ә 200 елдан соң Джордано Бруноны учакта яндыралар.

Безнең Сәйф Сарайбызга бу фикер өчен беркем берни әйтми. Чөнки мондый фәнни фикерләү, астрономиядәге бу хакыйкат, ул чактагы Көнчыгыш өчен инде әллә кайчан билгеле була. Сәйф Сарай әйткән бу фикер бүгенге көнгә кадәр фәнни фикер буларак түгел, ә гажәп көчле поэтик әсәр белән поэтик образ буларак сакланып килгән.

Шагыйрь Камышлыда 1321 елда туган булырга тиеш дигән фикер инде фәндә ныклап урнашып килә. Сарай каласында Сәйф 1360—70 елларга кадәр яшәгән, анда белем алган, галим һәм шагыйрьләр белән якыннан аралашып, төмәм шагыйрь булып өлгереп житкән булырга тиеш. Шул 60—70 елларда Алтын Урда дәүләте эчендә бик каты ызгыш-талашлар, илнең өстен катлаулары арасында үзара низаглар кузгата, ә инде бу талашлар гадил халык өстендә, бигрәк тә гомер буге халык эзләп ижат итүче, галимнәр, философлар, шагыйрьләр тормышына авыр йөк булып төшә. Кыскасы, XIV гасыр урталары һәм азаларында Сарай шәһәрндә нормаль ижат итү өчен шартлар юкка чыга һәм ижат кешеләренчә, укымышлыларның күбесе Урта һәм Кече Азиягә, Кырымга яки мәмлүкләр Мисырына күчеп китәләр. Сәйф Сарай да бу хәрәкәттән читтә кала алмый, бөтен дөньяда галимлек һәм мәдәниятнең чәчәк атуы белән дан алган төрки мәмлүкләр янына дип Мисыр якларына китеп бара. 1391 елның август аенда ул Мисырдагы бер галим кинәшә белән бөөк фарсы шагыйре Сәгъдинең атаклы «Гөлстан» әсәрен төрки теленә күчәрә, китапка байтак кына үз әсәрләрен дә терки. Шулай итеп, дөньяда, бигрәк тә төрки дөньясына кин таралган икенче бер атаклы «Гөлстан» ижат ителә. Сәйф Сарай аңа «Гөлстан бит—төрки», ягъни «Төркичә Гөлстан» дип исем бирә. 1394 елда инде Сәйф Сарай төрки телдә, ягъни үзе яшәп киткән Идел буйларында яшәүчеләр, димәк, безнең борынгы бабаларыбыз телендә үзенең «Сөһәйл вә Гөлдерсен» дастанын ижат итә. Бу әсәр аның «Иадгарнамә» дигән кулъязма китабына теркәлгән. «Иадгарнамә» 1960 елларда гына Үзбәкстанның Коканд районында табылды. Кулъязмада башка авторларның әсәрләре дә бар. Гомумән, Сәйф Сарай үз чорында яшәп ижат иткән шагыйрьләр белән нык кызыксынып яшәгән. Аның әсәрләрендә, мәсәлән, Идел буенны бүгенге көндә безгә аз билгеле булган 8 шагыйре әсәрләренә назыйрәләр теркәлгән, димәк, алар турында мәгълүмат бирелгән.

Шулай итеп, без Сәйф Сарайны оригиналь һәм назыйрә әсәрләре ижат иткән талантлы шагыйрь, тәржемәче, үз чорындагы шагыйрьләр ижаты турында фикер йөртүче әдәбият галиме һәм аларның әсәрләрен тупларга тырышкан популяризатор дип атый алабыз. Журналның бу санында укучыларны С. Сарай теркәп калдырган, бүгенге укучыга бөтенләй билгеле булмаган әлеге сигез шагыйрь белән дә таныштырасыбыз килә.

Сәйф Сарай 1396 елда, 74 яшьләрендә вафат була.

Сәйф Сарайның «Гөлстан бит-төрки» әсәренә кулъязмасы Голландиянең Лейдан шәһәре университеты китапханәсендә саклана. Кулъязма турында мәгълүматлар XIX йөз урталарында ук билгеле була. 1915 елда аның турында Төркия матбугатында да искә алып үтәләр. 1950 елда төрек табибы Фәридул Үзлүк Лейданнан «Гөлстан бит-төрки»нең фотокүчермәсен Төркиягә алып кайтып, 1954 елда бастырып чыгара. Әсәр 1968 елда Ташкентта, 1969 елда Будапештта, 1980 елда Казанда да басылып чыкты.

Сәйф Сарай ижаты һәм тормыш юлы белән бездә, галимнәрдән Әмир, Нәжип, Хатип Госман, Хатип Миңнегулов һәм башкалар шөгыльләнде.

Шундый атаклы, талантлы һәм кызыклы шагыйрь булуына карамастан, Сәйф Сарай һәм аның ижаты әле бүгенге татар укучысына, бигрәк тә яшьләргә киң билгеле түгел. Моньң төп сәбәбе Сәйф Сарай әсәрләре бүгенге татар теленә күчереп бастырылган популяр китапның булмавында. Мондый китапны булдыру эше якын елларда хәл ителер дип ышанасы килә. Сәйф Сарайның кабатланмас шәхесе һәм онытылмас әсәрләр моңа лаек.

СӨҺӘЙЛ ВӘ ГӨЛДЕРСЕН *

(Дастанның кереш өлеше)

Легенда түгел, чын бу әйтелмеш,
Бу чың легенда, гыйшыкка жителмеш
Мин елап сөйләм дөверем жәфасын
Бер ирнең кыйссасын, тугрылык вафасын.
Тимер Үргәнечкә гаскәри яу тора
Күрәп күз сукур булды, колак—саңгырау.
Кузгатты яу белән галәмдә туфан
Акты су шикелле жир буйлап күп кан.
Игенче өйләре ягылды утка
Бар да буталды, туфрак булды ботка.
Һәлак булды сугышта Туктамыш хан
Аерылды туганнар туганнан туышкан.
Сөһәйл алыпны илттеләр эсиргә
Һәркем гажиз булып калды бу сергә.
Солдатлар кыلالмый калды гауга
Бу хәл калдырды фәкать жанда яра.
Сөһәйлнең төсе иде — Йосыфтан гали
Ямь-яшел алманы пешерер йөз алы
Сүзе татлы, күпереп торган ирен,
Гашыйк булыр аны күрдисә Ширин.
Ләкин бер таш атып аның башына
Тирән яра салдылар һәм кашына.
Аңа юктыр явызлыктан котылу
Мөмкин түгел бу бәләләрдән йолу.
Хәлен күргәннәр генә тик аһ итәр,
Кошлар күрер дә ерак очып китәр.
Гөлбакчада аңа сайрак бер былбыл,
Менә төрле тавыш чыгарып ул: гүл-гүл.
Башын ия алтын башаклар кырда
Игенчеләр жыя аларны шунда.
Жыя бөртектә ил өчен бу игенче
Бүлөп бирер ул икмәген хәленчә
Агачларда шикәр кебек жимешләр,
Бу жирне оймак илләре димешләр.
Сөһәйл юлдан бара, гамьле үзе,
Иөрәге кара көйгән, усал күзе.
Аның күңеле сүрелгән, бик сулган.
Күренми күзенә гөлләр һәм урман.

С. САРАИ ТЕРКӘП КАЛДЫРГАН ТАТАР ШАГЫЙРЬЛӘРЕ

С. Сарайны «Гөлстан бит-төрки» һәм «Иадгарнамә» исемле кулъязма китапларына шагыйрьнең исеме һәм аларга багышланган назыйрә шагыйрьләр теркәлгән дидек. Шуньсы кызык, Сәйф Сарай баштан үзе мөрәҗҗәгать иткән шагыйрьнең әсәрен китерә, аннан аңа җавап рәвешендә үз шигырен яки назыйрә яза. «Иадгарнамә» жыентыгының төзүчесе исә Әбел Ибне Кадыйр дигән мөсафир. Ибне Кадыйр жыентыкка сүз башы яза, аннары Туглы Хужа, Мәүлана Исхак Харәзмиң берәр, Мәүлана Әхмәд Үргәнчинең өч газәлен китерә. Кулъязманың 4—12 битләренә Сәйф Сарайның дүртъюллыклары һәм Сөһәйл вә Гөлдерсен» дастаны урнашкан. Шулай итеп, әлеге сигез шагыйрьне һәм аларның әсәрләрен кулъязма китапларына теркәп калдыруы белән Сәйф Сарай үзе белепме, белмичәме татар поэзиясенә ул чактагы антологиясен төзәргә омытты.

Әдәбиятыбыз тарихы һәм култыру байлыгыбызны барлау күзлегеннән караганда, безгә бүген әлеге сигез шагыйрьнең һәрберсенең шәхесе һәм ижаты турында тирәнрәк белү гаять кызыклы һәм әһәмиятле. Шуңа күрә «Аңаган» журналында минем әлеге сигез авторның һәрберсенә аерым-аерым тукталып үтәсем килә. Баштан ул шагыйрьләреннән исемнәрен атап үтик. Менә алар: Мәүла Казый Мөхсин, Мәүлана Исхак Харәзми, Мәүлана Гыймад Мәүлави, Әхмәд Хужа Сарай, Габделмәҗид, Туглы Хужа, Хәсан углы һәм Мәүлана Әхмәд Үргәнчи. Бу шагыйрьләреннән берсенең дә туган һәм вафат булган еллары билгеле түгел, шулай да Сәйф Сарай яшәгән чорга карап, без аларның баштагы жидесе ундүртенче йөзгә уртасы, ахыры һәм унбишенче йөзгә башында, ә Әхмәд Үргәнчинең унбишенче йөз башында яшәп ижат иткәнлекләрен ачыклай алабыз. Ә хәзер, әйдәгез, һәр шагыйрьгә аерым-аерым тукталыйк.

МӘҮЛА КАЗЫЙ МӨХСИН

Сәйф Сарай теркәп калдырган әлеге сигез шагыйрь Алтын Урда дәүләтенә төрле төбәкләрендә туып-үскәннәр һәм яшәп ижат иткәннәр булырга тиеш. Аларның Сарай, Үргәнчи, Харәзми дигән шәһәрләргә мөнәсәбәтле псевдонимнары әнә шул турыда сөйли. Әмма Мәүла Казый Мөхсиннең кай төбәктә туып-үсүе турында да, кай төбәкләрдә яшәп ижат итүе турында да мәгълүматлар юк. Шулай да, шагыйрьнең үзенең газәлендә, Кол Галинең «Кыйссан Йосыф» әсәрен искә алуына караганда, аның, һичшиксез, Идел буе төрки-татар әдәбиятына мөнәсәбәтле икәнлегә ачыклана.

Мәүла Казый Мөхсиннең бер газәле Сәйф Сарайның «Гөлстан бит-төрки» әсәренә теркәлгән. Төрәк шагыйре Гомәр бин Мәҗиднең атаклы «Мәҗмугател-нәзаир» дигән антологиясендә дә Мөхсин исеме астында бер газәл бар. Кайбер галимнәр аны да Мәүла Казый Мөхсиннеке дип әйтәләр.

Г А З Ә Л

Миңем сөю — адәмнәр жаныдыр,
Бар гүзәлләр гүзәле солтаныдыр.
Кичте Ләйлә һәм Ширин гүзәлгә —
Бу көн минем шаһлыгымның чорыдыр.
Колыдыр ул кипарис буй-сынының —
Ай-кояштай йөзенең хәйраныдыр.
Яңагы ятлар өчәң алма сатар,
Ирене дөртлеләрнең дәрманыдыр.
Яңаклары мат бирер таза гәлгә,
Ул иреннәр шикәр чыганагыдыр.
Мәхәббәт зинданына төшкән эсир
Ул бит бүген Йосыф-и Кәнгаидыр.
Каш-күзенә алданса дөгъвачылар,
Мөхсиннең бар шатлыгы-рахманыдыр.

МӘҮЛАНА ИСХАК ХӘРАЗМИ

Псевдонимыннан күренгәнчә, бу шагыйрь ундүртенче йөз урталарында һәм азагында Алтын Урданың Хәрәзм шә-

*С. Сарай һәм ул теркәп калдырган шагыйрьләреннән журналда тәкъдим ителгән әсәрләрен бүгенге татар теленә Г. Рәхим тәржемә итте.

Һәрәндә туып-үскән яки яшәп ижат иткән булырга тиеш. Мәүлана Исхак Харәзминең ике газәле Сәйф Сарайның «Гөлстан бит-төрки» һәм Ибне Кадыйр төзөгән «Иадгарнама» исемле кулъязма китапларына теркәлгән. Борынгы кулъязмаларда бу шагыйрь я Мәүлана Исхак кына, я Харәзми гына дип бирелүе аркасында, кайбер галимнәр аны ике шәхес, ике шагыйрь дип тә йөртәләр. Атаклы «Мәхәббәтнамә» поэмасының авторы булган Харәзминең дә чама белән шушы чорда ижат иткән булуы да Мәүлана Исхак Харәзми шәхесен ачыклауда кайбер галимнәргә кыенлык тудыра булса кирәк. 1984 елда Татарстан китап нәшриятында басылып чыккан «Татар әдәбияты тарихы»ның беренче томында бу мәсьәлә бик тә буталчык бирелгән. Том авторлары Сәйф Сарай «Гөлстан бит-төрки»дә сизгә шагыйрьне теркәп калдырган диләр. Чынлыкта монда жиде шагыйрь турында гына сүз йөртәргә мөмкин. Мәүлана Исхак белән «Мәхәббәтнамә» авторы булмаган Харәзмине ике шагыйрь дип санау Сәйф Сарай теркәгән шагыйрьләр санын ялгыштыра. Сигезенче шагыйрь ул Ибне Кадыйр төзөгән «Иадгарнама»гә теркәлгән Мәүлана Әхмәд Үргәнчи.

Сәйф Сарай Мәүлана Исхак Харәзми әсәрләренә назыйрә язганда аның рифмалар системасына яңа детальләр өстә.

Г А З Ә Л

Күзең сал безгә бер сәгать, әй мәхәббәтле рухани,
Аның күк безне куш күрчә, яратсын акыл, рух аны.
Күзләремә тыйнаклыгың сурәте керер һичшиксез,
Синәң төскә фикрем хайран, янә дә гаклым таң калыр.
Иягәңнең чокырында күңел Искәндәрә талып,
Гажәптәр, анда булмаса Хозырың тереклек суы.
Башыңны учыма алдым, айрылу дулкынын тойдым,
Бир кавышу көймәсен син—иреште Нухның туфаны.
Күрермен һәр төндә төштә чылбыр шикелле чәчәңне,
Ни китерер бу башыма, гажәп ул төш, харап кына.
Минем кебек күп гашыйклар синәң матурлыкка

гашыйк.

Тәннәре түшәк күрми һәм ястыкка тими башлары.
Заман гүзәлләре дөгъва кылырлар бу гүзәлләктән,
Кил әй! Исхаки мескеннең еракта энжә солтаны.

МӘҮЛАНА ГҮЙМАТ МӘҮЛАВИ

Сәйф Сарай бу шагыйрьнең исемен һәм бер газелен «Гөлстан бит-төрки» әсәренә теркәп калдырган. Төрөк шагыйре Гомәр бин Мәжид антологиясендә дә Гыймад дигән исем астына бер газәл теркәлгән. Кайбер галимнәр аны да Мәүлана Гыймад Мәүлави дигән шагыйрь дип раслыйлар. Без хәзер укып китәчәк газәлдә Мәүлана Гыймад Мәүлави кылыч образына мөрәжәгать итә. Кылыч гарәпчә сәйф дип тәржемә ителә. Сәйф Сарайның Мәүлана Гыймад Мәүлавиниң нәкъ менә сәйф, кылыч турында язган газәлен теркәвә дә игътибарга лаек. Сәйф Сарайның үз исемендә дә, һәм ул теркәгән әлегә шигырьдә дә кылыч образының булуы, аның шул чор әдәби стихиясенә нык бәйлә икәннән күрсәтә.

Г А З Ә Л

Матурым, күпмегә тикле мине кол итеп тотар?
Мин—кылычмын. Тик гажәп—ул миңе кында тотар.
Мин кылыч ич! Минне кында тотмасын, бер күз салсын,
Кылыч күп торса кында, аның йөзен тутык тотар.
Мин торам ич көннәр буге тарыгып, гажиз булып,
Көнә-төнә бер шәһәрдәй ләззәткә оеп торам.
Ялгызлыктан бу дәртемә бер карар да юк минем.
Ул бөтен җиһан халкын гыйшык дәртендә тотар.
Каршы барса, галәм үзе тәмам гаклыңнан китәр,
Сихернең аслын мөгәр матур карашында тотар.
Коштай ул күрекле, каушуны юкка ул күрсәтер
Кол Гыймади көтмәсен ул айрылу ягында тотар.

ӘХМӘД ХУҖА САРАИ

Бу шагыйрьнең бер газәле Сәйф Сарайның «Гөлстан бит-төрки» исемле кулъязма китабына теркәлгән. Сәйф Сарай үзенә гадәтә буенча адашы һәм бәлки якташы да булган бу шагыйрь әсәренә дә назыйрә яза.

Кайбер галимнәр Әхмәд Хуҗа Сарайның Алтын Урда башкаласында яшәп ижат иткән һәм күп кенә тарихи чыганакларда телгә алынган зур тел галиме Әхмәд Сарай белән бер зат булырга мөмкин дип саныйлар. Әгәр шулай булса, шагыйрьнең чын исеме Әхмәд бине Шәмсел-әс-Сарай була. Бу кеше Идел буге Алтын Урда дәүләтенә оста вәгазә сөйләүчесе, гарәп, фарсы, төркі телләре буенча зур белгеч. Аксак Тимер аны үзе белән ияртеп Идел буеннан Сәмәркандка алып киткән. Соңрак шагыйрь һәм галим Сүрия һәм Мисырдагы мәдрәсәләрдә мөгаллим булган.

Әхмәд Хуҗа Сарайның әсәрләре гаять камил була. Аның газәленә назыйрә язган Сәйф Сарайдан шушы югары шигъри культурага тиң булу өчен зур осталык сорала.

Г А З Ә Л

Матурымның авызында энжәдәй тешләр иде.
Асылташтай гүзәлемне көн-төн кем күзләп иде.
Чәчә—сөмбел, буй—кипарис, иңе гөлбакча иде,
Йөзен күрүгә былбыллар чут та чут сайрар иде.
Җан алып, гүзәллек сатар, бу нинди базар инде?
Ул фәкать гашыйкларга наз биреп азар иде.
Гөлбакчадай гүзәллектә янагы анар иде,
Айрылу гашыйк күңелдә ут булып янар иде.
Бәндә Әхмәдне ул асрар сөю бусагасында,
Аның шигъре торыр иде мәхәббәтнең сагында.

ТУГЛЫ ХУҖА

Нигездә, Сәйф Сарай әсәрләреннән торган «Иадгарнама» исемле кулъязмада аны төзүче Ибне Кадыйр кереш мәкаләдән соң ук Туглы Хуҗа исемен атый һәм аның бер газәлен терки. Кызганычка каршы, шагыйрь турында шуннан башка бер мәгълүмат та юк. Туглы Хуҗа үзенә үз газәлдә Мәүлана Гыймад Мәүлави кебек үк сәйф, ягъни кылыч образына мөрәжәгать итә. Шушы образ Сәйф Сарайның һәм ул теркәгән шагыйрьләренә шигъри образлар уртаклыгы атынан үз тирәсенә берләштерә.

Г А З Ә Л

Гүзәлем, күз очың белән бакчы мин колың күзенә.
Күземнән тоташ яшә ага, төштәм кайгының үзенә.
Күземнән ташкын ага, тулды инде бар галәм.
Үзем керле бер чүптәй, агар булдым агымда.
Әй, матурлык иле ханы, алып-алмас борын кулга
Ахыр салма мине көн дә кылыч кебек кара кыңга.
Күрешүләр бакчасында бу зәгыйфь күңлем булсын шат,
Тартыңма, миндә бар тәкать, синдәй шаһ кара күзгә.
Күпләрнең күңлен алдың сихерле карак сыман.
Күпләрне син әсир иттең, аерып тыктың кыңга.
Күзеңнән башка тир тамса, охшар иде кара кыңга.
Селектәй бармагың аны көнләштерер, охшар кар агымына.

Теләмәс бүтәнне Туглы, яше йөзгә житәр булса,
Синә горур хезмәт итәр гомеренең соңында.

ХӘСӘН УГЛЫ

Шагыйрьнең исеме һәм бер газәле Сәйф Сарайның «Гөлстан бит-төрки» әсәре кулъязмасына теркәлгән. Шагыйрьнең тәржемәи хәле әлегә билгеле түгел. Шулай да аның торышы Әзербайжан, Мисыр, Төркия белән дә бәйлә икәнә билгеле, шуңа күрә Хәсән Углын әзербайжан халкы да үз шагыйре итеп саный.

Хәсән углының икенче бер газәле төрөк шагыйре Гомәр бин Мәжид антологиясенә дә кертелгән.

Г А З Ә Л

Белсәм иде — мине һушсыз кылган кем?
Миңа бу гашыйк утын пәйда кылган кем?
Гажәпләндем, гажәп калдым, илаһи,
Иман әһлен көчләп христиан кылган кем?
Камыштан—шикәр, һәм таштан жәүһәр,
Агачтан татлы хөрмә кылган кем?
Тәнем — җитмеш ике төрле тамырдыр,

Кайсын—ермак, кайсын дингез кылган кем?
 Кит фаразым, кил чынбарлык, күрче—
 Бүгенге вәгъдәне пәрда кылган кем?
 Бу нотыгың жәймәсе һәрчак шушы жир,
 Бу күкләрне мондый зәңгәр кылган кем?
 Хәсән углы, әйтче, бу бер тамчыдан
 Аның хуп сурәтен зифа кылган кем?

ГАБДЕЛМӘЖИД

Бу шагыйрьнең бер газәлен Сәйф Сарай үзенен «Гөлстан бит-төрки» әсәренә теркәп калдырган. Габделмәжиднең тәржемән хәле турында мәгълүмат шулай ук бик аз. Шулай да тарихка аның гомеренең байтак өлеше Кырымда үтүе билгеле.

ГАЗӘЛ

Аннан бирле үзенә алды шул чибәрне күңел
 Көйде жәфада, күрмәде вәгъдәсезлек күңел.
 Аңа күз төшкәч, калган бар нәрсә төштә күздән,
 «Ташла!»—дисәм, теләгемә ризалык бирми күңел.
 Сызды тәнем, төгәнде, иртәнге шәмдәй янып,
 Ай-һай, ни кылды—күзгә-башка бәла күңел!
 Күргәнгә күз текәр, буге житмәсә кул бирер,
 Куйчы буге эшне хода хақы өчен, күңел.
 Баштан кичеп, кара кан эчеп, кан-яшем чәчеп,
 Тапмыйм күңел теләген мин, ни үкенеч, и күңел.
 Жиде күккә кайгы кылып, бар булган жаным белән
 Буге гашыйк уеның уйнамачы хәсрәтле күңел.
 Күземнән туктаусыз яшем ага көн дә төн минем.
 Тикмәгә берәү килсә миңа ул бер ят, күңел.
 Я, хода, күземнән ал буге күңел сөрәмен, миңа
 Булды кем, күз баласе юкка чыкты буге күңел.
 Михнәт кулына алды тормышымның якасын
 Габдел алдында мажара кыла алмады күңел.

МӘУЛАНА ӘХМӘД ҮРГӘНЧИ

Сәйф Сарайның «Гөлстан бит-төрки» һәм Ибне Кадыр төзегән «Иадгарнамә» кулъязмаларына теркәп калдырылган сизгез шагыйрь арасында Мәүлана Әхмәд Үргәнчи аерым бер урын алып тора. Беренчедән, безнең көннәргә аның өч шигыре килеп житкән, Ибне Кадыр аларны «Иадгарнамә» жыентыгына теркәп калдырган. Икенчедән, ул шигырьләрдә авторның шәхесе, яшәгән чоры һәм урыны турында күзалларлык мәгълүматлар бар. Алган псевдонимынан ук күрәнгәнчә, Мәүлана Әхмәд Үргәнчинин тормышы Үргәнч шәһәре белән бәйлә. 1388 елда Аксак Тимер Үргәнчне жи-мергәч, Әхмәд Үргәнчи бу вакыйга мөнәсәбәте белән нәфрәтләнеп шигырь яза. Шагыйрь бер шигырендә үзен күзсез, суыр икәнән дә әйтә. Бу факт шулай ук шагыйрьнең трагик шәхесен күзалларга мөмкинлек бирә.

ГАЗӘЛ

Тормышны сөюче күзсез адәм мин,
 Ләкин гамь утында һушсыз адәм мин.
 Колакка фәкәтә юксылларның зары,
 Күзгә күрәнмәс вәхшәтләр буасы.
 Күрәнмәс булганга күңел хуштыр,
 Бакча түгел буге тормыш—куркыныч төштер.
 Тугрылык орлыгын изгән зураваннар
 Талар илне түгеп файдасыз каннар.
 Кайчан илгә тынычлык гөле чәчелер,
 Шул чак Әхмәднең дә күзе ачылыр.

Менә без XIV йөзнен икенче яртысы һәм XV йөз башларында яшәп, бергә-бергә ижат иткән сизгез төрки-татар шагыйре белән танышып чыктык. Ул шагыйрьләр турындагы азмы-күпме мәгълүматларның һәм кыска-кыска гына булса да әсәрләренең безнең көннәргә килеп житүендә атаклы төрки-татар шагыйре Сәйф Сарайның хезмәте бәһалап бетермәслек зур.

Сәнгать

Өметләренең яңасы канатланыр чак...

Син үзәңгә изге эш эшлим дигәндә халкыңа,
 Әллә нинди былчырак баулар салалар гаклыңа;
 Габдулла ТУКАЙ.

Хәмдүнә Тимергалиева турында сүз күп... Билгеле инде, халыкка итеп әйтсән, яхшы атка кыңгырау тагалар... Күп еллар элек үзенең якты таланты бәрабәрәнә Хәмдүнә халык күңеленә юл тапты. Халык аны үз итте, унышларына сөенде, шул чорда «Жомга» көе популярлашып китте.

Чирек гасыр буге милли мәктәпләр институтында эшләгәнлектән, Татарстанда гына түгел, илнең төрле төбәкләрендә урнашкан мәктәпләрдәгә әдәбият укытучылары белән дә һәрдаим очрашып, сөйләшеп тордым. Ә чит өлкәдәгеләр мәдәнияткә, сәнгатькә аеруча игътибарлы. Аларның белмәгәнә, ишетмәгәнә юк. Жөмләдән берсе ерак бер төбәктә урнашкан мәктәптә эшләүче укытучы сөйлә:

— Ташкентка барган идем, илаһи зур сәнгать сарае, биш меннән дә ким түгел, андагы халык, жырлап та карады инде Хәмдүнә жаным шунда... Чәчәк дингезләрендә йөздә инде үзе дә. Соңыннан бер карт чыгып, «Яшә, кызым, мең яшә, горурланып яшә! Син безнең милли байлыгыбыз, безгә никадәр рухи хәзинә калдырасың, яңадан килүенңә көтәбез», диде. Шул чакта күзләрдән яшьләр килде, күңел нечкәрдә, кайтып укучыларыма да шуны бәйнә-бәйнә сөйлим әле дип йөрәк сөенде...

Икенче төбәктә исә, Казаннан килгән кеше буларак, минем белән танышып, төп эшкә керешкәнчә хәбәрләр сораша башладылар. Ишетмәдегезме, Хәмдүнә Тимергалиевага фатир бирделәрме икән, әллә һаман шул тулай торакта чилә-нәме наным? — ди берәү. Аның тавышында әрнү катыш теләктәшлек, жырчыны үз күрү, аның өчен чын күңелдән борчылу галәмәте чагыла. Мин кыен хәлдә калдым, Хәмдүнәнен жырлавын бик яратып тыңласам да, тормыш, көн-күреш хәлләрен белми идем (хәзер, шөкер, хәл ителгән икән инде). Ә укытучылар беләләр, барысын да ишетәләр, һәммәсән дә чын йөрәктән кичерәләр. Мондый мисаллар бик күп. Әнә, шундый соклануларга, теләктәшлеккә күнәп киткәнлектән, калабызда ишетелеп калган бер сүз күңелгә тиде. Тар гына бер чәй мәжлесеңдә, үзе дә шул мәдә-нияткә мөнәсәбәтле бер ханым, «ишеттегезме, Хәмдүнә үзен мин татарның Алла Пугачевасы», — дип әйтә ди... Аның сүзләре, тавышындагы мыскыл катыш үтә гажәпләнгәнсыман ясалма елмаюы жаным изде. Гүя әлегә ханым үзен күзсез мәжлестәгеләр элөп алырлар да, «аңамы сон...» дип селкеп салырлар дип өметләнә иде. Ләкин бу тозсыз сүз игътибарсыз калды.

Бу хакта беркем белән дә фикер алышмыйча, шул көннен соң мин Хәмдүнә ижатына игътибарлырак булдым. Жырла-ганда аның сүзләренә әйтүенә, үз-үзен тотышына, мимика-сына, манерларына таләпчәнрәк булырга тырыштым... Ләкин аның тылсымлы моңы, тау чиймәсәдәй тирәннән бөркелеп чыккан аһәне мине үз эчәнә бөтереп ала да, ерак үткәнгә, чияле тауларга, яшьлек тугайларына алып китеп адаштыра.

Ниһаять, Хәмдүнә Тимергалиеваның зур ижат кичәсе — бенефисы булды. Барлык икеләнүләр, шикләнүләр, гай-бәтләргә чик куярлык итеп, халкыбызның бөек жыр оста-лары — Илһам Шакиров, Әлфия Авзалова аның ижатын әйбәт бәяләделәр. Газизебез Илһам Шакиров жырчының кабатланмас сыйфатларын бер сүз белән исбатлады: Хәмдүнә татарны татар итә белә, аның тамыры тирән, ул безнең милли байлыгыбызны арттыра. Ай-һай көнчелекләр күп булды, — дип тә өстәде ул... э беркеп чыккан чиймә үз юлын ярды... Шундый бәягә лаек булган жырчыбызның зур дөньяга чыгып, Алла Пугачева, Роза Ырынтаева, Лайма Вайкуле һ. б. шундый күренекле артистлар белән бер саф-та атларга хақы юкмыни? Әйтк, Салих Сәйдәшев әсәрлә-реннән генә төзелгән бер репертуар белән янса ерак гасыр-лар авазын тибрәндергән халык жырларынан торган, яки хәзергә композиторлар ижатыннан иң яна жырлар жырла-са? Тиешле шартлар булганда, Хәмдүнәнен яна биеклекләр яуларга бөтен мөмкинлеге бар, дип, өметләренең канатланыр чагы житте.

Гөлчәчәк ӘДНЭМОВА,

филология фәннәре кандидаты,

РСФСР һәм ТССР мәктәпләренең атказанган укытучысы.

Александр ФИЛИППОВ

Зәй районының Зичәбаш авылында туган. Кaban-Бастырык авылында — жидееллык, Түбән Биштә урта мәктәп тәмамлагач, туган авылында избач булып эшли. Чиләбе һәм Красноярск якларында солдат хезмәтен үти. Казан дәүләт университетының татар теле һәм әдәбияты, Ленинград Югары партия мәктәбенең журналистика бүлекләрен тәмамлый. Хезмәт юлы колхоз кыры, физика кабинеты, «Татарстан яшьләре», Татарстан радиосы, «Яшь ленинчы» КПССтың Арча райкомы, «Йолдыз» газетасы (Апас) аша уза. Хәзер Идел — Зәя төбәгендә «Социалистик Татарстан» газетасының үз хәбәрчесе булып эшли.

Бомба

Григорий Петрович берничә ел рәттән географиядән бер дәресе авылдан ике-өч чакрым читтә агып үтә торган елга буенда үткәрә. Рельефның үзгәрүен күрсәтү өчен гажәп уңайлы урын. Биредә сугыштан соң гына да инде елга үзенең юлын берничә мәртәбә үзгәрткән. Ул чагында үткесез сазлык булган урын хәзер кипкән. Моңы, билгеле, аның укучылары үз күзләре белән күрмәгәннәр. Алар кабат укутучыны бирелеп тыңлыйлар.

— Григорий Петрович, карагыз эле, карагыз! — дип тынлыкны бозды укучы кыз. Башкалар да ул бармак белән төртеп күрсәткән якка текеләп карадылар.

Элек елга аккан урыннан күтәргән тимер кисеге калкып тора иде. Карт укутучының кылт итеп исенә килеп төште, шартламый калган бомбалар. Ул гына түгел, андый бомбалар биредә берничә булырга тиеш. Укутучы дәресе тәмамлады да, балаларны авылга озатып, яр буенда берүзе калды. Нишләргә? Үзе сапер бит ул — ачып караргамы? Юк, алай ярамас, хәбәр итәргә кирәк. Әйе шул. Менә тагын берәү, тагын... Бомбалар!

* * *

Григорий Огоньков ул вакытларны яхшы хәтерли. Фашистларны Белоруссия жиреннән көнбатышка таба кутанда туган авылы аркылы үтәргә туры килде ана. Ләкин үзенең өен дә, гаиләсен дә таба алмады. Иорт урынында көл-тузаннар оча, көйгән бүрәнәләр генә тырпаеп тора иде. Эх хатыны, ике яшь баласын алып, урманга — партизаннар янына киткән. «Кайтыр эле, кайтмыйча калмас», — дип, Григорий нигеземен янып күмерләнгән бүрәнәсенә штык очы белән болай дип язды: «Анюта, фашистларны үз өннәренә куып барабыз. Тиздән шушы урында күрешкәнчегә кадәр. Гриша».

Язды. Берәз уйланып утырды. Янган өй, көйгән тирәк белән сабуллашты да иптәшләрен куып житү өчен тиз-тиз

атлап китеп барды. Елга буендагы әрәмәлектә артларыннан куып житте. Ул арада аларның отделенесенә сугышчан задание дә бирелде: бер төн эчендә елга аркылы хәрби техника үтә алырлык күпер салырга. Төнгә кадәр эле шактый вакыт бар. Шуңа күрә отделение күпер өчен кирәк булган барлык материалларны алдан әзерләп куярга булды. Аннан күпер... Менә шуңа алар өстенә бомбалар койдылар.

* * *

Елганың сазлыклар аркылы үтә торган бу урыны шундый зур стратегик әһәмияткә ия булып дип кем уйлаган. Безнең солдатлар Белоруссиядәге шушы елганы кичәргә әзерләнгәндә фашистларның женнәре котырды. Әйтерсез, бөтен көчләрен биредәге бер ноктага төбәгәннәр: һавадан да, жирдән дә. Башка урыннардан корырак булса да кичү өчен елганың нәкъ менә шушы жире уңайлы дип табылды. Чыннан да, безнең саперлар төнлә күпер салган арада, дошман елганың буеннан-буена көчле прожекторлар белән айкап, ракеталар белән яктыртып торды. Ә бу урын игътибардан читтә калды.

Таң алдынан саперлар эшләрен төгәлләп киләләр иде. Немецның разведка самолеты боларны шул вакытта гына абайлады. Ул борылып китеп ун минут вакыт узмады, төзелеп бетә язган понтон күпер өстенә берничә дошман самолеты ажгырып килә башлады. Таллар арасына жайлап урнашкан безнең зенит артиллериясе телгә килүгә ике самолетның артынан кара койрык кына күренеп калды. Икесе, куркуданмы, әллә имгәнәпме, кирегә борылып шылдылар, калган өчесе ажгырып килүләрен дәвам иттерделәр һәм алар ташлаган күп кенә бомбалар сызгырышып төштеләр дә сазга чумдылар. Янадаң әйләнеп килеп, тагын ташладылар, тагын... Эшләрен берәзгә туктатып торырга мәжбүр булган саперлар санадылар: ташланган бомбаларның барысы да ярылмады. Бер бомба шартламаса да, нәкъ күпер уртасына эләгеп, саперларга шактый мәшәкатә тудырды.

Фашист самолетлары, үзләренен эшләрен төгәлләнгәнә санаганнарды, янадаң күренмәделәр. Тагын ярты сәгатътә күпер аркылы танклар, машиналар, артиллерия елга аргысындагы безнең десантка ярдәмгә чыгып житте. Күпер,

авыр йөкләрне чыгарып бетергәннән соң да әле, шактый тирбәлөп торды.

Саперлар озак көттермәсләр. Алар белән Григорий Петрович та килде. Бик сак эш итәргә кирәк. Кем белә, бәлки алар менә-менә шартларга торалардыр. Сапер бер генә тапкыр ялгыша дигән сүз бар. Шуңа күрә бик төгәллек белән зарарсызландырырга кирәк бомбаларны. Бер генә төгәлсезлек—син инде күзгәңә мөңгегә йомдың дигән сүз.

Яшь солдатларга Григорий Петрович үзе дә булышты. Аларга монда булган вакыйгалар турында да сөйләп алды.

Солдатлар нәрсәгәдер көлешеп куйдылар. Менә сина мөгжиза! Алар бомбаның зарядка бүлекчәсеннән вакытлар узудан саргаеп беткән кәгазь кисегә тартып чыгардылар.

Башка бомбаларны да актардылар. Аларны инде күптән, бик күптән кемдер зарарсызландырган.

Саргайган кәгазьне жыелышып укырга тотындылар. Бик авыр укыла. Кайбер сүзләрне ыртылаш танып та булмый. Фашист бомбасына куллары белән орынганда да салкын канлылык күрсәткән саперларның маңгайларынан тир бәрәп чыкты. Дулкынланалар. Ничә еллар буена калын тимер эченә яшеренеп яткан серне тизрәк беләселәре килүе әллә каян күренеп тора.

Менә ул сер — жиңу сере: «Без сезнең өчен хәбәрсез югалган солдатлар. Яраланып эсир калдык. Ләкин безнең күбегез исән әле. Фашист оясында көрәшкән дәвам итәбез. Без эшләгән бомбаларның күбесе шартламайчак. Бу язманы бомба эченә курыкмыйча салабыз. Чөнки техник контроль бүлегендә үзбездә кеше — немец коммунисты. Бу кәгазьне бәлки тапмасылар да. Шартламый калган бомбаны сугыш вакытында кем актарып торсын. Шулай да йөрәктә өмет чаткысы яши. Бәлки ул хат берничә еллардан соң табылыр. Кайчан табылса да белгез: без Ватаныбызны сатмадык. Фашист оясында да туган илгә тугрылыклы булып калабыз. Безнең намусыбыз пакъ. Мостафа М...»

Калган исемнәр, фамилияләр жуелган. Григорий Петрович бу кешенә кем икән, тагын башка фамилияләргә бик беләсе килде. Ләкин вакыт үзгәргән эшләгән иде.

Күпер салганда алар янына ук килеп төшкән бомба бит бу. Ул һәм башкалар энә шул Мостафалар булу аркасында исән калганнар икән. Күпер аша бик күп хәрби техниканы, солдатларны хәрби эсирләр дә чыгарышкан икән. Жиңу көнен алар да якынайткан.

* * *

Шау чәчәккә төрөнгән мәктәп яны бакчасында бүген тантана. Таш постамент өстендә һәйкәл тора. Әле ул ак ялма белән капланган.

Григорий Петрович Огоньков күкрәген тутырып орденнарын, медалыларын тагып килгән. Һәйкәлгә ачу тантанасы ана тапшырыла.

Һәйкәл өстендәге ак ялма жиргә шуып төшә. Совет солдаты фашист каскасын жиргә салып таптый. Ул свастикалы немец байрагын ыртылаш ерткан. Йөзә — кырыс. Һәйкәлдән батырлык, туган илгә тугрылык, фашистларга нәфрәт билгесе ташып тора. Һәйкәл янында бомба. Әлегә бомба! Билгесез Мостафалар эшләгән фашист бомбасы. Анарга тутыкмас тимер ябыштырылып, әлегә хаттагы сүзләр язылган.

Тынычлык жыры

МӘСКӘҮГӘ Көнъяк Вьетнамнан бер төркөм балалар килде. Алар «Артек»ка ял итәргә баралар. Балаларның унысы да америка агрессорларына каршы көрәштә катнашканнар.

Во Тин Трунгага унбиш кенә яшь. Ә ул инде тәҗрибәле сугышчы. Аның күкрәгендә ике орден балкый.

Алтынчы класс укучысы Во Тхи Тханг Сонның әнисе шулай ук хәзергәсә көндә төрмәдә. Әтисе сугышта үлгән. Әтисе белән әнисе урынына кызлары сафка баскан. Во Тхи да орден белән бүләкләнгән.

Унбиш яшьлек Чан Ван Чоанг да дошман бомбасыннан һәлак булган әтисен алмаштырган. Ул үзе эзәрләгән миңа белән дошман танкын шартлаткан өчен сугышчан орденга лаек булган.

Ике пионер очрашты. Берсенен исеме Ләйсән, икенчесе нике — Нгуен Тхи Динь.

Нгуен Тхи — Көнъяк Вьетнамнан. Татар кызы белән вьетнам кызы пионерлагерьга килгәннән беренче көннән ук танышып, дуслашып киттеләр.

Бер-берсенә охшаганнар да үзләре — чөм-кара, икесе дә почык борынлы, тәннәре кояшта янган. Кызлар беркөнне икәудән-икәү лагерь яныннан ук башланган урман эченә кереп киттеләр.

Нгуен Тхи дә, Ләйсән шикелле, табигатьте бик яратта. Аның Вьетнам урманнарын күп гизгәне бар. Элемтәче булып йөргәндә джунглиларда төн кунгаларга да туры килгәли аңа. Безнең як урманын үз күзләре белән тәүге тапкыр күрә ул. Агач, чәчәк, үлән исемнән Ләйсән үзенә яңа дустанә русча, татарча, французча атый. «Безнеңчә болай була ул»,— дип, Нгуен вьетнамчага күчереп айтә.

Укытучы апасы Ләйсәнне кошларның тавышларыннан, төсләреннән танырга, өйрәткән иде. Бүген аңа бу да ярдәм итте.

Урманны яңгыратып күке кычкырып жибәрде.

— Күк-кү, күк-кү, күк-кү...

Күке туктап бетмәде, тагын бер кош бик матур итеп, сузып-сузып сайрый башлады. Ләйсән үзе дә сизмәстән:

— Сан-дугач, — дип татарча әйтәп куйды.

Ә Нгуен Ләйсән белән килешкәндәй:

— Сан Ду Гач, — дип, күккә карады.

Күк йөзә бик матур, чиста, зәп-зәңгәр.

Кинәт нидер шартлады. Жир, агачлар дер калтыранды. Нгуен Тхи Ләйсәнгә карады да:

— Самолет тавышы, — диде.

— Каян беләсәң? — дип сорады Ләйсән аптырап.

— Ә безгә белмиңә ярамый. Белергә кирәк, белергә... Сандугачны — каргадан, күкене карчыгадан аера белгән кебек, самолетларны да, бомба, мылтык, пулемет тавышлары да — дусныкымы, әллә дошманныкымы — аера белергә кирәк. Шунсыз булмый бездә...

Бу — сугыш шартлавы булмаса да, Нгуенны ничектер дулкынландырып, сагышландырып жибәрде. Һәм ул, яфрактар шавын тыңлый-тыңлай, үзенә әти-әнисе, абый-апалары язмышы турында, аларның Вьетнам ирген яклаулары өчен, америка агрессорлары тарафыннан ничек коточкыч жәзаланыуларын сөйләп бирде.

— Сонгми безнең күрше авыл иде...

Шартлау тавышыннан пырылдашып качкан кошлар яңадан үз урыннарына әйләнеп килделәр. Әле бик яшь булуына карамастан, инде кайбер батырлыктар эшләргә өлгергән кыю Вьетнам кызы Нгуен Тхи Динь һәм, әгәр кирәк булса, ил өчен теләсә нинди каһарманлыкка эзәр булган татар кызы Ләйсән тирәсендәге агач ботакларына кунып, бихисап кошлар яңадан жыр башладылар. Табигать жыры. Тынычлык жыры.

1969 ел.

Эт эчәгесе

Ләйсәннең кызыксынуы чиктән ашкан. Хак бабасы аның сорауларына җавапларны кайдан табып өлгерә? Озын гомер кичергән кешеләр шулай күп беләләрдер шул. Янында Ләйсән кебек аптыратучылар булмаса, бабайның ашаганы аш, ялы ял булмый.

Хак бабай жәй көне авылга ялга кайткан оныгын бүген дә урманга алып менеп китте.

— Бүген сиңа үзгә кебек нәни агачлар күрсәтәм әле, — диде ул. — Син туган елны утырткан идек. Яшьтәшләренне карап кайт әле.

Авыл капкасын гына чыкканнар иде, баш очында ук тургайлар сайрый башлады.

Хак бабай Ләйсәнне бу юлы башка эздән алып китте. Кырлар өстеннән салынган сукмактан. Урман кырындагы Төлке чокырына шушыннан туры. Ләйсән туган елны Хак бабай һәм тагын берничә карт Төлке чокырындагы иген чәчәргә ярамый торган берничә гектар чокыр-чакырлы кырга имән чикләвекләре утыртып чыкканнар иде. Янәшәдәге усақ урманын сирәкләп, аннан чыккан киртәләр белән булачак имәнлекнең тирә-ягын әйләндереп куйдылар.

Хак бабай белән Ләйсән, баш өстендәге жырлап озатып барган сабан тургайларын тыңлай-тыңлай, урман буена килеп житкәнлекләрен сизми дә калдылар.

— Бабай, казыклар чәчәк аткан! Ай-йй, нинди матур!

Төлке чокыры янына килеп житкәч, Ләйсәннең беренче сүзе шул булды.

— Казыклар түгел, ә эт эчәгеләре чәчәк аткан, кызым. Бик бәйләнчек нәрсә ул, бөтен нәрсәгә чорналып үсә, паразит!

— Бабай, ник аңа начар сүз әйтәсәң? Матур бит, энә, чәчәкләрен кара — алсу, алсу... Такыя чәчәкләре кебек үрелгән.

— Шуны исендә тот, кызым, бөтен матур күренгән әйберләр дә файдалы булмый. Эт эчәгесенен үзен генә хәтта мал да ашамый.

— Юк, юк, барыбер матур. Матур булганга ашамый аны мал.

— Күрэм, кызым, сине болай гына ышандырып булмый икән. Үз фикерен булу яхшы ул.

Хак бабай көрәктәй, сөялде кулы белән Ләйсәннен нәни кулыннан житакләп алды. Нәрсәндер исенә төшәргәндәй, урманнан чыттырак, бодай басуы бетеп, чокыр-чакырлар башланган урында, берсеннән-берсе эллә ни ерак урнашмаган, зур кешенә дә колачы көчкә-көчкә житәрдәй өч имәннән гөмбөздәй жәелгән ябалдашларына карап уйга калды. Бу имәннәр Хак белә-белгәннән бирле инде куллары бер-берсенә иңнәренә салган өч бертуган кебек, ябалдашлары белән мәнәгә аерылмастай кокаклашканнар.

Хак бабай Ләйсәнне үзенә табарак тартты. Кызык, ниндидер көтелмәгән вакыйга буласын сизеп, бабасына елышарак төште.

— Әкият сөйлимме, кызым?

— Сөйлә, бабай, сөйлә.

— Алайса, әйдә әле, энә шул имәннәр күлгәсенә барып утырыйк. Ардырган да иде, берәз ял булыр...

— Әйдә, әйдә. Кайсы әкиятне сөйләсәң, бабай?

— Синең ишеткәнең юк әле аны. Беркемгә дә сөйләгәнәм булмады. Беренче мәртәбә син тыңлыйсың.

Алар ябалдаштан төшкән күлгәгә жайлап утырдылар. Сумкага салынган тәм-томнар, чәйләр белән әбәт ясап алдылар. Хак бабай ипләп кенә әкиятен башлады.

Әкият имән белән эт эчәгесенә көрәше турында иде. Озак тарткалаштылар алар. Берничә ел буе. Язын нәни имән яфрак ярып үсә генә башлый, шунда эллә каян эт эчәгесе килеп чыга да, имән үсентесенә бәйләнә.

— Мин чибәр, минем чәчәкләрәм матур, — ди бу.

— Карар күзгә матур, әмма файдасыз. Үзәң — жептәй, чәчәгән — буш, бал кортлары да әйләнәп, читләтеп уза сине, — ди имән. Эт эчәгесенә ачуы килә. Нишләргә белми, бөтерелә, бөгәрләнә, әле яңа гына яши башлаган имән үсентесен чорнап ала. Кыса. Буа. Үтерергә тырыша. Кирелгә эллә каян күренеп тора — үзенекен итә — нәни имән үсентесенә уңнан сулга таба чорналып өскә үрли. Эт бит чорналып үсүче үсәмлекләр күп. Колмак, мәсәлән. Ул сәгатә теле уңаена чорнала. Башкалары миекчалары белән эләктереп үрмәлиләр. Эт бу — үзенчә.

Ачуы кабарган эт эчәгесенә каны кайный. Имәнгә дигән жир согын суыра, тамырынын көтүе белән яңа шытынар калкып чыгалар да, яшь имәннең ныгырга өлгөрмәгән гәүдәсенә чорналалар. Эт эчәгеләре өскә күтәреләләр, кояшны қаплайлар. Имәнне бөгеп төшәләр, ул бөтенләй югалып кала.

Икенче яз житә. Былтыргы чүп-үләннәр кояшта кибеп, жылда телгәленеп коелып төшәләр. Имән үсентесе иркәнләп сулап куя. Бөреләрен күпертеп, яфрак ярып жибәрә. Әмма эт эчәгесе һаман да имәннән үч алудан туктамый. Өерләре белән дымлы жирдән килеп чыгалар да, яңадан ярдәмчез яшь үсентенә буып алалар. Имән яшел авырлыкка түзми, тагын сыгылып төшә. Бу көрәштә кайбер имәннәр жирдән дым ала алмыйча, сула, корый. Дистә елга якын шулай давам итә.

Әмма имән барыбер имәнлеген итә. Башта тамырын ел саен тирәнгәрәк жибәрә. Кәүсәсен ныгыта. Яшь ботаклар жибәрәп, һавадан егер алучы яфрактарын ишәйтә. Имән буйга гына түгел, юанлыкка да үсә. Аны чорнап алган эт эчәгеләре шартлап өзәләр дә, коелып төшәләр. Имән егетлек чорына керә. Ана Гуйра дип эндәшә башлайлар. Эт эчәгесе үреләп-үреләп карый да, буе житми. Аннан соң бер-берсенә чорналышып, жиргә бөгеләп төшәләр. Аларны жәнлекләр таптый. Эт эчәгесе уңай урын эзләп, башка жиргә күченергә мәжбүр була.

Ләйсән жиңел сулап куйды.

Хак бабай да торып басты. Ул, карт имәнне иркәләгәндәй, учы белән аның кытыршы кәүсәсенә суккалап торды.

— Менә бу имәннәр де моннан сигез йөз ел элек энә шул жәфалардан котылып, шушундый булып үскәннәр.

— Бабай, эт эчәгесе ул чагында да булган мени?

— Ничек кенә әле. Булган, булган. Начарлыкның кайчан беткәне бар аның. Әмма һәрвакыт яхшылык жиңгән, көчләр өстен чыккан.

— Бабай, син миңа минем яшәтешләрне күрсәтәм дигәниң бит.

— Әйе, әйе. Әйдә! Ләккин безгә анда берәз эшләп алырга кирәк булыр.

— Менә хәзер имәнгә чорналган эт эчәгеләрен йолкып-йолкып ташлайк инде. Синең яшәтешләренә безнең ярдәм шул булыр.

Ләйсән киртә аша яшь имәннәр янына кергәч кенә аңлады. Бабасы ана әкият түгел, ә шушы имәннәр турында сөйләгән икән.

Билчән

Хак бабай оныгын урман күрсәтергә алып барды. Кечкенә бит. Үзе генә курка. Аннан соң, аның бер үзен генә анда кем жибәрсен. Урманда нәрсә очрама! Эт бабасы ана урман, андагы агачлар, куаклар, үләннәр, чәчәкләр, жәнлекләр турында матур итеп, тәфсилләп сөйли. Урман бай. Атлаган саен нинди дә булса бер аңалык очрап кына тора. Бүген дә шулай булды.

Алар чәчәклә аланга килеп чыктылар. Алан кырында ук — диләнке. Бу тирәдә кыш көне урман кисүчеләр эшләгән, ахрысы. Киселгән каен төпләрендәгә юешлек һаман да бетмәгән. Кызартып, күбекләп тора. Алан, диләнкәгә кушылып, зураеп, яктырып киткәндәй булган.

Алан — Хак бабайның яратып ял итә торган урыны. Талчыкса да, талчыкмаса да монда тукталыш ясап, кайчандыр кисеп алынган юан имән төбенә утырып, яраткан «Кар-урман»ын жырламыйча киткәне юк. Ул озын көйне сузганда аны барлык агачлар тын калып тыңлый сыман. Тик алан кырындагы өч усақ яфрактары гына, тып-тыныч жилсез көн булса да, шыбырдашып, сөйләшәп алалар. Әмма бу юлы Хак бабайга имән төбенә утырып яраткан көн сузарга туры килмәде.

Хак бабай кинәт кенә үзгәрәп китте. Телсез калгандай булды. Бу хәлгә, әлбәттә, аның оныгы Ләйсән дә бик тиз сизеп алды.

— Бабай, нәрсә булды? — диде ул аңа тагын да сыеңып. — Мин куркам.

Ләйсән бабасының ни өчен кәфе кырылганлыгын шунда ук абайлап алды. Юан имән төбе янында зур гына бер урын кара көеп ята. Анда урман кисүчеләр агач ботакларын яндырганнар икән. Көленнән хәзер дә кызу бәрәп тора төсле. Янып бетмәгән кисәү башлары аунап ята. Учак ялкыны имән төбенә бер ягын арысы гына көйдергән. Ул урында быел чирәм шытмаган.

— Монда әле ике-өч елсыз да үлән үсмәячәк, чәчәкләр булмаячак.

— Бабай ник алай дисең? Энә бит берничә үлән көл астыннан чыгып килә, — дип төзәтте Ләйсән бабасын.

— Менә моңа! Күрәп тә өлгәргән, ә? Күзләрең үткән икән. Карале, кара, нинди үлән икән ул?

Ләйсән аны тотып карамакчы иде, ләкин кулын корт чаккандай тартып алды.

— Чәнчи... Бу аланда мондый усал үләнне күргәнем юк. Бирегә каян килеп чыккан соң ул? Нигә соң анда башка үләннәр тишеләп чыкмаган?

Нигә? Ни өчен? Ник? Андый сораулар никадәр күп булмасын, Хак бабай аларның берсен дә җавапсыз калдырмый. Ул янган төп өстенә килеп утырды. Ләйсәнне куенына алды да ашыкмый гына сөйләргә кереште. Ләйсән аны бер дә бүлдәрмәде, гел авызына карап торды.

— Хәтерлисезме, былтыр бу урында кып-кызыл каен жиләкләре жыеп ашаган идек? Ә менә бу төп буеннан үләннәр арасына яшеренгән бөрелгән табып алдык. Әчкелтем булса да төмле иде, ә? Бу жиләкләрнең дә, мондагы башка үләннәрнең дә тамырлары өстә генә була. Учак кызуы аларның тамырларын көйдергән. Ә менә монысы, син усал үлән дип атаганы, билчән була инде. Чүп үләнне. Игенченең дошманы. Аңа каршы көрәшмәсәң, бөтен арыш басуыңны басып китә. Усал үлән. Дөрөс әйткән бит әле син. Бу аланда да житәрлек ул. Тик менә бу жиләкләр, матур чәчәкләр, куе булып үскән үләннәр аларга өскә чыгып, артык жәлеп китәргә ирек бирмиләр. Эт тамырын билчән тирәнгә, бик тирәнгә жибәрә. Учак кызуы аның тамырларына кадәр үтеп керә алмаган. Ул хәзер мондый хәлгә шатлана гына. Иркәнләп үсмәкче, тамырын тагын да кирәк жәймәкче була. Исендә тот, начарлыкның да тамыры шушы билчәннеке кебек еракка киткән була. Мөмкинлек кенә бир аңа, бөтен чәчәклә, жиләклә аланыңны басып китәргә дә күп сорамас.

Ләйсән, бабасы сөйләп бетерүгә, төптән сикереп төштә дә кечкенә көргә белән билчәннәрне тамырлары белән аңа катарып чыгарды. Учак урынын, көлен туфрагы белән катнаштырып, казып ташлады.

Аңа Хак бабай да булышты. Билчән тамырларын чүпләп, әле яңа гына үзләре утырган төп өстенә ташладылар.

Дуслар

Динар белән Илфир, гадәттәгечә, икәү. Баскетбол ятмәсен баганага беркеткәннәр дә, ярыша-ярыша шуңа туп ыргыталар. Кем остарак? Кем күпме кертер?

— Очко!..

— Тагы берәү...

— Эх, булмады...
— Китер тупны. Менә болай ыргыталар аны. Хоп!...
— Эй, мактанчык! Мимо!.. Тагы мимо!.. Ха-ха-ха!
Малайлар тирләп беттеләр.
Казанка буенда су коеньрга төшкән классташларын күрделәрме, юкмы, аларга бөтенләй игътибар да итмәделәр. Су керүче малайлар яр кырында тезелеп бастылар да хор белән кычкырдылар.

— Дина-ар! Илфир! Монда киле-ге-ез!..

Ләкин бу ике малай аларны ишетмәмешкә салынды, тупны култык астына кыстырып, юлда очраган вак ташларны тибә-тибә, гамьсез генә китеп бардылар.

...Бух! Бух! Бух!.. Динар белән Илфирнең классташлары бер-бер артлы Казанка суына чумдылар. Елга өстендә бер мизгелгә бик матур салават күпере хасыйл булды да сүндә. Яр өстендә ялгызы калган Васил үзе дә сизмәстән каз үләне йолыккалап утырды. Әле яна гына пәйда булган салават күпере дә аны үзенә жәлеп итә алмады. Гамьсез генә күздән югалган ике малай шәүләсе аның уйларын бер ноктага жыйды.

«...Алар икесе дә дуслар, классташлар. Икесе дә начар укыйлар, тәртип бозалар. Икесе дә милициянең балалар бүлмәсендә «кара исемлек»тә торалар. Класс жыелышларында да, пионер дружинасында да тикшереп карадык үзләрен, төрле каты чаралар да кулландык. Үзләренекен иттеләр—бирешмәделәр. Ә укучылар алардан бүредән өркөгән кебек курыктылар. Үз яннарына — түгәрәкләргә, секцияләргә якын да китермәделәр.

Үзбездә якын жибәрмәүнен сәбәбе нәрсәдә иде соң? Сәбәпләре бар иде. Шулай да... үз иптәшеннә коллективтан читләштерү нәрсә соң ул? Болай ярамый!!! Ярамый!!!»

— Малайлар, малайлар! Василны карагыз әле. Берүзе утыра.

Васил сискәнәп китте.

— Эй, судан курка ул, судан.

— Малайлар, әйдәгез чиркәнчек алдырыйк үзен.

Васил ялт итеп иптәшләре янына сикереп төште. Малайларны үз янына жыйды.

— Фәрит, Вагыйз, Камил... Башкаларыгыз да тыңлагыз. Бер сүзем бар сезгә. Динар белән Илфир хақында.

— Тагын нишлэгәннәр?

— Нишләмәгәннәр. Хәзер генә игътибар иттегезме сез аларга?

— Иттек. Я, шуннан?

— Шуннан шул. Баскетбол уйныйлар идеме алар? — Васил үз сорауларына үзе үк жавап биреп барды. — Уйныйлар иде. Туплары бар идеме? Бар иде. Ятмәләре бар идеме? Бар иде. Хәзер дә, энә, эленеп тора. Бу — бер.

— Шақкаттын, чәлдәргәннәрдәр әле.

— Тубын белмим — анысы иске. Бәлки берәрсеннән алып торганнардыр. Ә ятмәсен, энә, күрәп торасыз, үзләре үргәннәр.

Елга уртасында түгәрәкләнеп тезелеп, Васил авызына карап торган малайлар карашларын багананда эленеп калган ятмәгә юнәлттеләр.

— Хәзер бергә мәсьәләнең икенче ягын уйларга кирәк. Без алар турында нәрсә белә идек? Спорт белән кызыксынганнарын белә идекме? Юк бит, юк. Әйдәгез, үзбездән баскетбол командасына алыык үзләрен.

Малайлар шаулашып куйдылар.

— Бүрене бүреккә салсаң да урманга кача, ди.

— Уйлап карагыз кирәк...

Малайларның кайберләре башта карышсалар да, тора-бара бирелә бардылар. Үзләренә караганда гәүдәгә кечкенә булган Васил аларны үз ихтыярына буйсындырып өлгерде. Василны бик ихтирам ителәр бит алар. Аны уңышчыны белән «круглый отличник» дип йөртәләр. Бу бәяне барлык фәннәрдән дә гел бишлөгә укуы өчен генә бирмәделәр ана. Ул мәктәптә иң оста шахматчы, иң оста волейболчы да, иң оста баскетболчы да.

Васил мангасна төшкән чөм кара чәчен кулы белән сыпырып куйды да иптәшләренә текәлеп карады. Аларның йөзләрендә кошның судан кире кайтарылган нурлары уйный иде. Күзләрендә ризалык билгесе. Димәк, була.

...Малайлар өчен — ике, кызлар өчен ике группа баскетбол секциясе эшли мәктәптә. Пионер группасындагы баскетболчылар барысы да спорт разряды алганнар. Өлкәннәр группасында 1 разрядлы спортчылар да шактый.

— Булат Гобәевич, — диде физкультура укытучысы секция житәкчесенә мөрәжәгать итеп, — баскетболчылар секциясенә тагын ике малайны өстәргә телеләр. Секциядә йөрүче укучылар үзләре тәкъдим ителәр. Ләкин алар мәктәптә иң тәртипсез, иң начар малайлар...

— Килсеннәр, — диде физкультура укытучысы, — димәк, традицияне бозабыз.

— Нинди традиция?

— Монда кадәр бит монда отличниклар да, ударниклар гына йөргән. — Үзе үк өстәп куйды. — Килсеннәр, аларга да урын табабыз.

Аннан бирле инде елга якын вакыт узды. Башта бу ике малайга ничектер кыенрак булды. Аз гына жебеп тордыңмы, каршы як командасындагы уенчы кулга керә язган тупны ялт итеп эләктереп тә ала, ятмәгә салып та куя. Шунысы яхшы: барыбер начар уйныйсың дип рәнжетмиләр. Класста да кырын күз белән карамыйлар. Нишләп үзгәрделәр соң әле алар? Югыйсә, шул ук укучылар бит. Шул ук класс, шул ук укытучылар. Авыр фәннәргә үзләштерергә дә ярдәм кулын сузып торалар. Юк, тукта, тукта... Элек тә шулай түгел иделәрмени соң алар? Әйе шул! Элек тә шулай булганнар. Тик Динар белән Илфир генә киреләнгән. Коллективтан аерылып үзләренә ниндидер аерым бер кызык, аерым бер мазәкк эзләгәннәр. Бактын исә ул кызыклар, ул мазәкләр мәктәпнең үзәндә — укучылар арасында да бар икән ләбаса. Тик аны күрә белергә генә кирәк.

...Динар һәм Илфир исемнәрен милиция бүлегендә «кара дәфтәр»дән сызып ташладылар хәзер.

К а б ы р г а

АЛА Карга шаһит, Шәһәр базары майданындагы корыган агач ботагында көне буге утырды ул.

Аны иң кызыктырганы «Ысланган кабырга» кооперативының КамАЗ әржәсенә тутырып китергән сарык кабыргасы булды. Ике күзен челт тә итми озатты ул сумкаларын тырпайган кабыргалар белән тутырып китүчеләрне. Чират койрыгы, бормалана-бормалана һаман үсеп, «Минтай сырты» кооперативы лавкаларына кадәр барып житә язды. Әржәдә ите каезланган кабырга кимегән саен кимедә. Анда, ниһаять, ялгыз соңгы сөяк кенә аунап калды. Сатучы, кабыргадан жылган сармайсын сумкасына тутыра-тутыра, соңгы товарын мактарга тотынды:

— Актыккысы, иң тәмләсе, алыгыз, ал. Кабырга шулпасы булганда бөтен ашларның бер читтә торсын. Алыгыз, ал, кәгазь акча каян килеп кая китми?.. Абзый кеше, ник авызың ачып катып калдың? Аю биетмиләр бит монда. Бар, бар, юлында бул, сатып алучыларга мишәйт итмә, дип әйттем бит инде мин сиңа... Кабырга, кемгә кабырга...

Тәки алучы табылды соңгы кабырганы. Кызык кеше булып чыкты ул. Ике сәгать ярым чират торып кулга төшергән табышын әйләндереп-әйләндереп, кылыч борынын жыергалап, карап чыкты да, болгый-болгый этләр өеренә ыргытты. Кабырга ит һәм балык ыслау комбинатының кара төтенә аша үтеп яуган соргылт-күксел кар белән капланган газонның нәкъ уртасында ятучы Актырнакның алгы төпнәләре өстенә килеп төште. Ала Карга шатлыгынан нишләргә белми канатларын кагынгалап торган арада кабырганы төрле-төрле хуҗасыз этләр сырып алды.

Эт эт инде. Берсе дә, эдәп-хөрмәт саклап, теге кешеләр кебек чиратка басып маташмады. Алар, кара болыттай сәрхүшләр төркеме кишет ишегенә уелып ясалган аракы амбразурасын штурмлагандагы шикелле, итле кабыргага ябырылды һәм табышны һәркайсы ырылды-ырылды үз ягына йолкый башлады. Шулчак араларынан берсе — Уткүз атысы — атаманнары, ахры, бас тавышы белән:

— Hay-hay! — ди һәм табышка үткен тырнакларын китереп батыра.

Этләр чәңгелдәшә-чәңгелдәшә төрле якка тарала. Әвә караборын куак астына ук барып посты. Итле сөяккә тиеп алган авыз читләрен озын теле белән ялмаштырып ята. Актырнакның хәле яманрак — төпиен имгәткән. Гарьлегеннән чыйный-чыйный төпи төзәтә. Актүшкә гүя берни дә булмаган. Ионлач койрыгын артка ташлаган да, арт төпи-ләре өстендә түшкән киереп, як-ягын күзәтеп утыра. Яна гына булып узган тарткалаш әллә булган, әллә юк — ана барыбер. Бер якта бәлөкәй йөнтәс үз ишләре белән чәңгелдәшә. Ә Уткүз, кардәшләренә зарын колагына да элми, сөяккә ябышкан кызыл итне казалавын белә. Уткүздән ерак түгел ятучы Муйнак, сөякнең торган саен агарганын күрәп, нәрв жепләренен тартылып куйганлыгын сизде. Ул: — Ау-у-ннн... ыр-р-р... — дигән тавышлар чыгара башлады. Торып басты, арт төпи-ләре белән жиргә өч тапкыр типте. Соры күзләре Уткүзненә караганда да хәтәр-рәк ялтырады. Ул Уткүз тирәли бер әйләнде, ике, өч... Яна яуган соргылт-күксел кар өстендә түгәрәк божра барлыкка килде. Берәздән Караборын, Актырнак, Актүш һәм йөнтәсләр һәркайсы үз божрасы буйлап әйләнә иде.

Этләр дөньясында моңа кадәр күрелмәгән бу күренеш Уткүзгә шик-шөбһәгә салды. Сөякне үткен төшләр арасына кыстырып, бу тирәдән читкәрәк таймакчы булды. Әмма шул чак аның канлы күзләре Муйнакның зәһәр карашы белән очрашты. Уткүзнен кәпрәйгән озын койрыгы арт аяклар арасына кереп кысылды, авыздагы сөяк жиргә төште. Уткүз, кардәшләренә кырын карый-карый, ит белән тулган корсагын асып, орбита-божрадан чыгып китте. Муйнак,

Уткуздан калган кабыргалы умыртка. сөягн алгы тәпиләре арасына кыстырып, эшкә кереште. Калган маэмайлар эчкәерәк божрага күчтеләр.

Корыган агач ботагындагы Ала Карга, селәгәйләрен агызып, күзәтүен дәвам итте. Бер-ике тапкыр маэмайлар янына төшөп менде. Тик, бар син, алып кара эт авызыннан сөякне. Аннары Муйнакны Караборын, Караборынны Актырнак, Актырнакны йөнтәсләр алыштырды. Иң соңыннан инде ап-ак итеп кимереп яланган сөяк янына нәрсәсендер эзләгәндәй, исәнәп, Актүш чыкты. Ул тәпиләре белән сөяк башын үзәң таба каратып борып куйды да, умыртка жиелген суырырга тотынды. Моңы карап торган Ала Карга түзмәде, агач ботагында сикеренгәләп, каркылдап куйды. Юкка утырды мени ул монда шул гомер. Актүш авыз читләрен ялап алды да, кабыргалы умыртканы тагын бер исәнәп карады. Арткы аягың күтәрәп, сөяк өстендә йомышын башкарды, бөтен гәүдәсен дерелдәтеп кагынды һәм, койрыгын сыртка салып, янтыклап китеп барды.

Мескен Ала Карга шуннан соң гына инде күптән тәкәтен калдырмыйча күз явын алып кызыксындырган сөяк янына төшәргә жөрҗәт итте. Ул кабырга тирәли титак-титак сикеренгәләп йөрде дә, монда эш чыгарлык булмагач, «Минтай сырты» кооперативчылары тирәсенә очты. Монда аның тәгамсыз калган көне юк иде әле. Я балык койрыгы элэгә, я минтай башы...

Ала Карга шул татлы хыялымда төртелеп калды. Базарга каршы йорттагыларның подвалында көн күрүче алпамша карт ата мәчесе минтайдан жыллар очырган иде.

— Каррр-каррр!.. — диде Ала Карга ачыргаланып. — Даны олы, кабыр-р-ргасы кор-р-р... Кар-р-р...

Тегермән ташы

(Яшьлегемнең бер мизгеле)

Тегермән ташы әйләнә:

«Келтер-келтер... Китер-китер...

Келтер-келтер... Китер-китер...»

Малай-шалай күмәч кимерә:

«Кетер-кетер... Кетер-кетер...

Бусы беткәч — тагын китер,

тагын китер...»

Тегермән ташы әйләнә:

«Келтер-келтер, арыш китер,

Келтер-келтер, бодай китер,

Нәрсә булса — шуны китер».

Кара туфрактай он ага —

Тот капчыгың мөшкәгә.

Алабута — яшәү җаме —

Керә һаман төшкә дә.

Арыктан куласага, юан имән орчыкны хәрәкәтләндереп, шапыр-шопыр Зичә суы коела. Тегермән ташы зырылдап әйләнә. Мөшкәдән, борыннары кычыттырып, төчкертеп, күгелҗем-кара он ага. Нәниләр кайнар мич янында ак калач көтә. Әмма бу юлы да мөгҗиза булмый кала.

Киләчәккә карап

Кырык эшнә кырык якка ташлап, чираттан чиратка басып та, кибеттән кибеткә эт кеби теленнә асылындырып чабып та мөһерлә һәм мөһерсез кызыл, сары, яшел, зәңгәр, алсу һәм кәлсу төстөгә талон-чакыруларыгызны ит, май, шикәр, чәй, он, ярма, аракы, шәраб, сабын, порошок, күкәй һәм ипигә алыштыра алмыйча калучылар булса, берүк нәүмизләнмәгез.

Хәзерге базар ыгы-зыгысы шартларында файдаланылмаган талоннарны файдалану юллары пәйдәлана. Макулатура жыючы пионерларга биреп чыгара күрмәгез ул талоннарыгызны! Билләһи, дип әйтәм, әрәм итәчәкләр. Барыбер алып китмиләр бит алар жыйган кәгазьне. Файдаланылмаган талон-чакыруларыгыз файдаланылган кәгазьләр арасында файдасыз чүпкә генә әйләнәчәк. Мин моңы белеп, инанып әйтәм. Әнә, безнең мәктәп ишек алдында күпме макулатура кар-яңгыр астында калып чередә. Ха-ха!

Тьфү, шайтан! Жөн-пәриләрдән үзәң саклый күр, ходаем! Әйтергә теләгән сүзем бу турыда түгел иде бит. Әйтәм бит, базар ыгы-зыгысында башым буталып бетте инде. Ул чиратларында, билләһи, әйләнчек сарыкка әйләнерсен. Әнә безнең күрше Бирмәдия Алмадыеваның бик якын ахирәтенәң Бардабар дигән төпчек углы кала матбагасында талоннар басучы булып эшли ди икән. Кызыл буяу сыланган барабан сары кәгазьне сызгыртып суыртып та ала, чыжылдатып «Аракы» дигән ике йөз талонны тәлинкәгә китереп тә сала, ди. Мең тәңкә акча кесәдә дигән сүз. Кибет төбөндәгә сәрхүшләр һәркайсын бишәр тәңкәгә кулга да йоктырмыйча алып та бетерәләр, дип әйтәп әйтә ди әнә Бардабарның газиз әнкәсе, Юктантабарның якын ахирәте Бирмәдия Алмадыева ханым. Сиздегезме инде ни өчен халык кулында талон өеләп калганын. Каян килеп житсен ди ул Минвинводтан санап кына жибәргән житәр-житмәс аракы?

Кем ул анда?.. Талон?.. Юк, талон юк... Чакыру билеты? Миңамы? Хәмдүнә кәнсиртенәме? Синәң белән барыргамы? Сәрхүш! Күзәң акайганчы чөмергәнсен дә, хәзер инде мине кәнсирткә чакырган булып азапланасын... Каян килгән жинтилмин, ә!.. Аракы алырга чакыру билеты?.. Менә тагын бер культурный хулиган...

Тагын бутап бетерделәр. Шайтан кирегә әйләндерә телне, кабахәт! Авызымны менә шушы... саф һава белән тушырып, бик тә әйтергә теләгән фикерем бөтенләй ул турыда түгел иде, жәмәгать. Түбәнчелек белән гафу итүгезне сорыйм. Әнә... Гафу!

Сүземне башлаганчы үзәң генә бер сорау бирим әле. Трусигың бармы синен? Нәрсә авызыңны ачып катып калдың? Аңламыйсың? Гарәпчә — касирә, төрекчә — кюлот, инглизчә — пенц, диләр аны. Татарча исемен, билләһи, оят булса да әйтм — белмим. Ә-ә-ә, аңладыңмы инде нәрсә турында сүз барганын? Базарга кереп барганда югалттым дисеңме? Ай-й-й! Әллә оекларың да юк инде? Сатып жибәргәнсендер әле. Безнең эчкә базарда бик тә кыйбат товарга әйләнде бит әле ул. Юк-юк, селтәмә син алай ул кулыңны. Төшенкелеккә бирелмә. Бар әйбер ул трустик, оек та бар. Яшәсен «Стимул»! Әнә шул кибеттә макулатурага алыштыралар аны. Классикларга яки көйләүле базар икәти-сады турында язылган егерме килограмм кәгазьгә алыштырып бирәләр аны сиңа. Ә чаптыңмы? Китап-гәжитләрен житмәсә, товарсыз калган талоннарыңны да өстәргә онытма. Авыр тарталар алар — тыгыз кәгазьгә басылганнар.

Әй, тукта! Туктале, агай-әне! Бөтенләй башка әйбер сөйләп жибәргәнмен сиңа. Тынлап бетер. Бүгенге көн белән генә яшәргә ярамый, жәмәгать. Киләчәккә карап эш йөртәргә өйрәнергә вакыт. Әнә безгә кадәргә буын акыллы булган, ризыкка алышынмыйча калган бердәнбер талоннарын да югалтмаганнар. Вакытлар узудан кәгазе саргайган, көпшәкләнгән, язучылар уңган ул талонны хәзер әчмүха ипи белән бергә Мәтхәф-ул-тарих залына күрә торган урынга куйганнар. Бу көннәргә алдан чамалап күкрәп үсүче яшь буынны патриотик рухта тәрбияләү өчен бөтен чараларны күргәннәр алар. Әйдәгез, без дә үрнәк алайык. Бер генә мөмкинлекне дә кулдан ычкындырырга ярамый, иптәшләр! Макулатурадан калган талон вә чакыру кәгазьләренәң берсен дә югалтмыйк. Алдагысын алла белсен. Яна ачышлар чорында яшибез. Бәлки, кайда да булса, кем дә булса бер эшмәкәрә Мәтхәф-ул-кашим, ягъни Талон музей ачып жибәргә уйлар. Кем белә! Кем белә...

СӘМИГУЛЛА Кәрим улы Хәйретдинов (Сәмигулла әр-Рә-ЖӘБИ) — «Социалистик Татарстан» газетасы редакциясенең бүлек мөдире. Куйбышев районының Иске Рәжәп авылында туган. Казан дәүләт университетының журналистика бүлеген, Ленинград Югары партия мәктәбен тәмамлады. Вакытлы матбугатта эшләвенә 25 елдан артык. Тарих фәннәре кандидаты. Берничә документаль повесть, хикәяләр, очерклар җыентыгы авторы.

Корыган яфрак

КӨЗ житеме, өенә кайтырга вакыты жите торган һәр солдат иртә белән иртүк үзенен агачы янына килә. Килә дә агачны назлап кына селкетә башлый. Янәсә, саргайган яфраклар коелсын. Агачта яфракничаклы азрак калса, өйгә, туган ягына, сөйгәнәң янына кайту тизрәк якынлаша кебек. Сагыну, юксыну, туган-үскән жиргә мэхәббәт, күңелнең шуңа таба тартылуы табигый нәрсә. Шулай да әлегә иртәнче тамаша күңелдә сагыш катыш сөөнеч уята иде. Нилектән бу шулай? Ачык иттереп әйтеп бирүе дә ансат түгел. Минемчә, бу нечкә хисне бөлайрак аңлатырга булыр иде: ир-егет яшьлегенен иң гүзәл чорының бер өлешен ил сагында уздыра. Хәзергә ул аның белән хушлаша, ә бәлки ул бу якка бүтән килә дә алмас, таныш сукмак буйлап кабат постка да бара алмас, ике ел буге бер кашыктан ашап, бергә-бергә өйрәнүләрдә булган, серләшсәң серенә керерлек, кинәшсәң кинәшен белерлек дуслардан аерылу — менә шулары сагышландыра. Ә сөөнеч, әйткәнемчә, аңлашыла торгандыр. Шушы шатлык хисе тизрәк якынайсын өчен, сагыш төсә — сары яфракларны тизрәк коеп бетерү теләге белән, һәр иртәдә солдат шул агач янына килә.

Илдус та шулай иде. Ә бүген аның агачы янында берәү дә юк. Кайтасы солдатлар кайтып, киләселәр килеп бетте. Ә шыр ялангач агач ботагында, табигать законнарына буйсынмыйча корыган, саргаймаган бер яфрак асылынып тора. Нәкъ менә шушы — агач тамыры биргән тиешле ризык-нигъмәтне ала алмыйча вакытсыз кояштан күзен алган корыган яфрак Илдусны хәтергә төшерде.

Мин ул чагында училищени тәмамлап яна гына взвод командиры булып хезмәт итә башлаган идем. Илдусның туган ягы турында, газиз әнисе, сугыш ярасы белән кайткан әтисенен озак сызланып ятканнан соң үлсә китүе хакында, барыннан да бигрәк, сөйгән кызы Гөлниса турында еш телгә алуы — аның «дембел»гә хәзерләнүен, очрашу минутларын ничек житкерергә белми газәплануларын хәтергәтә. Егетләр аның артык төвәккәл булуы, куркусызлыгы турында бик күп кызыклы истәлекләр сөйләделәр. Ә бүген ул юк инде. Юк. Әйе, юк. Бары тик ялгыз калган әнисе кулында фажигалә төстә үлеме турындагы язү да, улының берничә фоторәсем...

...Ул үзенә хезмәттәш дустан украин егете Анатолий Прокопенко белән увольнениига чыккан иде. Көз булуга карамастан, көн эссә, бөркү иде. Дигез буена киттеләр. Яр буге мәҗ килә. Анда ял итүчеләр. Кайнар ком. Ә арырак тау кыялары. Шунда юл алдылар. Чишенделәр. Су көрделәр. Аннан кызган таш өстенә ятып кызына башладылар. Аларның шат йөзләре туган якка кайту көненәң якынлашуы турында сөйли иде. Иксез-чиксез күккә, аны айкап очучы акчарлакларга карап ята торгач, игътибарлары таш кыя өстендәге ялгыз каенга һәм аның башындагы ниндидер бер кош оясына барып текәлдә. Илдус, ике дә уйлап тормастан, шул кыяга төвәкәлләде. Сөйгән яры өчен шул кәң агачына укмаштырылган оядан кош каурыен алу иде исәбе.

Ул бик житез хәрәкәтләнде. Аның һәр хәрәкәте оста тиешне хәтерләтә иде. Менеп житте. Оядан каурыены да алды кебек. Ә аннан ул кыяның дигез ягына караган ягына ымылады:

— Сикеримме?!

— Син нәрсә? Тилердеңме әллә?

Бу сүзләргә ул ишетмәде. Табышына ташланган бөркет кебек, аска, кыялар куенына сыенган дигез суына сикерде. Сикерде һәм...

Бераздан аның канга баткан гәүдәсен күтәрәп Анатолий яр буйлап бара иде. Илдус су өстенә чыгып тормаган су асты кыясына бөрелгән иде...

Солдатлар казармасы каршында шыр ялангач агачлар, салкын кышны каршылый. Тик арада берөвенең япа-ялгыз, корыган яфрагы гына хәсрәтле кыштырдап ала.

Рәхмәт, улым...

КӨЧЛЕ жил болыт пәрдәсәң ерткандай, аларны кискәлгә өзгәләп, көньякка таба куа. Болытлар исә, бергә кушылалар да, тагын да көрәврәк, гагын да шомлырак һәм дөһшәтләрәк булып шуышып, бертуктамый килеп торалар. Пыскак, сипкел сыман вак ягыр сибәли. Жил көзгә чуар яфракларны бер урыннан кузгатып ала да икенче жиргә илтәп сылый.

Аяк асты бөтенләй атлап булмаслык хәлгә килде. Юлдагы төгөрмәч эзләрендә күлдәвекләр жәелгән.

Ә барасы шактый ерак әле.

Юлчыларның арыганлыгы әллә кайдан күренеп-сизелеп тора. Берсә дә кызуланмый, телгә оста Минсаф та тын гына атлый бирә. Какча буйлы, йөзә кояшта янып каралган Гафиятне генә бер нәрсә борчый: өйдә калган хатыны бүген иртәгә бәбәйләргә тиеш. Беренче балалары туар. Ә ул нарасының дөньяга тәүге аваз салуын ишетә алырмы? Шундый уй-хисләргә уралып кайта Гафият. Шул якты хис, шул матур өмет аларның арыганлыгын оныттырып, алга әйди.

Кырлар көзгә салкын төн караңгылыгына күмелде. Салкын. Тизрәк каравылчы өенә житәргә иде! Ә аяклар саз, пычракка баткан тыңлаусыз аяклар, аларның әлегә өметен һәр адым сасәң якынайтсалар да, тора-бара алар да калтыранып кына, зәгыйфь һәм кыйшайган арба көпчәген хәтерләтеп акрын хәрәкәтләнәләр. Юлчыларның инде кайберләре ютәли дә башлаган. Көзгә ачы жил кайчагында үзәкләргә үтәп керә, укшысыны китерә бер үк юлга карап бару.

Бүтәнгәргә юл-сукмак күрсәтеп, пычрак суларны, тайгак юлны сиземләп, алдан Минһаж атлый. Аның ике-өч көн кырыммаган йөзәннән яңгыр тамчылары, тасма хасил итеп, няк очына жыелалар да, брезент плащ өстеннән шуышып жиргә агалар. Эсседән һәм жилдән каралган каракучкыл йөзә, ышаныч белән янучы соры күзләре, чалланып килүче чәчләре аны баһадир кеше итеп күрсәтәләр.

Сүрән караңгылыкта Минсафның хатын-кызлар тавышына охшаган; нечкә авазы ишетелде:

— Минһаж, нәрсә чабасың соң син, әллә безне ат дип белдеңме... Монда башкалар да бар бит...

Минһаж эндәшмә. Тик адымчы берәз әкрәнәйтте дә, атлавында булды. Күнелә белән исә туган төбөгәндә йөрдә, газиз карчыгын исенә төшөрдә. Хатыны нишли икән бу минутларда, беләмә икән Минһажетдинның, караңгы төндә иптәшләре белән бергә-бер утырып, кайнар итеп, куе чәй эчәсә килгәнән. Һи, уза гомер... Аларның да юлга кабат чыгуларына икенчә көн була. Ә шулай да юлның очы-кырые күрәнми кебек. Юллар... Кайчандыр, өрлөк кебек яшь, таза чагында Минһаж бу юллардан сугышка киткән иде. Миңсылуы мәргән яшьләрен түгеп озатып калган иде ирен. Шуңда, фронтта чагында, улы тууы хақында хәбәр алган иде. Шатлыгы эченә сыймады. Старшина белән кордаш булгангами бик дуслар иде алар. Гомумән, әйтергә кирәк, кешегә әдәплә генә, ирләргә горур, кешеләргә ағымлы итеп мөрәжәгәт итә, сорый белә иде ул. «Брат, беләсәнме, минем малай туган. Беләсәнме, малай, малай... Бир, брат, миңа айлык нормамны. Кызганма. Бу шатлыктан агу эчәрсен...» Шулай дия-дия тегенәз жылкәсенә сугып ала, шатлыгын эченә яшереп саклый алмый, үзә көлә, үзә уйлана. Аннан дуслары янына килә дә: «Яле, братцы, минем беренчә балам, улым хөрмәтенә, фрицны күбрәк дөмөктөрү өчен!» дип спирт салган кружкасын күтәрә. Солдатлар исә, шаркылдап көлөләр дә, шау-гөр килеп эчеп жибәрәләр.

Менә шулай гомер үтә дип уйланып кайта Минһаж. Упкынсымак тирән уйларга чумган Гафиятның хәлен дә яхшы аңлай ул. Аннан үзенә дә менә бүген-иртәгә улы армиядән кайтырга тиеш. Шуңа да, үземнә алыштыручым үсә, үземә охшаса, армиядәге кебек авылда да махы бирә торганнардан булмас... Бер уй икенчәсенә бүлә, бер фикер икенчәсенә ялганз. Һәм ул нәрсәдер исенә төшөргәндәй, балаларча елмаеп куя.

Сугыш беткәч тә, колхоз малларын көтөргә алынды — «Авыр эш бу, булдыра алмамын» дип икеләнеп тормады. Миңсылуы сыер сауды, ә ул саф навалы болынга, сандугачлы иртә таң белән чыгып, күз шәйләмәслек карангы төшкәч кенә алып кайта торган иде малларын. Терлекләр исә күзгә күрәнәп көрәләр, хәлләнәләр иде. Көз життемә, нәселгә дигәннәрән нәселгә, иткә дигәннәрән итлеккә аерып, авылдан сиксән чакырым ераклыктагы ит комбинатына озаталар иде. Шул тиклә малны мондый эшкә юлда машиналарда алып барып йөрү мең мәшәкат. «Куып кына, ашата-ашата алып барырга туры килер, Минһажетдин», — диде председатель, беркөнне көтүченә үз янына чакырып.

Минһаж ичнәрсәгә карусыз бер бәндә иде. Шуңа күрә моңа да каршы сүз әйтмәде, юлга хәстәрләнә, үзә белән берничә мал көтүченә ияртте дә, юлга чыкты. Ике көн ярым дигәндә барып життеләр. Дөресен әйтергә кирәк, Минһаж ат өстендә йөрергә яратмый, гомумән, ана гадәтләнмәгән иде. Шуңа да аңа малларын ат өстендә куып баруға караганда, жәяү бару рәхәтрәк иде. Кайтканда исә «берер машина очар әле» дип үз-үзләрен тынычландырыдылар. Ярты көнгә чаклы көттеләр дә, машина күрәнмәгәч, жәяү атлайсы иттеләр. Шактый узгач, туктый белми торган көзгә яңгыр сибәләргә тотынды. Тундырып жибәрде. Юлчылар талчыктылар. Кайберләре яңгыр басылганын көтпәк, нәрсәгә ашыгабыз соң, дип тә үгетләделәр. Минһаж эндәшмәде. Ләкин шулай телсез торса да, бөтен нияте өенә тизрәк кайтып житү дә, бүген-иртәгә кайтып төшәргә тиеш улын каршы алу иде.

Гафият сымак берәү дә түземсез булмагандыр. «Что сез, егетләр, разве кайтмаска ярый» дип, ашыгырга телә-

мәүчеләргә каршы төштә ул. Ниһаять, кайтырга хәл ителәр, юлны дәвам итәргә кирәк, диештеләр.

Энә алда жемелдәп саргылт ут күренде. Юлчыларның күптән эндәшми барган телләре азылып китте. Сөйли башлаша, туктый белми торган Минһаж та кымшангалыда да, тамак кырып телен ходка жибәрде. Үзә янында атлаучы атлар көтүчесә Галимулланьң теңкәсенә тия ул шул эч-пошыргыч сүзләре белән.

Кунаклар килүен белдереп, урман каравылчысының бо-зау чаклы эте тавыш бирде. Юлчылар шыпырт кына капканы ачтылар һәм өйгә үттеләр. Өстенә бишмәт кигән урман каравылчысы тунган, өшегән, күшкәкән юл кешеләрен табын янына чакырды һәм нидер абайлагандай сорап куйды:

— Сез «Таң» колхозының бугай. Әле күптән түгел генә председателегез шалтыраткан иде. «Кайтканнары күрәнми-ме?» ди. Күрәнселәр-нитселәр, өендә кундыр инде дигән була. Әйтерсез лә, мин белмим, юлда йөрмәгән адамме-ни мин...

Аннан юлчыларны кайнап торган самовар, өсте нигъмәт белән тулы өстәл янына кыстып башлады. Ялындырып тс-рыр жай калмаган иде инде. Тик башта кайберәүләр авыллары белән сөйләшәп карыйсы иттеләр. Рәхсәт сорап, иң әүвал Минһаж трубкага ябышты. Башта линия буга булмый зинһәнне корытты. Ниһаять, кайберәүләр инде чәйләрен эчеп йокларга йөргәндә линияне бушаттылар. Озак итеп, тәмләп сөйләштеләр алар. Гафият тә үзенә улы туганлыгы турында ишетте. Сөенчәннән байтак вакыт урынында утырып тора алмый, өй түрлө йөрдә. Тышка чыгып керде, һич кенә дә жанына тынгылык тапмады. Һәрберсә диярлек сөйләштә почтадагы кыз белән. (Колхоз идарәсеннән таралганнар иде инде. Тик бер читтә эскәмиядә утырган да, башын игән һәм йокымсыраган Минһаж гына телефон янына бармады. Ул нидер уйлай идеме, әллә арыганлыгы житкән идеме, һич кенә дә эндәшмәде. Минһажның:

— Минһажетдин абый, син дә сөйләшмисәнме соң? — дигән тавышына гына сискәнеп китте. Аннан гади бер сабырлык белән:

— Сөйләшәр сүзнә сез сөйләштегез бит инде. Шулай да бел әле: Нахия сеңелкәш ишетмәдеме икән, Наил улым кайтмаганмы, — диде дә, тагын башын аска неп, сабыр гына көтә башлады. Сораштылар. Кайтмаган иде әле. «Кайтыр, исән генә булсын», — дип үз-үзен тынычландырып куйды ата кеше. Аннан аның күнелә әллә нинди уйлар белән бәхәсләшә, кайнаша башлады. Минем улым кайта, егетләр, аңлайсызмы! Үземә охшаса, махы бирмәс... Эти кеше менә шулай гаилә, нәсел-кабилә даны турында уйланып ятты, аннан рәхәтләнеп, изрәп йокыга китте.

Иртәгәсен аларны колхоз машинасы килеп алды. Минһажның сакал-миек баскан карангы йөзә, иртә танда гына кайтып төшкән улын күргәч, шатлык белән балкып ките. Ул нәрсәдер әйтергә теләде, әмма хисләре, күз кабаклары арасынан ирексездән сытылып чыккан яшьләре, бугазына килеп төелгән шатлык төерчеге бер мизгелгә аны һәммәсеннән мәхрүм иттеләр. Аның бары тик күзә генә күрә иде. Улының жылкәсендәге погоньда өч сары тасма, күкрәгендә инде ата кеше үзә дә белеп бетерми торган медаль-значоклар күргәч, очкынланган соргылт күзләре: «Рәхмәт улым, атаң-бабаң кабиләсенә тап төшөрмәдән. Рәхмәт...» дияләр кебек иде.

Рафис ГЫЙЗЗӘТУЛЛИН

Т ө н г е я ң г ы р

Яңгыр көтүләр кайткач башланды. Авыр болытлар урман ягынан ашыкмый-кабалаңмый гына килделәр дә авыл өстендә тукталып калдылар. Салмак кына сибәли башлаган тамчылар ешайганнан-ешайды — өзлексез агыштыга әйләнде. Яңгыр утырып яварга кереште.

«Төн кунарга килде бугай...» — дип уйлады Фәзилә. Өй түбәсенә килеп бәрелгән беренчә тамчыларның тузанга уралып тәгәрәшүләрен, нигез ташларына төшеп биешүләрен тын гына карап торды.

Мал-туарларын урнаштырган, өйдәге эшләрен караган иде инде. Әхиярне дә йокларга яткырган иде. Тик үзә генә йокларга ашыкмады. «Иртәгә барыбер эшкә чыгылмас, яңгырларга ашыкмады. «Иртәгә кадәр булса да ял ителер...» — дип уйлады. Яңгыр шыбырдаган тавышка колак салып, тәрзә янындагы урындыкта утыра бирде.

Әле иртәнчәк үк, ул бәрәңге бакчасында чакта, түбән очның Галдерүк Жәмиле аңа хәбәр калдырып китте:

— Бүген эш бетә, көтсен, кайтам, дип әйтергә кушты. Госман... — дип кычкырып узды.

Фәзилә җавап сүзә әйтеп тормады, бары авылдан-авылга, йорттан-йортка хәбәр ташып йөрүдән тәм табучы Галдерүк артынан: «Озакка сузылды бу урман кисүләре дә...» — дип уйлап калды. — Йорт эшләрен дә караштырырга вакыт. Печән хәстәрән дә күрергә кирәк...»

Фәзилә ике якка ачылмалы тәрзәне җиңелчә генә этеп жибәрде. Тын, карангы бүлмәгә дымсу һава, яңгыр исе бөркелеп керде. «Кара-кара, яңгыр мең төрлө истән, тәмнән тора икән, ләбаса...»

Хатын очарга талпынган аккоштай, кулларын ике якка сузып, күкрәген тугырып саф һава сулады. Колмак, әрем, бал исе белән аралашкан һавадан башы әйләнеп киткәндәй булды.

Әллә инде кичкә салкыннан, әллә яңгыр исеннән хатынның тәне буйлап җиңелчә калтырану узды. Күкрәк турысында, йөрәк өстендә сулкулдау барлыкка килде. Ул жылы яңгыр сыман бөтен тәнәгә таралды. Хатын үзен кайнар дулкын эчендә йөзгәндәй хис иттә: гәүдәсә җиңеләп калды, гүя ул сихри бушыкта очып йөри башлады.

«Госман кайтсын иде инде...»
Фәзилә ашыкмый-кабалаңмый гына толымын араларга кереште, чәчләре таралып иненә сибелде.
Яңгырның тукталырга исәбендә юк иде. Чиләкләп коя иде ул. «Кайтмас шул Госман болайга киткәч...» Күңелен иләсләндереп кузгалган кайнар дулкын экренләп кире чикте, югалды...

Ул урыныннан торып тәрәзәгә яккач, улы янына атлады. Әмма бер-ике адым атларга да өлгөрмәде, ишек шапкыган тавышка сискәнеп, тукталып калды. Фәзилә бермәл аңлашмыйчарак басып торды. Шаку тәрәзәгә күчкәч кенә анына килде.

«Кайткан бит Госманым... Яңгыр дип тормаган... Ул да сагынгандыр...»

Кайнар дулкын тәнәдә кабаттан хәрәкәткә килде. Фәзилә абына-сөтенә болдырга чыкты. Бер уңайдан ишегалдын яктыртучы лампаны кабызучы теймәгә басып үтте. Келәне күтәрде. Ишек, бәйдән ычкынуына шатлангандай, ачылып китте һәм хатын, ишек төбәндә басып торучы ят ир кешене күрү, аптырап калды.

— Исәнме, Фәзилә?! — диде яңгыр астында торучы кеше. Хужа хатын аны шуңда гына танып алды. Бу аның авылдашы Морат иде. Күрше егете...

«Бәй, ничек килеп чыккан әле ул? Читтә, шәһәрдә яши иде ич, Госман белән өйләнешкән елны киткән иде...»

— Морат... — диде Фәзилә, уңайсызланып кулы белән ачылган изүен каплады. — Яңгырда басып торма, уз әйдә. Күр, энә ничек чылангансын...

Морат бусаганы атлап, болдырга узды.

— Госман өйдә юкмы әллә?

— Юк ие шул... Урман кисәргә киткән ие. Ай була инде.

Морат юеш чәчен сыпырып куйды. Башкача түргә узарга кыймады, балчык уралган туфлиләренә карады, читен-сенгәндәй, тик басып торды. Аннан соң гына сүз башлады:

— Эни авырый икән. Бүген соң гына чакыру хәбәр килде. Яңгыр юлга аркылы төште менә...

«Наратлыга тагын жиде чакрым бар әле. Ял итеп китсен, борып жибереп булмас бит инде...»

— Соң, әйдә өйгә уз...

Фәзилә, борылып, алгы бүлмәгә кереп китте. Морат аның артынан иярдә.

Бүлмәгә узгач, Фәзилә почмак яктагы утны кабызды, пәрдаләрне тартып куйды. Иренәң коры киёмнәрен жыйнаштыргач, Моратка сузды. Үзе, аңа киенергә комачауламас өчен, чаршау артына узды. Күштан ук миң астында яткан каен утыннарын алып, миңкә ташлады да учак тергезеп жиберде. Ул арада Морат өс-башын алыштырырга өлгөргән иде инде. Идән уртасында тик басып тора энә. Аның юеш киёмнәрен сыгып, миң алдындагы бауга элгәч, чәй эчтеләр. Авыл хәлләрен искә төшереп алдылар. Морат Фәзиләне Госман белән таныштырган Сабантуй көнен дә онытмаган икән. Аны әйтеп алды. Шәһәрдәге эше, тормышы турында да сөйләде. Соң иде инде, вакыт таңга авышып килә иде.

— Ят, ял ит, иртәгә кузгалырсың, — диде Фәзилә, түр якка куелган караватка урын жәеп бирде. Үзе улы янәшәсенә барып ятты.

— Утны сүндеримме?

— Сүндер соң...

Мичтән төшкән яктыдан бүлмә эче алсу төскә керде. Түр яктан Моратның чишенгәнә күзгә чалынды. Фәзилә йөзен читкә борды. Әмма мизгел эчендә чагылып киткән Моратның сыны күз алдынан китмәде. Алсу яктылык аның ярым ялангач тәнәдә уйный, гүя аны сыйпый, иркәли, назлый иде. Берәздән караватның зыңлап тартылганы ишетелде. Моңа кадәр Госман белән Фәзиләне тирбәтәп йоклата иде әлеге карават. Сыгылмалы булганга, бишектәге кебек изрәтә иде ул аларны. Таныш зыңлау тавышы Фәзиләгә яңадан Госманның исенә төшерде. Күкрәк калкулыгындагы назлы сулкылдау яңадан туды — йөрәгә ярысып тибәргә кереште, кайнар дулкын көчле агынты булып бил турысына килеп укмашты. Бу хәләр уңайсызлыгы иде Фәзиләне. Ул чарасыз йөзтүбән өйләнәп ятты, бөтен авырлыгын салып караваттагы урынына сиенды. Яңгыр шавын да, мичтәге коры утынның чартлый-чартлый януын да бермәл ишетми торды.

«Госман белән мине таныштырган көнне әле дә онытмаган икән Морат. Өйләнмәгән үзе һаман. Нигә ашыкмый икән? Тәскирәне оныта алмыйдыр, күрәсәң... Тегесе башкага кияүгә чыкты шул. Миңем үзен уйлап төн үткәргән вакытларымны белмидер, башына да китерә алмыйдыр бу турыда Морат. Балки очрашкан чакларда сүз әйтә алмый торугымны, кызарып чыгуымны күрү тә сизмәмешкә, күрмәмешкә салынгандыр. Күкрәк санамагандыр. Госман белән таныштыруы да сәер генә булды... Уйнаган-көлгән булды... Әллә барысы турында да хәзер әйтергәме үзенә?!

— Морат...

Фәзилә үзе дә сизмәстән аның исемен атады. Чалкан өйләнәп ятты. Егет җавап бирмәде. Ул инде йоклый, яң-

гырда күшкәң гәүдәсе жылы түшәктә изери иде. Фәзилә торып утырды, күзәнә барыбер йокы керәсе түгел иде. Күңелендә Морат белән сөйләшсә килү теләге туды. Тик аның исемен тагын кабатласа да ул пышылдап кына ишетелде. Сүзе кызыл нурга чумган бүлмә эчендә эрегәндәй юкка чыкты. Кул хәрәкәтеннән таралып киткән чәче ачык изүенә кереп тулды. Кемдәндер жылы, йомшак кулы булып аны бертуктаусыз иркәләде, тынычсызлады, төмәм тәкәтсез итте. Авыз эче ут кебек яна иде. Әллә миңкә күбрәк якты, әллә баягы кайнар дулкын үзенә юл эзләп янә кузгалды — Фәзиләнең бөтен тәне тоташ ялкынга өйләнде.

Фәзилә, сусавын басарга теләп, аралыкта торучы сулы чиләк янына килде, чүмеч тутырып жылына башлаган су эчте. Авыз кырыеннан агып төшкән агынты аягын чылатты, идәнгә түгелде...

Моратның йокы аралаш ниндидер сүзләр әйткәне ишетелде, энә икенче якка өйләнәп ятты ул. Карават сиртмәсе кыл кебек тавыш чыгарды да тынды. Тик Фәзиләнең сусавы, кайнарлыгы гына кимемәде. Йөрәгә тагын да ешрак тибәргә кереште, төмәм ярысды.

«Госман кайтмады инде... — хатын ишек янына килде. — Келәне элмәдем бугай...»

Ишекнең келәсен төшергәч, борылып, түргә — сиртмәле карават янына атлады. Тик килеп житә алмады. Капыл тукталып калды. Күтәрелеп караса, агарынып китте. Стенага эленгән фотодан аңа Госман карап тора иде. Елмая энә, юк, келә... Мичтән төшкән алсулык Госманның йөзәндә уйный. Элек тә кызыл йөзә бүртенгән төсле.

Фәзилә аның карашынан тизрәк котылырга теләде — кисәк кенә борылып, болдырга чыкты, ишекне шар ачып ишегалдына — яңгыр иркәнә ташланды. Эре яңгыр тамчылары аның тәнәдә сарылдылар. Юка ефәк күлмәгә юешләнәп тәнәдә сыланды. Әмма сусавы да, төнозын тәнәдә йөргән кайнарлык та кимемәде. Күкрәгә сулык-сулык килде, бары эре яңгыр тамчылары гына әлеге сулкылдауны берәз киметә төшкәндәй булды. Хатын, изүен ачып, тоташ яуган яңгыр иркәнә кайнар күкрәген куйды. Болай рәхәт иде аңа. Жыелган су назлап кына табаннарын иркәләп торды...

Шактый басып торды Фәзилә. Арып бетте, алжыды. Кайнар гәүдәсе суына төшкәч кенә, вак-вак атлап, өйгә керде. Өй эче караңгыланган, мич тә сүрелә төшкән иде. Фәзилә күлмәген салып, Моратның юеш киёмнәре янына элөп куйды. Үзе Морат ягына карамаска тырышты, кырын-кырын Әхиярә янәшәсенә килеп ятты. Тәне суына башлаган урын өстенә тиюгә дерелди, калтырана башлады. Миңкә торып утын ташларга уйлаган иде дә, торасы итмәде. Стенадагы рәсемнән Госман күзәтәдер, мыскыллап келә башлар кебек тоелды. Туңуын, дерелдәвен жинәргә теләп, юрган астына ук кереп ятты, баштанаяк төрөнде. Әмма яңгыр шавы, Госманның мыскыллы карашы юрган астына да үтеп, саркып керде. Әллә саташу, әллә төш булып күз алдынан Морат, Госман китмәде. Алар берберсен бутаптырып, алыштырып бетерделәр...

Иртәгәсән Фәзилә уянганда Морат торган, киенеп өлгөргән иде инде. Ул кичен Фәзилә утырган урындыкка утырган да, тәрәзә бусагасына таянган килеш тынып калган. Карашы — мич алдындагы бауда эленеп торучы Фәзилә күлмәгендә. Кипкән икән таң атканчы күлмәгә, аклыгы тагын да арта төшкән кебек.

Янәшәдә генә йоклаучы Әхияр сары башын күтәрде, торып утырды. Әле әнисенә, әле тәрәзә янында утырчы ят абыйга карап күзән угалады да, шушып караваттан төшкәч, йөгереп ишегалдына чыгып китте. Морат та аңа иярдә.

Алар чыгып киткәч, Фәзилә дә торды. Баудагы күлмәген алды да, аны кия-кия, тәрәзәдән тышка карады.

Әхиярнең чыр-чу килгән тавышы ишетелде. Яланаяк, яланбаш ишегалдында жыелган күлдәвектә чыпыр-чыпыр килә иде малай. Йөзәң пычрак сибелгән үзенен. Морат абыйсының кисәтүенә дә исе китми шаянның. Фәзилә болдырга чыкты.

— Иппәп, улым, пычранасың бит... — диде ул, Әхиярне шөлтәләп. Малай ишетмәде дә, ишегалды буйлап йөгәрә бирде.

— Ярый, кузгалыйм инде мин, — диде Морат. — Рәхмәт сиңа...

— Чәй эчкәч кузгалыр иен...

— Болай да оңга калдым...

Морат сабуулашты да китеп барды. Томан эченә кереп югалганчы капка баганасына сөялөп Фәзилә аның артынан карап торды.

Шулчак капкадан Госманның кайтып келгәне ишетелде. Әхияр су чәчрәтә-чәчрәтә әтисе каршысына йөгәрде. Улын күтәрәп алды Госман, балкып хатыны янына килде, аны да үзенә табарак кысты. Фәзиләсә генә, нигәдер йөзен читкә борды...

В а к - т ө я к х и к ә я л ә р

Сорау билгесе

Рәсәм К. Малевичка ошатып.

Сунарчы, күз явын алырдай жете ак кар каплаган кыр-урманнарны урап, буш кул белән кайтканнан соң, өстәлдә яткан ак кәгазь битен әйләндереп-әйләндереп утырды да, кара квадрат ясады. Нәкъ уртасында ак төрәзә калдырды. Аннары кара квадрат эчендәге кечкенә ак квадратка сорау билгесе төшерде.

Чын янында ялган бар

Ялган тәэсир.
Ялган нәтижә.
Ялган йогымты.
Ялган эффект.
Ялган файда.

Болар табигатьтә, тормышта, медицинада, сәясәттә, икътисатта көн дә адым саен очрыллар.

Көйсез бала кебек

Бүгенге шәһәр халкы көйсез бала кебек.

Ничек яшәрбез?

Имештер, дөнья йөзәндәге барлык чиратлар ниндидер кодрәт белән юкка чыкканнар икән...

Ничек яшәрбез чиратсыз? Аннан башка ни кызыгы бар бу дөньяның? Йә, хода, үзең коткар бу бәладән!

Төш күрәп ятам икән.

М а к т а р г а м ы ?

Елганы — аккан, кошны — сайраган, агачны — чәчәк аткан һәм жимеш биргән, көнне — кояшлы булган, кешене эшләгән өчен күкләргә күтәрәп мактарга кирәкме? Боларның барысы да табигый ләбаса.

Остахан һәм жиде кашык

Житмеш һөнәр иясе Остахан, житмеш жиде төрле авырдан дөваланып чыкканнан соң, кырык эшен кырык якка бәрәп, чүлмәкчедән күрмәкче. дигәндәй, сәясәт белән шөгылләнә башлады.

Кырыкмаса кырык төрле авыр йөк күтәрәп торудан ыңгырашкан кибет киштәләре, жиңел сулап, бушанып калды. Гыйсьянчылыкка бирелгән жиде кашык, бу хәлләрне күтәрә алмыйча, Ирек майданына үз өлешләрен дауларга чыгып китте.

У п к ы н

Пассажирлар белән шыплап тутырылган автобус, үргә менеп житә алмыйча, артка чигенә башлады. Гаеп шоферда. Ул рычагны кирәкле тизлеккә күчерергә өлгөрмәгән. Ә артта — упкын.

Бер пешмәгән бәндә күпме кешене һәлакәткә алып бара.

Т ү р ә к ы з ы

Мәктәптә бердәнбер кыз бала татарча укудан баш тарта икән. Яңа килгән укытучы аңардан үз теленнән ваз кичүең сәбәбен белмәкче булып сорый:

— Ник татарча укымыйсың, Наилә?

— Мин Наилә тугиль, а Нәлли, — ди кыз, үпкәләп.

— Апа, апа, түрә кызы ул, Мөллинәң әттәкәче татарча белән вакланып маташмый, — дип җавап бирә бер шугы.

Әби һәм бәби

Әби ап-ак чәчләрен бәйләм башлык белән бастырып куйган. Аның өстеннән шәл ябынган. Башлыкның да, шәлнең дә мамыгы коелган.

Әби бәби утырган сиртмәле арбаны төртеп бара. Бәби башындагы көжә йоныннан бәйләнгән башлыкның нәфис йонын талгын жил тарый.

К и б е т т ә

Сатучыдан сорыйлар:

— Вакыт күпме?

— Бер сум ярым. Әбәткә туктарга ярты сум калды.

Сәгатъ остахан әсендә

Остадан сорыйлар:

— Сәгәтең ничә?

— Үземнеке берәү, калганнары кешенеке.

Хәйлә

Теге чакны, тәтәй бара, мин дә барам дип, квартирга чиратка язылган булдым бит. Кызлар әйтте аны:

— Тиле, нәрсәгә сиңа квартир, әнә өйләнәсе егетләр кайгыртсын ул хакта, дип.

Мин: «Борчылмагыз, жаныкайлар, Хәлимә апагыз белми эшләмәс, квартирлы кызга кияү тизрәк чыга ул», — дип авызларым томаладым үзләренен.

Белмим, шаяртып кына әйттем микән мин ул сүзләргә? Әллә чыны да катышты микән? Ни әйтсәң дә, утызның аръягы инде ул, жаны, илс-миләлектән арынып, башка исәп төшәр чак. Яшерен-батырын түгел, гомер буге карт кыз булып тулай торака яшәргә калмагач дигән шөбһәле уйлар да кәргәндер апагызның башкаена. Язмыштыр инде, шул яшкәчә үз тиңем очрамады шул. Моңысы да язмыш микәнни: квартирга чират житкәч кенә, чүенның меңнән беренче кисегедәй кара тутлы, чөм-кара күзле бер егет күңелемне биләп куймасынмы? Апагыз унжиде яшенә кайттымыни — әллә жирдән йөрм, әллә күктә очам. Бу тикле тамашаны жаным тойганы юк иде әле. Шушы соңарган тиле мәхәббәт баш-күземне әйләндерде бит тәки. Әйләндереп кенә калса, бер хәер иде, апагыз шул көзгә үк кияүгә дә чыгып куйды.

Теге матур квартирга егетне алып кайткансың инде, диемме? Юк шул, жаныкайларым, юк шул... Бөтен бала да шунда. Егетнең үзенең хан сарадай йорты бар булып чыкты. Баш әйләнгән чак иде шул, аны-моны уйлап тормаганмын инде, егет булгач, шул житкән. Соңыннан исәк төште төшсүн. Үзегез уйлап карагыз, нинди шәп квартир кулга керергә тора иде: ул газы дисеңме, ул чыжылдап торган кайнар суы дисеңме... Шәһәрнең кыл үзегендә булуы ни тора! Йокы качты бит, жаңый. Кияү кешенең иркә-назларын да тоймас булдым. Нишләргә соң миңа, нишләргә дим. Шул сорау белән юристка йөгәрдем. Юрист дигәнәм пеләш башындагы ике-өч бөртектән чөчән тарагы белән артка сыпыргалады да, күзлегә өстеннән миңа текәлде:

— Сөз, ханым, иптәшегез белән законный брактадыр бит? — дип сорады. Аннары минем жавапны да тыңлап тормыйча, — ызначит, бернәрсә дә барып чыкмаячак, — дип кырт кисте.

Ары чаптым, бире чаптым. Вәт, тамаша, берни майтарып булмый гына бит.

— Ожмахтай квартирсыз калам бит! — дип өзгәләнем ирәм. Ә аның ник бер чөч бөртеге кыймылдасын. Ул шундый инде, квартирынның түгел, хет үзенең көпә-көндез кычкырып алып китсеннәр, сүз дөшчәк түгел.

Вай, дөньялар, инде ни кылырга? Тагы кая чабым? Шул вакыт миңдә менә дигән фикер тумасынмы.

— Әй, Шиһаб, — дим ирәм, — без аерылышабыз!

Гомерендә һичнәрсәгә исе китмәгән ирәм аптырап калды.

— Син нәрсә, тиле бәрән орлыгы чәйнәдәнме әллә? — ди.

— Ни чәйнәгәнәмне белеп чәйним, Шиһабулла, — дим. — Ирәтгә үк аерылышу хакында судка гариза язып бирәбез.

Пошаман керде пошмас Шиһабуллага да:

— Нәрсә булды, кай жирем ярамады? — ди Шиһабым. Хәтта үзен берәз кызганып та куйдым. Тик һаман үз кырыгым кырык:

— Берни аңламыйсың син. Без чыңлап түгел, юри-мырый гына аерылышабыз. Юри дип... Аерылышу законный булып инде ул... Тик... Ничек кенә адәм рәтле аңлатыйм сон? Әнә юрист әйтә, син ирәң белән язылгансың, шулай булгач, ирәң йортында яшәргә тиңеш, ди.

— Соң ни бит...

— Курыкма, жаным, мин беркая да китмим. Синекә инде мин, синекә. Әллә ничек кебектер дә инде... Аның каравы, шәһәр үзегендә менә дигән квартирыбыз, ә шәһәр читендә дача кебек үз йортыбыз булып. Я, Хәлимәңнең башы эшлиме?

— Эшләвен эшли дә, тик...

— Менә бетте-китте. Кара аны, судта нык тор. Аның белән тормыйм, аны яратмыйм дигән.

— Соң...

— Беләм, беләм, мин дә бит... Тик шулай кирәк. Шулай кирәк, Шиһабулла!

Билгеләнгән вакыт үтсә китте. Шиһабулла алдан, ә мин аның артыннан юри соңарып бардым. Судның формаль өлешен үтәгәннән соң, судья, икебезгә дә бер үк сорауны бирде: «Әйе, гаризада язган фикердә калабыз, — диде,

Биһабен-
көлен
кенә

бер-березгә күтәрелеп тә карамыйча.

— Соң ник аерылырга булдың? — дип сорый карлыккан тавышлы судья ирәннән.

Шиһабулла:

— Я-яратмыйм, шуңа а-аерылам, — ди тотлыгып.

Күр син аны, ичмасам, күзен дә акайта белми бит. Үзем аңа карап күземне чекерәйтәм — син дә шулай чекерәйт, янәсе. Аннан бөтен бер обойма автомат очереди сиптергән-дәй:

— Тормыйм аның белән, нормыйм. Гөлчәкчәтәй яшь гомеремне шул уңым бозавы белән яшәп әрәм итәр хәлем юк, — дип тезеп китәм. «Һай, Шиһабулла да булдырса ярар иде», — дим эчәннән аның өчен көңеп.

Ай, рәхмәт, сынатмый тагы. Күзен әллә ни чекерәйтмәсә дә, шактый килештереп:

— Әнә, мин уңым бозавымы? Ярар, уңанны табарсың! — дип дулый гына мин сиңа әйтим.

Йөрәгем никтер чымырдап китсә дә, эчәннән котлыйм Шиһабулламы: «Менә шулай, менә шулай», дим. Ә үзем тагын да яманрак чәрәлдим:

— Син ике аякы ишәк! Син адәм аңгырасы белән көн иткәнче...

Ирәмә кайдан килгәндер шундый тәвәккәллек:

— Бик шәп, кем сиңа ялына? Миңа урта бармактай кызлар да бетмәгән! — дип гайрәтләнә бит, жаны. Эчәм эсселе-суыкы булып китте. «И, ходаем, бу әллә чыңлап инде?» — дим.

Ә ирәм кызганнан-кыза бара:

— Аңа өйләнеп ялгышуымны соңыннан гына төшендем. Холкы да бер тиңгә яраксыз, үзе кирәкмәгән мал жаңлы. Кыскасы, иптәш судья, яшәмим мин ул капитализм калдыгы белән.

Кинәт тез буынымның тотрыгы бетте. Ләкин телемне тешләп булса да чыдадым, авыз ачып сүз әйтмәдем.

Урамга чыккач, Шиһабуллага сүз катып карыйм, әйләнеп тә карамый. Аягына егылам, бары: «Бер киселгән икмәк кире ябышмый ул», — ди.

— Вай, вай, үләм, суга батам! — дип үкереп еларга то-тындым.

— Адәм актыгы, ике аякы ишәк белән яшәгәнче суга батуың хәерлерәк булып, — ди Шиһабулла.

Билләһи, бата идем, суы салкын булып кына калдым.

Хәзер торуымны, шул шәһәр үзегендәге квартирда инде...

Бүрек

— Үзегне түгел, янчек бүрегеңне дә күрәсем килми! — диде Кәримә. — Мин башканы яратам.

Тукта, кызы, затлы бүрек киеп күзләреңне шар итим әле! Янчек бүреке ыргытып, затлысын киеп куйгач, бөтен-лай бүтән кеше булып китте Хиомәтен. Ә затлы бүрек колак артларыңны кетиләп пышылдап тора: гап-гади галстук бәйләгән кеше башында утырудан хурланам, дигән була. Үзегнең баясен белә малай! Менә дигән галстук алып такты Хиомәтен. Әйдә, бүрекең иш булсын!

Я, бүрегем багырем, син ризамы инде?

— Яңа пәлтә давай!

Яңа пәлтә булгач, яңа пәлтә. Каян килеп кая китмәгән йөз егерме төңкә ачка! Бүрекең иш булсын әйдә!

Бүрегем белән киңәштем дә, киттем кинотеатрга. Тик иртәрәк икән әле. Нишләргә сон? Тагы бүрек белән киңәшәм. Ә бүрек:

«Акчасыз кешедәй аптырап тору сиңа килешми, кыюрак, Хисмәт, кыюрак», — ди.

— Сыра! — дидем мин, кафе ягына күз салып. Тик затлы бүрегем кулыма ук шуып төште. Алтынсу йоннары

елкылдап куйды. Бүрек дусның мыскыллап көлүе күрөсөң бу. Янәсе, ничек оялмыйсың?

— Сыра кирәкми, йолдызлыны бирегез, — дим, кабаланып. Түнтөрүм булды, бүрегеңнән нефис йоннары алкынланып янып китте. Минем өчен сөөнүе инде бу аны. Тагын берне аудардым. Бүрекең күнеле булсын әйдә!

Хисмәт, агайне, егет бул, Кәримәңне өенә барып ал. Трамвай белән барып хурга калма тагы, таксига утыр, таксига! Кәримә матур кыз — бүрегеңә иш булырлык! Бүрекең рәхмәт укый-укый, «Волга»ның йомшак утыргычында тирбәлә-тирбәлә оча Хисмәтәң! Урамда неон нурлары әйлән-бәйлән, мин сиңа әйтим.

Кәримә алындырган була инде:

— Кинога барам мин, — ди. — Анда мине көтәләр инде, — ди.

Мин дә аптырамаيم:

— Мин дә энә шул кинога дип чыктым инде, — дим. Үзем эчтән генә, Хисмәттәй егеттән уздырыдайларны барыбер таба алмасың дип уйлыйм.

— Юл өсте икән, рәхмәт алайса, — ди Кәримә.

Очабыз. Вәт, кайда әйлән-бәйлән! Тамаша!

Рәхмәт, бүрегең, рәхмәт. Шофер акчамны алып елмаеп кул изәп кала. Залга ашыгабыз.

— Егет кеше, билетыгыз кая?

Һе, алабыз аны, иң кыйммәтлесең әлектәрәбез. Малмы безгә?

Кесәләремне актарам. Бу ни? Кесәмдә жыллар үкереппе үкерә. Берничә бөртек бакыр акчадан гайре ник бер тиен акчам калсын.

Телсез калдым: барлы-юклы биш-алты төңкәлек бүрек кигән берәү Кәримәмне култыклап эчкә алып кереп китмәсенме... Шуш көтөп торган икән Кәримәне.

Ачуыма, гарьлегемә чыдаша алмый зал ишегенә ыргылдым. «Измәсен из!» — диде затлы бүрегең...

Жинсәсенә кызыл тасма таккан егетләр күренде.

...Аңыма килеп як-ягыма карасам — буп-буш урам. Бүрекеңме? Мин тиле, шул коры куыкка ышанган булдым тагы! Ә ул хыянәтче төшкән дә калган... Миңа иш түгел алар — бүреге дә, Кәримәсе дә...

Жырлап йөри, мырлап йөри

Көзлектә Габделганине бригадир итеп куйдылар. Тәжрибәсе булмаса да, битенә кызыллык китермәс өчен шактый тырышты Ганни. Эшдә жилле генә тотып, чәчкеч-сабанныр саклар өчен әйбәт кенә сарай ясатып куйды. Техниканы үз вакытында ремонтлатып сарайга урнаштырды.

Кыш килүгә сарайдагы карны көрәтеп торды. Тәртип булсын, диде Ганни.

Көннәрдән бер көнне комиссия чыгып колхозның язгы чәчүгә хәзерлеген тикшерде. Башта комиссия Әхмүш бригадасында булды. Әхмүшнән ни сарае юк, ни техникасының рәте күренми. Чәчкеч, тырма кебек әйберләре кар астында калган.

«Ну, элэгә дә соң бу Әхмүшкә, — дип уйлады Ганни. — Шуш чаклы йоклап йөрмәсәң».

Әмма Әхмүш чукуыңан, ничәмә-ничә еллар шуш бригадир хезмәтендә йөрөп, шомарып беткән:

— Барсы пүрәдек. Ремонтланган, беткән. Ысту процент. Беренче ел эшләмиз, — дип шартлатып әйтеп бирмәсенме.

Комиссия әһелләре бик карар иде техниканы, тик, каһәр, кары бигрәк калын шуш.

Ә Әхмүш күзен дә йоммый:

— Ә ак кар үзе яхшы өслек ул, — ди. — Бернинди сарай-мазар кирәкми.

Тегеләр каршы сүз әйтергә азаплансалар, китә тезеп, китә тезеп... Теле-телгә йокмый. Авыз ачарга да бирми комиссия кешеләренә. Мескен тикшерүчеләр ботинка кигән аяклары тунудан гажиз булып: «Дерес әйтәсәң, муладис!» — дими һич туктамый Әхмүш.

Габделгани: «Әй, юкка борчылганмын ла, чүп тә түгел икән бу комиссия дигәннәре», — дип тынычланмакчы иде дә... Тик болар Габделганиның сарайда тезелешеп торган чәчкеч-сабаннырын берәм-берәм тикшереп чыктылар. Хәтта тузан кунмаганмы дип чип-чиста кулъяулыклары белән сөрткәләп карадылар. Анысыннан гаеп тапкан булдылар, теге-сеннән... Соңыннан:

— Иң кимендә каты шелтә сиңа! — дип яман янап чыгып киттеләр.

Бот чабып көлә Әхмүш:

— Яши белмисең син! — ди.

Әхмүш шулай ал да гөл яшәп ятканда, кайдан гына язы килде. Кар эреп бетү белән кар астында калган чәчкечләр-сабанныр тырпаешып килеп чыктылар. Үзләре күгәрәп беткән, кагылыр хәл юк шыр-шыр итеп зарланышлар.

Инде Габделгани бот чабып көлә-көлә тик жырлап йөри:

— Әхмүш дускай, күр син язны, Усал каһәр төмам азды. Кызганмыйча кеше алдында Бүреген салды куйды Тазның. Борынын төрткән култиватор, Чәчкечләрне калтыр-кылтыр. Көйләнмәгән зәзор-мазор, Сабанның шыншый шыр-шыр! Төрәннәре кылдый-былдый, Ә көпчәкләр кайда икән? Ак кар белән ялгыш кына Әллә шайтан, эреп киткән? Эреп беткән лә ак кары. Күренеп киткән гонаһларын.

Берьюлга калдырам инде

Техник училищеда мастер булып эшләүче Сәмих Бариевич үз группасына килеп керсә, ни күрсен, бик кыйммәтле прибор янчелеп ята.

— Кем эше? — диде Сәмих Бариевич ачудан буылып.

Малайлар, авызларына су капкандай, тып-тын утыра бирделәр.

— Беләсезме, сез нәрсә эшләгәнсез—корткычлык бу, вредительство!

Корткычлык я вредительство ук булмаса, бәлки кем икәннен әйткән дә булырлар иде малайлар.

Бу прибор бит сиксән сум тора!

Шул чаклы кыйммәт торма, ватучы «вредитель» үзе үк сикереп торып: «Мин ваттым», — дияр иде.

Ә шулай да «корткычлык» эшләүче Байгулов фамилияле малай батыр йөрәкле булып чыкты.

Икенче көнне Сәмих Бариевич янына килде дә:

— Приборны мин янчедем, — диде.

— Ни өчен?

— Болай гына, кызык өчен.

— Әһә, кызык өчен!..

— Дересен әйтсәң, сез ачуланасыз.

— Вәт, сиксән сумны түләрсең!

— Ә мин түләим.

— Ничек түләмисең?!

— Шулай.

— Беләсезме, сине моның өчен нишләтәләр!

— Нишләтәләр?

— Колониягә жиберәләр!

— Жиберегез, барыбер түләим!

— Яхшы!..

— Директорга алып барасызмы?

— Әйе!

— Хәзер үкме?

— Хәзер эшем бар. Соңыннан.

— Юк, хәзер үк барыйк!

— Син, малай, минем белән ничек сөйләшәсәң!

— Бармыйсың? Алайса, мин үзем барам. Приборны мин ваттым, дим. Намуслы, туры сүзле булырга кирәк, шулай бит.

— Юк, бармыйсың!

— Ә мин сиксән сумны директорга тулсам килә.

— Ярар, түләмәссен... Үзем, үзем төзәтермен.

— Ә минем түлсем килә. Киттем—директорга.

— Байгулов, зинһар, тыңла сүземне!

— Ярый алайса, сезнең хәлгә кереп бер юлга бармыйм инде. Сезнең кебек олы кешене премиядән колак кактырмас өчен... Аннан соң... безне тәрбияли белми дип сезне сүгәчәкләр, неме Сәмих Бариевич?

Әйбәт була

Бер жылышта механик Габделхәй үрә басты да гайрәт орды:

— Жәмәгать, карап-карап йөрим дә, тагы карап куям. Безнең персидәтәльнә әйтәм, житди генә кеше төсле. Ә яка артына жиберә бит, малай. Нишләтеп карасы, ә?

Председатель абый жылыштан соң Габделхәйнәң кулын кысты:

— Рәхмәт, кем, Габделхәй, артта-чатта пыштырдап йөрмисең, күзгә әйттең. Ә туры әйтү әйбәт була ул.

...Ел ахыры житте. Колхоз председателе идарә утырышы жыеп, бүләкләнергә тиеш кешеләрен исемнәрен укып чыкты. Председатель укып бара, бүтәннәр хуллап тора.

Бигрәк тә Габделхәйне нык мактадылар.

— Ну, шәп кеше, Габделхәй. Үзе тагы туры әйтүчән. Ана күптән коммунизмда яшәргә иде инде. Жыен юк-бар материал кызыксындырулардан әллә ничаклы югары тора ул. Бүләк бирсәк, кимсетербез генә без аны. Үтә аңды кеше. Муладис!

Тәнкыйт

Минем малай чакта бергә тузанда тәгәрәшәп үскән Гаптри атлы дусым бар. Әллә нишләде шул Гаптри. Бөтен эшен эшнәләр аркылы-жайый башлады. Шунсыз булмый, хәйләсез, дөнья файдасыз, ди. Беркөн Гаптри минем янга килгән дә:

— Ахири, туйдым эшемнән, үз тирәнә жылырак урынга урнаштырырга булышчы, — ди. — Нәчәлнинеңә жайлап-майлап сүз салсан, син билләни, булдырасың, — дигән була. Жил ягыма салам кыстырмакчы. Чистый үчектем. Эчәмдә эт булып өрөгә эзәр торган ачуымны чак тыеп, акыл өйрәтеп карыйм үзенә:

— Ташла бу гадәтңең, Гаптри, майламый-жайламый гына яши башларга вакыт сиңа, — дим.

Колагына да элми: «Шунсыз булмый. Этдил кадр янына барып бактым инде. Анда токарь, я слесарь бул, диләр. Тимер кыйнап, тимер каезлап ятарга мин әллә тилеме? Тимердә ни ачуым калган ди минем.

Үзенекен ишә генә Гаптри. Нишләргә сон? Акылга утыртырга кирәк малайны. Бөтенләй бозылып китүе бар ләбаса.

Тоттым да яздым үзен гәжиткә: «Эшнә-мәшнә уйнарга ярата, хужалар тирәсәндә бутала, шуларга яруга тырышудан гайре бер эш кырганы юк Гаптриненң», — дидем. Теттем үзән.

Язган эйберем гәжиткә басылып бер-ике көн үттеме, юкмы, Гаптриненң дуслары тупырдашып килеп житмәсенме!

— Син Гаптринен гәжиткә язгансың икән, — ди озын буйлысы. Ә күзләре яман ялтырый.

Шүрләп куйдым. Куллары куна тактасы чаклы, әллә жылкы тамырыма берне сылый инде, мин әйтәм.

— Теткәнсең икән үзән, — ди кыска буйлысы, гөбедән чыккандай тавыш белән.

— Рәхмәт инде, — диләр икесе берьюлы, — әйдә, яз безне дә хәлеңнән килсә. Салып тапта!

— Нигә сезне языйм, — дим, — ни гаебегез бар сезнең? Аннан сезне яхшылап белдим дә.

— Ник белмәскә, ди. Безне белмәгән кеше юк. Эшнә-мәшнәлектә, яруга тырышуда без бер дә Гаптридән ким түгел. Әйдә, яз, измәбезне из!

— Тукта, ник бәйләндегез әле, егетләр? — мин әйтәм ачынып.

— Ник бәйләнмик, диләр тегеләр берсен-берсе бүлә-бүлә, — әллә без дә этдил кадр ишек төбен аз таптадыкмы? Эңә, Гаптринен син гәжиткә язгач, нәчәлнинеңә замы итеп билгеләгән, ди. Яз, туган, яз, үтереп сал!

Юк иткәннәр

Ашханәнен арт ишеге шыгырдап ачылды һәм анда борын өстенә пенсә атландырган доктор Хәмәт Сәлиевич күренде.

Шеф-повар Сәет абый:

— У, әйдүк, Хәмәт туган, — дип юан гәүдәсен шактый жиңкә йөртеп, аның янына ашыккан иде дә, тик докторның караңгы чыраен күргәч, туктап калды. Колагына тиклесе срылырга өлгергән итләк преннәре янә үз хәленә кайтты. Аннан шактый сүрәңләнгән тавыш белән:

— Рәхим итегез, Хәмәт Сәлиевич, — дип куйды.

Хәмәт Сәлиевич аңа илтифат итми генә ак халатын киде, үтә күрәнмәле шытырдавык перчаткәсен сыпыргалады.

— Тәк, тәк...

Беравык кухнядагыларны сынаулы күзе белән сөзеп чыкканнан соң:

— Тәк, ит продуктларыгызны күрсәтегез, — дип боерды.

Сәет абый докторны көндәзгә аш өчен ит хәзерли торган бүлмәгә алып керде.

Хәмәт Сәлиевич бүлмәгә керүгә, борынын жырды, пенсенен борыны өстендә йөрткәләде:

— Да, итегез өметсез күрәнә.

— Никтән өметсез, Хәмәт Сәлиевич, бөтенләй свежий ит ләбаса. Яңа суыткычтан китерделәр. Беринди ис-мазары юк.

— Эш иштә генәмени. Төсә дә ни то...

Аннан сумкасынан зурайткыч пияла чыгарып, иткә якын иелә-иелә нидер карады.

— Әйттем бит. Ярый кәргәнмен. Ничаклы кеше агулана-сы икән! Күпмәсәң үлем көткән! Нинди үлем әле. Страшная энвульсия! Подумать только. Аннан жавап бир.

Бик тиз производство мөдире Мясоедовны чакырдылар.

— Списать һәм непременно юк итәргә! — диде доктор аңа. И притом, иткә кагылган һәр предметны кайнар су белән өч кат ныклап эшкәртәргә.

Аннан Хәмәт Сәлиевич шытырдавыклы перчаткә бармакларын ниндидер эремә белән бик жентекләп ышкый-ышкый Мясоедовның колагына пышылдады:

— Пилмән өчен миңа бер алты килосын калдырырсың.

Әкәмәт

Безнең туры-кыек якларны барларга инспектор килде. Үзе болай карап торырга кешеме кеше: башы йомры, борыны кылыч, күзе уттай. Хәтта колагы да бар. Гажәбе шул: тегенен үз йөзә юк. Әйе, әйе, бар килбәт-кыланышы чат начальнигыныкы менә. Ул, мин сиңа әйтәм, баш чайкап кую дисеңме, гайрәтләнеп тамак кырып жиберүме — кискән дә каплаган, нәкъ начальник үзе инде.

Шик төште бит башка: әллә төсен үзгәртеп хужабыз үзе килдеме икән? — дибез. Кайберәүләр хәтта: «Бу Фантомас түгелме?» — дип котны алалар. Арабыздан иң зирәге әйтте куйды:

— Жәмәгәт, ничек башка килмәгән — робот бу, билләни робот бу! Начальник шуны тиешле винтикларын үзәнчә борган да, робот шул хикмәтне үти!

Шау итәбез, малай: «Вәт бит, нинди техника заманы, ә!»

Тик башка уй төште бит, малай: бу әкәмәтне ничегрәк жайларга икән сон? Кай жирләрен генә майлап карыйсы икән? Ичмасам, шул жикеренүеннән туктар иде.

Мин түзмәдем:

— Жәмәгәт, түбәсендә капкачы булырга тиеш анын, дим. Чөнки ни әйтсәң дә, мин тимер-томыр белән эш иткән кеше, аны гына аңлыйм, — дим... Ул да булмады, Галаветдин атлы божырдай егетбез Роботның баш түбәсенә менеп тә китте. Әй, чәченнән тарта тегенен, әй тарта... Ачылмый гына бит капкач дигәне.

Шунда, малай жаныем, безнең күзләрен шакмак иттергән бер галамәт булып алмасыңмы! Роботыбыз кинәт теленә килде дә, бөтенләй начальнигына охшамаган тавыш белән әйтте салды:

— Не, шаярмагызчы бала-чага төсле. Минем дә нәкъ сезнен кебек авызым бар ләбаса.

Өнсез калдык, малай. Калырсың — Робот дигәнәбез кеше икән бит!

Имәнне аударганның..

Мин бер ярым эш хакына эшлим. Егетләр мине «Жигули»га жый, ди. Хатыннар бер-берсенен колагына үрелеп: «Теге чукуыңан Нәжип беренче хатынына алимент түли икән», — дип пыш-пыш килә. Болар юк сүз, кәнишне. Бөтен хикмәт автобуста. Эшкә барганда тыгызланып керәкә, я пәлтәнән теймәләрен кырдырасың, янса, берәр жирен ерттырасың. Хатын шуны ямый-ямый жәфаланып бетә. Шуңа күрә, ул ярты эш хакына гына эшли. Ник дисең, минем пәлтәнә ямарга, аерылып чыккан ботинкамны тоташтырырга вакыты житми. Эмма ләкин, бер ай дигәндә, барыбер пәлтәнән тотып карар жире калмый, чистый сәләмәтәй әйләнеп бетә. Аннан инде яңа пәлтә сатып алмый хәл юк, агайне. Менә кая китә ул акча!

Әле алай гына булса ярар иде. Автобуска элгә алмыйча алжыйсың. Инде ишеккә килеп життем дигәндә генә, халык өере читкә алып ташый үзеңе. Тагы казыктай тырпаеп каласың. Шулай итә-итә эшкә дә соңарасың. Аннары өстәмә түләү хакында авыз ачма инде. Тот капчыгыңны, диләр. Менә кайда югала ул акча!

Әле быел дүртенче пәлтәнәне сатып алыым, дисәм, хатын кәжә тоягы күрсәтә. Искәп кара, ди. Искәп кара карамадым үзе. Эмма ләкин башка исәп төште, агайне. Уйладым-уйладым да, чираттагы ялыма чыккач бер эмәлгә керештем. Искәшәр потлы герләр сатып алдым. Көн саен күнегү ясыым шулар белән. Ә бездән штанга да кулга керде.

Ит бар, йомырка бар. Шуларны ипләп кенә сыпыртам да, давай штангага! Жиллә генә йөртә башладым үзен. Штанганы күтәрәм-күтәрәм дә, өй түрәндәге имәнне этеп карыйм. Аз гына селкенгәндәй була. Рәт чыга, мин әйтәм. Ялымның яртысы беткәндә кырык биш градуска бөгә башладым әлегә юан имәнне.

Көзгегә барып карасам, килеш-килбәткә чистый Жиботинский төсә керә башлаган, агайне! Хатын булып хатын күзләрен елтыратып куйды минем килбәтне күрү. Хәтта акча сорагач, гомердә булмаганны төргәгә белән тоттырды. Куллары да калтырамады хатынның.

Акча миңа бик кирәк иде. Ник дисең, таза гына илгән тире сатып алып, эйбәт тун тектердем. (Тире тун бик чыдам була диләр). Эшлиндән суырып алган түгәрәк жипләрне теймә урынына никель чыбык белән беркетеп куйдым. Эчке якка тирән кесә ясап куйдым.

Иртгә эшкә барам дигән көнне соңгы мәртәбә ике потлы герләргә уйнатып алдым да, имәнне бөгеп карадым. Имәнем шыгыр-шыгыр килеп торды да, тамырыннан ыккынып гөрселдәп жиргә ауды. «Була болай булгач!»

Чынлап та, иртә белән автобуска кәргәндә кешеләр төркеме имәннән дә жиңелрәк этелә. Соңыннан тагы да шәбрәк әмәл уйлап таптым. Төркемне тыгызлап, урталыкка килеп элөгәм дә, аякларны күтәрәм. Күтәрү краны сыман эләктереп алып керәләр мине автобуска.

Эшләр шәп, агайне! Инде менә бер ай эшлим. Ярты якны, жиң очын санамаганда, тун менә дигән әле! Эшкә дә соңарган юк.

Бүген премияне эчке кесәмнең төбенә үк төшереп жибердем дә, өйгә очтым. Очтым дигәч тә — шул автобуста инде. Ну эссе дә сон. Тун белән биргәк тә. Жиз теймәләрне ыккындырып жиберми булмады.

Тукталышка жиккәч, кешеләрне ерып чыгып булмый гына бит. Мин әйтәм «Имәнне аударганны!» Гайрәт жыеп бер эткән идем, кешеләр белән бергә сыдырылып тышкы якка ук барып чыкканмын. Тик исемә килеп карасам, ни күрим, тунның бер як чабуы юк. Акчалы кесәсә белән өзәлөп калган.

Хатын мине алиментка бирде.

С а б а к

Югарыга жәбит итәбез? Монда яклашалар? Яклашып карасыннар минем алда! Районнан килгән вәкил мин. Авылныкы булсам бер хәер иде. Бер дә тартынып тормагыз. Иңсеннән жебенә кадәр бар гаебен әйтегез Кулкүтәрәевнең. Селкеп салыгыз. Әлеп киттерегез. Бүтәннәргә сабак булсын. Күрсеннәр мондый эштән нинди ис килгән. Капитализмның иң зарарлы чире бит бу! Гади чире булса бер хәер иде.

Менә шулай. Менә шулай! Сабак булсын. Ә син нәрсә? Ник яклашасың? Кәгазь өстендә йоклап киттеңме әллә? Әһә, Кулкүтәрәев язып биргән кәгазь бу. Шуңа төртенеп ятасың. Шыбырдатып укысаң бер хәер иде.

Нәрсә? Мәрфуганың яңагына сукмады? Алдашма, парен! Именно яңагына суккан Кулкүтәрәев. Арка сөягенә булса бер хәер иде.

Кисәтү? Акылыңа зәгыйфьлек килдеме әллә? Кулкүтәрәев Мәрфуганың алма кебек битенә чалт итеп сугып жибергән. Бөтен халык алдында бит, бөтен халык алдында! Кеше югында булса бер хәер иде. Ә син, оялмыйча, кисәтү дип торасың. Катый шелтә аңа. Шәхси делосына язып. Сабак булсын!

...Утердең-бетердең, дисең. Их, син, Кулкүтәрәй, Кулкүтәрәй. Башыңның шарикларын уйнатып кара: кисәтү-мазар гына бирсәң, Мәрфуга хәзер районга йөгәрә иде. Анда чапса, беләсен нәрсә... То-то.

Ә бу нәрсә? Кәгазь кисәге. Аны рас-рас-рас... Өф-ф! Жилгә очты-китте. Икәү бергә ничә шешәнәң башына житкән кешеләр бит без. Жан дуслар. Гади танышлар булсаң бер хәер иде.

Тапмаган

Бу авыл кешеләренә әллә ни булган. Түбән очка таба төшкәндә туры гына атласалар да кайтканда кылдый-былдый киләләр икән. Берәздән моның серенә төшенгәннәр. Түбән оч Мәүлиха түти аякларны кылдый-былдый иттерә торган эчемлек ясаучы аппарат уйлап тапкан, имеш.

Тәртип түгел бу. Иптәш Кәримов Мәүлиха түтиләргә Хәйбүшне жибергән.

— Штоб!..

— Була ул! — дигән Хәйбүш һәм түбән очка юл тоткан. Тик Хәйбүш түбән очка өч мәртәбә төшсә дә, Мәүлиха түтинен йортын эзләп таба алмый икән. Әллә нишләп шул Мәүлиха түти өен ялгыш узып китә икән Хәйбүш.

— Тәртип түгел бу, — дигән иптәш Кәримов һәм Галәвине жибергән.

— Штоб!..

— Була ул! — дигән контроль Галәви һәм сүзендә торган. Мәүлиха түтинен өен эзләп тапкан. Ләкин Галәви өй эчен өч мәртәбә карап чыкса да, әлегә нәмерсәне таба алмаган. Әллә нишләп шул әйбер яшеренгән миң башын ялгыш күрми узып китеп жәфалана икән Галәви.

— Тәртип түгел бу! — дип өстәл төйгән иптәш Кәримов һәм үзе киткән.

Иптәш Кәримов Мәүлиха түти өе эчен бер генә әйләнгән, әлегә сихерле аппаратны сөйрәп тә чыгарган. Кәримов аппараты табуын тапкан, тик ул көнне үз өен эзләп таба алмаган, ди.

Вил ШӘРӘФЕТДИНОВ

«Ажаган» журналының тәүге санындагы барлык рәсемнәрне һәм рубрикаларны, тышлыкны тулысынча Вил Шәрәфетдинов ясады. Ул Зеленодольск балалар сынлы сәнгать мәктәбендә укытучы. Казан художество училищесын һәм Чабаксар педагогия институтының художество-графика факультетын тәмамлаган. Вил Ширияздан улы Шәрәфетдинов Алексеевск районының Юеш Көрнәле авылында туган, ә гомеренең яшьлек елларын Балык Бистәсе районының Ямаш авылында үткәргән. Кече Шырдаңдагы Каюм Насыри, Югары Тегермәнлек һәм Юлсубино мәктәпләрендәге Барый Шәвәлиев һәм Николай Островский скульптура портретларын, күп кенә картиналарны ул эшләгән. Моннан тыш аның иң яраткан шөгыле «Бүләк» ансамблендә үзе ясаган гармун, курай, сорнай, окарина һәм башка халык уен коралларында чыгыш ясау.

Т ө с л ә р

Жиде кыз һәм ике май сынчылар өстәл-станоклары артында жайлап кына баскан иде инде. Рәссамнар мәктәбенен сынлы сәнгать классы (студиясе) Зеленодольск шәһәренен иң читендәге бер йортта урнашкан. Студия ишек төбеннән үк күнелнең ниндидер кылларын тибрәтеп торучы сикри чыршы урманы башлана. Чыршы араларыннан сирәк-сирәк күреңгәлөгән сылу ак каеннар урманга илаһи көч өсти сыман. Натюрмортыңны төрәзгә үк орындырып куй да этюдларынны яса да яса гына. Төсләрне генә бутапшырмайча сайла: иртәнге, көндөзге, кичке урман, кышкы, язгы, көзге һәм жәйге урман, кояшлы, томанлы, янгырлы урман, карлы, сыкылы урман... Бүген студиядә икенче класс укучылары. Сынлы

сәнгать дәресе Вил абыйлары Шәрәфетдинов алып бара. Тема — ирекле. Кыскасы — фантастика. Димәк, чикләнмәгән күләмдә хыяллана бел дә шул хыялыңны үзле балчык аша әйтеп күрсәт.

Таня Медведеванын нәни бармаклары арасынан станокка ниндидер жан иясе сикереп төшкәндәй булды. Ул аны таудай өелгән балчык өстенә ябыштырып куйды.

— Аждаһалар турындагы куркыныч әкиятләр укыган идем, — ди Таня, — шундагы геройлар һич истәг чыкмый. Хәзер бу явызын башын чабып өзә торган батырны әвәли.

Явызлык һәм яхшылык. Ике арадагы көрәш. Әкиятләрдә гел яхшылык кылучы батырлар жиңүче булып чыга.

Таня белән якынрак та-

Ян КАМЫЧЕК

Тыйнаклық көн дә кирәк ТАНЫШУ

нышып киттек. Берәз гына татарча да белә икән.

— Әнием — татар, әти-ем — рус, — ди ул. — Берсе — врач, икенчесе — инженер, ә менә мине ике яштың үк рәсем ясарга өйрәткәннәр, рәхмәт төшкерләре.

— Нәрсә ясарга ярата-сын?

— Кызлар һәм хайван-нар.

— Ни өчен?

— Белмим...
Мәктәптә Таяны композиция остасы дигәннәр иде. Шулайдыр. Күренеп тора, ниңә генә минут эчендә әкият геройларын әвәлдә дә куйды.

Студиягә бозау кадәр эт килеп керде.

— Андрей килде, Андрей, — дип шаулаштылар кызлар.

— Моңысы Гамма, — диде Вил Ширязданович, — эт хужасы Андрей Агапов шулай сонгарак калып йөри инде. Аның каравы, ул үз эшен төгәлләмичә китми. Өстәвенә бөтен бүлмәне дә жыштырып чыгара.

Гамма, якын дусларын очраткандай, студиядәгә һәр кешене иснәп, танышып чыкканнан соң, каршы як почмакка барып утырды. Гүя ул:

— «Менә мине ясагыз», — дия кебек иде. Барысы да көлөп жибәрде. Гамма, Андрей сынлы сәнгать мәктәбенә йөри башлаганнан бирле, натуращица вазифаларын башкара икән. Шуңа күрә класста ул үз урынын яхшы белә. Андрей да, үз станын алып, фан-тазия дөньясына чумды.

Гамма килгәч, балаларның күңелләре тагын да күтәрелеп китте. Үзле кызыл балчыкны тагын да дәртләнебрәк әвәли башладылар. Дүс этләре турында әңгәмә булып алды. Бирегә Граф кушаматлы эт тә килеп йөри икән. Анысы анына килеп койрык болгап кына калмый инде. Ул, арт тәпиләренә басып, һәркем белән қочаклашып, күрешеп чыга. Ялтырабрак торса, борын астынны ялап алырга да күп сорамый.

— Безгә тагын Пират килеп йөри иде, — дип өсти берсе. — Бер күзә булмаганга күрә шулай кушканнар исемен. Үзе бик акыллы иде.

— Ул арт аякларына басып шыңшып иде безнең каршыда.

— Хужасы юк иде шул...

— Кызганыч, күптән түгел үлгән ул...

— Берәр кисәк ипи бирсәң, позага утыра иде...

— Кечкенә Тимка да нәкъ шуңа ошаган...

Ял итеп алган арада кешеләрнең иң якын дуслары этләр турында нинди матур әңгәмә булып алды. Яшь рәссамнарны әлгә жан ияләренә тышкы кәйфәтләре генә түгел, ә аларның холыклары да кызыксындыра икән. Бу исә булачак сәнгатькәрләргә образлар ижат итү өчен бик тә кирәкле шәй.

Менә Зөлфия Ишмәтова да композициясен төгәлләп килә. Чит планета кешеләре Жиргә төшкәннәр. Юля Артеменко барысына караганда да өлгер булып чыкты. Аның да эше ерак планетадан килгән кунакларга багышланган. Ирина Чередниченко, Зоя Ситнова, Майя Коржова да, сүз куешкандай, башка планетага «очканнар». Ә Наташа Кайнова кичә генә телевизордан күргән фильм геройларын гәүдәләндергән.

Абау ла! Максим Кузьмин белән Артем Цветков икесе бер Кояш система-сындагы тереклек яши торган Риж планетасына барып төшкәннәр дә әллә нинди мажараларга юлыкканнар. Максимның ике космонавтының берсен Албасты эләктереп алган. Ә икенче космонавт, үз тормышын куркыныч астына күеп, иптәшен коткарырга тырышты. Артем композициясен «Көтелмәгән очрашу» дип атаган. Чит планетага аяк басуга Кеше каршына ниндидер Зат килеп чыккан. Кеше аңа мылтык төзөгән.

— Композицияң яхшы гына чыккан, — диде аңа укытучы Вил Ширязданович, — тик менә Кешегә мылтык тоттырырга кирәк түгел иде. Жирдә кан кою да житкән, космоска да корал алып менмик инде.

— Күптән булып узган бер вакыйга искә төште әле, — дип өстәде ул аннары. — Бер укучы шушындык үк үзле балчыктан түгәрәк пычкыга кешене урталай кистереп ясаган иде.

— Коточкыч, каян башына килгән!

— Менә шул укучы дигәнәбез үсеп житкәч коточкыч жинаять эшләде — кеше үтерде. Шуңа күрә һәрбер рәсемдә игелек нурлары булырга тиеш.

Малайлар бер-берсенә карашып алдылар. Рәссам булу өчен кул ятышлыгы гына түгел, ә зинһан осталыгы да, яхшы күңелле булу да кирәк икән.

И. ПАРАТСКИЙ.

Шулай итеп, безгә ике кешене таныштырырга кирәк, ди. Мөмкин булган ике вариантны алык. Аның берсе, һичшиксез, дөрес, ә икенчесе — фараз ителә.

Әгәр дә бу төрле яштыгә ике хатын-кыз икән, иң башта өлкән яштыгә хатын-кызга мөрәжәгать итеп: «Сезне таныштырырга рөхсәт итегез...», дияргә һәм башта яшрәк ханым яки туташның исем-фамилиясен, аннан соң аңардан өлкәнрәк хатын-кызының әйтергә кирәк. Икенче сүз белән әйткәндә, бу очракта яшь һәм абруй бәхәссез өстенлеккә ия. Гадәтгә хатын-кызга — ирләрне, житкәчгә — хезмәткәрне тәкъдим иткән вакытта да таныштыру нормасы шундый ук аерым ихтирам күрсәтүгә корыла. Әгәр дә яштыгәшләрне яки бертигез дәрәжәдәге кешеләрне таныштырырга кирәк булса, беренче итеп үзгә якын кешенә, мәсәлән, сәләткә танышына тәкъдим итәргә кирәк.

Исеме танылган, атказанган шәхескә берничә кешене берьюлы тәкъдим иткән вакытта аның фамилиясен гомумән әйтеп тә тормыйлар (аны барысы да белә дип фараз ителә).

Үзгә хатының, ирен, кызын, улын «Минем хатыным», «Минем кызым», дигән сүзләр белән тәкъдим ителә. Әниң һәм әтиң белән таныштыру бу кагыйдәгә туры килми: барлык танышларын әти-әниңә тәкъдим ителә, ә киресенчә түгел.

Сүз уңаеннан әйткәндә, үз танышларыңны тәкъдим иткән вакытта, мәсәлән, «Минем дуслым Габделфәрит Госманов — хирург, ә моңысы Шәмсетдин Кыямов — минем институттан ук танышым», дигән төгәллекләр кергү урынлы.

Кеше белән таныштырган вакытта аның исем-фамилиясен аңлаешлы һәм ачык итеп әйтергә кирәк. Бигрәк тә аны бутаптыру яки ижеккә ялгыш басым ясаудан сак булыгыз!

«Габделфәрит әфәнде Госманов — атаклы спорт мастерының абыйсы!» дип таныштыру берничек тә ярамай.

Мин чит кешеләрнең фамилияләрен белүе турында үз-үзенә шикләнгән кешеләргә икенче төрле ысул тәкъдим итәр идем. Андый очракларда «Рәхим итеп танышыгыз...», дип әйтү максатка яраклы була. Аннан соң инде башка кеше инициативасына таянасын.

Әгәр дә жыелган төркемгә яңа кеше килеп кушыла икән, аның фамилиясен кычыгырып әйтәбез, калганнары исә, аңа кулларын биреп, үз исемнәрен атыллар.

Ә менә мондый хәлдән ничек чыгарга? Сөз иптәшегез белән трамвайда барасыз, ә бер тукталышта сезнең танышыгыз килеп керде. Шунда ук үзгәңнең юлдашларыңны аның белән таныштырырга кирәкмә? Әгәр дә аның белән берничә генә сүз алышасыз икән, аны иптәшләрнең белән таныштырып торунуң кирәге юк, әгәр дә инде сүзгәз уртақ булса, моны эшләргә онытмагыз.

Гаиләгездән кемдер сезнең эш урыныгызга керде. Бу очракта аны хезмәттәшләрнең тәкъдим итәргәме? Әгәр дә сезнең мөнәсәбәтләрегез хезмәткә бәйләнешле булса, моны эшләү мәжбүри түгел.

Яштыгәшләр — яшь егетләр һәм кызлар арасында — танышканда бары тик исемне генә әйтү дә ярый.

Менә безне таныштырдылар. Алга таба үз-үзгәңне ничек тотарга? Әгәр дә таныштыручы кеше фамилиянең әйткән икән, күрешкән вакытта аны кабатлап торунуң кирәге юк.

Яңа танышкан кеше кулны беренче булып бирә, ягъни кулны хатын-кыз ир кешегә, өлкәнрәгә — яшрәккә, житкәчкә — үзгәңгә буйсынулы кешегә суза. Таныштырылган кеше, кулын бирергә эзәр булып, түземлек белән көтә, эмма моны беренче булып эшләргә ашыкмый.

Ир кешене кемгәдер тәкъдим иткәндә ул утырган урыннан һичсүзсез торырга тиеш. Хатын-кыз үзгәңгә күпкә өлкән хатын яки олы яштыгә һәм зур абруйлы ир кеше белән танышкан очракта гына тора. 18 яшькә кадәр кызлар өлкәннәр белән танышканда һәрвакыт торып басалар.

Иорт хужасы кунакны, аның жөнөсөнө һәм яшенә карамастан, басып каршыларга тиеш.

Әгәр дә чакырылганның берәрсе соңга калып килсә, бу вакытта алар инде өстәл артында утырсалар, хужа кеше аны барысы белән берьюлы таныштырырга һәм буш урынга утыртырга тиеш. Соңга калган кеше аннан соң үзенә якин утыручылар белән үзе таныша ала.

Урамда хатын-кызлар арасында баручы танышыгызны күргәндә, әгәр дә сез аларны белмисез икән, баш иегез һәм аннан соң нәрсә эшләргә икәнлеген — сезнең белән күрешергә яки сезне хатын-кызларга тәкъдим итәргә кирәклеге — танышыгыз хөкөмөнә калдырыгыз.

Әгәр бик тә үзегнең тәкъдим итү зарурлыгы туса, э ул төркемдә сезне таныштырырдай кеше булмаса нишләргә? Бу очракта гади генә кулыңны бирәсең һәм үз фамилияңне ачык һәм аңлаешлы итеп әйтәсең.

Фамилияләр турында сүз чыккан икән, үз тәҗрибәмнән чыгып әйтәм, фамилияләрне хәтердә яхшы саклау тормышта еш кына нык ярдәм итә. Бик күп еллардан соң очрашкан, без фамилиясез бик тиз искә төшкән эңгәмәдәшләр үз маңгалган кебек хис итә. Ләкин фамилияләрне хәтерләгәндә саклыгым алмаучылар да еш очрый. Әгәр дә сез шундый хәлдә калсагыз бу кимчелегегезне ничек кенә булса да сиздермәскә киңеш бирер идек. Башка юл юк икән, «Гафу итегез, фамилиягезне оныттым», дияргә генә кала. Андый очракларда мондый авыр хәлдән нинди дә булса мезәк сөйләп котылырга кирәк.

Иезләрне тануга хәтеренә начар булганда икенче кат танышу очраклары да була. Монда инде иң яхшысы, хәтта соңыннан ул кеше белән таныш булмавыгыз беләнсә дә, «Без бит танышлар инде», дигән җавап ишетергә теләмәсегез, үз фамилияңне атамау.

Икенче яктан, әгәр дә без танышыбызга колач жәеп ташланабыз икән, э теге безгә курку катыш аңышмаучан күзләре белән карап торса, иң яхшысы «Сез мине беләсезме?» дигән төпчәнмә. Бу сорау безне танымаган кешене уңайсыз хәлгә куя. Мондый чакта «Без Казанда очрашкан идек», дигән сүз арасында йөдәтмичә генә әйтеп куярга мөмкин. Болай әйтеп жибәрү эңгәмәдәшләрнең кем белән сөйләшкәнлеген абайларга ярдәм итә.

Бер-берсе белән таныш кешеләр халык күп булган урыннарда очрашканда сәлам алышалар.

Ир кеше хатын-кызга баш игәндә кулларын кесәдән чыгара һәм авызыннан сигаретын ала. Хатын-кыз, сәламләүгә җавап биргәндә, кулларын пальто, жакет кесәсеннән чыгармаса да мөмкин (дөрес, хатын-кызларда андый гадәт сирәк очрый). Ир-ат башын игәндә баш киemen берәз күтәрәп куя. Бу берет, чангычы калфагы, мех бүрек киючеләргә кагылмый. Хатын-кызлар баш кагып исәнләшә. Сәламләүгә елмаю да өстәлсә, бигрәк тә яхшы.

Ир кешегә урамнан баручы таныш хатын-кызны туктату яхшы түгел. Кичектергесез эш булу гына бу кагыйдәдән чыгарма була ала. Бу — дуслык мөнәсәбәтләре бик нык булганда гына мөмкин. Хатын-кыз таныш ир-ат белән үзе туктап сөйләшәргә мөмкин.

Урамда ике пар очрашканда башта хатын-кызлар күрешәләр, аннан соң хатын-кызлар ир-атлар белән һәм шун-

нан соң гына ир-атлар күрешәләр. Таныш булмаган кешеләрне урамда бары тик кыска хәбәрләшү өчен генә туктатырга мөмкин. Башта аны борчыган өчен гафу үтенергә, э җавап алгач, рәхмәт белдерергә кирәк.

Урамда хатын-кыз белән баручы ир-атка, аны ялгыз гына ташлап калдырып, танышың янына китү килешми. Әгәр дә бу бик кирәк икән, аны үзег белән янәшә баручы хатын-кызга таныштырырга кирәк.

Кафедра, ресторанда өстәл артында утырганда танышларын белән баш кагышып кына сәлам алышырга кирәк. Ир кеше хатын-кызга баш игәндә урындыктан берәз гына күтәрелә. Әгәр дә хатын-кыз аның янына килсә, ул чагында урындыктан бөтенләй үк тора.

Беренче булып ир-ат хатын-кызга, яшь кеше өлкәнгә, узып баручы утырган кешегә баш ия.

Ир кеше белән баручы хатын-кыз беренче булып ялгыз гына яки икенче бер хатын-кыз белән сәлам алмаша.

Һәрвакытта да янәшәдәге кешенең сәламенә кушылу мәгъкуль.

Тигез шартларда иң беренче булып әдәплерәк кеше күрешә.

Кул кысышу — сәламләүнең гадәти, символик ишарәсе. Безнең заманда аның белән берәз кирәгеннән артык мавыга башладылар. Әйтик, мәсәлән, эштә көн саен очрашучы хезмәттәшләргә иртән һәм кичен бер-берсенең кулын кысышу бөтенләй мәҗбүр түгел.

Танышыңа кулыңны ялгауланым, эленке-салыңны гына бирү килешми. Шулай ук күрешүченең кулын барлык көчкә кысып, озаң селкеп торырга да ярамай. Кулыгызны иреккә ишарә, ышаныч белән бирегез. Кул кысышу кыска булырга тиеш.

Хатын-кызга күрешкәндә перчаткасын салмаса да ярый. Үзегнең күпкә өлкән хатын-кыз белән очрашканда салырга да мөмкин. Ирләр үзара күрешкәндә перчаткаларын салмыйлар. Әгәр дә берсе салса, икенчесе дә шуны ук кабатларга тиеш.

Әгәр дә хатын-кыз ир кеше белән перчаткада күрешсә, ир-ат үзенең перчаткасын салмаса мөмкин. Әмма калын мех бияләйләр белән күрешеп булмый.

Мондый килешүләр карарга килү көндәлек тормышта үз-үзен аңлай, дигән уйлым. Танышың кул сузып торганда перчаткаңны салып азаплану ясалма һәм мәгънәсез булып күренә.

Очрашкан вакытта хатын-кызның кулын үбү кебек гадәт торган саен онытыла бара. Чыннан да мондый нәзакәтлелек көн саен кирәкме соң? Укучыга минем белән килешмәскә урын калдырам, ләкин бәйрәмнәрдә һәм бик тә таңтаналы вакытларда күрешүнең бу төрән дә тәкъдим итәм.

XX гасыр хатын-кызлары! Артык таләпчән булмагыз.

Очрашканда кулыгызны провокацияләр ишарә белән бирмәгез. Ләкин ир-ат кулыгызны үбәргә теләсә, аны тартып та алмагыз.

Ирләр! Хатыннарын перчаткасын үпмәгез һәм, аның кырылларын кире кайтарып үзегезне башбаштаклыкка кадәр төшөрмәгез, — моның тәкәл्लәфлелек белән бернинди дә уртаклыгы юк.

